

Тамара Демченко

Батько Шраг

ББК 63.3 (4УКР) 52-8

УДК 94. 477“18/19”

Д31

Рецензенти: С.А. Леп’явко, д. і. н., професор, завідувач кафедри історії слов’ян Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка; С.О.Павленко – редактор журналу “Сіверянський літопис”.

Редактори: С.Я. Суярко; О.В.Ткаченко.

Д31 Демченко Т.П. Батько Шрага: Монографія. – Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2008. – 264 с.

ISBN 978-966-502-434-7

На основі значної джерельної бази та наукової літератури у книжці відтворено головні віхи життя нашого земляка, адвоката Іллі Шрага – відомого діяча українського національно-визвольного руху, проаналізовано його громадсько-політичну діяльність, зокрема, участь у роботі таких репрезентативних інституцій, як Перша Державна Дума Росії та Українська Центральна Рада.

Для науковців, педагогів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією рідного краю та життєписом його видатних представників.

Т 0503020900-27
237-08

ББК 63.3 (4УКР) 52-8

ISBN 978-966-502-434-7

© Демченко Т.П.

Вступ

Напевне, лаконічніше, ніж це зробив С.Єфремов, важко сказати про сенс життя нашого незабутнього і, сподіваємося, незабутого земляка Іллі Людвиговича Шрага. Майже п'ятнадцятирічне вивчення життєвого шляху, різноманітних справ, громадського служіння цієї визначної постаті дають авторові цих рядків певне право після відзначення 160-ої річниці від дня народження героя даного нарису повторити оцінку великого українця, дану в некролозі далекого 1919 року: "І не тільки партійного діяча шанували в Шрагові його молодші товариші, але й чисту, не заплямлену, не вважаючи на літа – молоду людину, яка з щиро молодечим запалом бралася до всього, що йшло на користь рідному краю" ¹.

Отже, і його біографію хотілося б скласти так, щоб читачі відчули цю рідкісну, як на наш час, безвідмовну готовність до діла на користь справі, бурхливу енергію і справжню жертвовність, які вкладалися у речі, на перший погляд, малоцікаві й зовсім невігідні в матеріальному сенсі.

Дослідники тепер кваліфікують "якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрету, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі "живу" людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційно формалізовану датами і заслугами постать" як просопографію ². Нам особисто імponує такий підхід, бо він повертає в історичний процес живих людей замість певних ілюстрацій до проявів тих чи інших закономірностей. Звичайно, реєстр вимог, який виставляється до просопографічного опису особистості достатньо складний, він включає в себе: "1) відтворення шляхів її формування в родинному й приятельському середовищах, знаменних подій, які ставали визначальними у виборі професії або світоглядних засад, сфер діяльності та місць перебування особи; 2) особистісні характе-

¹ Єфремов С. Памяти Шрага // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 123.

² Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наук. праць. – К., 2006. – Ч. 13: У двох част. – Ч. 1. – С. 7.

ристики: походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічні й фізичні стани у різні періоди, спонукальні мотиви творчих злетів та невдач, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, її взаємостосунки з оточеннями; 3) особливості манер, звичок, характерні для конкретної людини; 4) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і громадських подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах; 5) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність; 6) родинний статус, взаємостосунки між членами родини, ступінь впливу на особистість близьких людей або приятелів; 7) шляхи самореалізації особистості; 8) її зовнішній вигляд”³.

Далеко не про кожного діяча можна зібрати необхідні для поглибленого аналізу особистості матеріали. І це, мабуть, головна перешкода на шляху перетворення блідих контурів деяких дійових осіб нашої історії у повнокровні образи. Проте І.Шраг є щасливим винятком із правил. Він не потрапив під прес кривавого терору кінця 20-х – 30-х рр., тому його особисті документи збереглися зовсім непогано навіть за радянської доби з її нещадним викорчуванням всього українського.

Уже на початок ХХ ст. він виріс у досить помітну постать, котра втішлася як загальноімперським визнанням (діяльність у Першій Державній думі Росії викликала потужний резонанс у країні, а першодумці користувалися значною повагою), так і заслуженим авторитетом в українському національно-визвольному русі. Його високо цінували М.Грушевський, Б.Грінченко, О.Лотоцький, Є.Чикаленко, Д.Дорошенко, О.Кониський, які залишили у своїх спогадах, щоденниках, інших джерелах особового походження чимало інформації, суджень, оцінок щодо чернігівського адвоката. Ділові взаємини трансформувалися у стосунки, що обіймали всі сторони життя. В особистому фонді Шрага зберігаються запрошення на весілля дітей, які надійшли від подружжя Барвінських зі Львова та Лисенків із Києва⁴, а це дорогого коштує, бо є прямим свідченням переростання спільної праці на громадській ниві у дружні стосунки.

Ще більший інтерес викликає та обставина, що життя Шрага стало своєрідним запереченням відомого вислову про відсутність пророків у своїй вітчизні. Ілля Людвигович був тісно пов’язаний з Черніговом та

³ Старовойтенко І. Назв. праця. – С. 8.

⁴ Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ), інв. № Ал. 59-125 / 603; 59-125 / 603, арк. 19.

Сіверянським краєм, де він став для багатьох другом, соратником, одnodумцем, порадиником, захисником, останньою надією на справедливість. Активна громадська діяльність здобула йому визнання по всій Україні. Знали й поважали Шрага і в Галичині, особливо зріс його авторитет в “Українському П’ємонті” у зв’язку з діяльністю у Першій Державній думі Росії. Саме на його адресу надходили привітання українським послам з-за кордону: “Три тисячі гуцулів-українців, зібраних на вічу дня 20 мая 1906 [року] в с. Ланчині (повіт Надвірна) в Галичині заявляє свою велику радість по причині основи клябу Українських послів в Державній Думі в Петербурзі і засилає свій сердечний привіт борцям за кращу [долю] Україні”⁵.

Що ще несподіваніше: й селянство Наддніпрянщини добре знало та шанувало Шрага. Один з його кореспондентів, судячи з тексту, не вельми грамотний, писав: “Коханий батьку! Не можу віявити вам своїх чувств як в перший раз довідався я про розвал старого паскудного строя, в хмелю радості я плакав і сміявся”⁶. Досить промовистим є звертання сільського священика із Суразького повіту “Дорогий і ридний батько украинского народа”⁷.

За декілька десятиліть панування радянської влади його слава була засипана і похована під нашаруваннями пануючої владної ідеології, в рамках якої його діяльність оцінювалася однозначно: класовий ворог, український буржуазний націоналіст. Через 20 років по його смерті про нього писали в радянських агітаційних матеріалах як про “крупного землевласника”⁸. Згодом навіть прізвище відомого у Чернігові діяча в одній з публікацій, присвяченій черговій річниці “Великого Жовтня”, спотворили: у статті він названий “Шрогом”, який всіляко боровся проти радянської влади у Чернігові⁹.

Значно толерантніше поставилися до цієї постаті в радянському літературознавстві. Першою позитивною згадкою про громадського діяча

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1081, оп. 1, спр. 5, арк. 18.

⁶ Там само, спр. 60, арк. 2.

⁷ Там само, спр. 67, арк. 1.

⁸ Чернігів – новий соціалістичний: На допомогу агітатору. – Чернігів, 1939. – С. 26.

⁹ Шевченко В.Д. Більшовицька організація Чернігівщини в боротьбі за перемогу Радянської влади (1917 – 1918 рр.) // Наукові записки. – Ніжин: Ніжинський педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя, 1957. – Т. X. – Вип. I. (До 40 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції). – С. 8 – 9.

можна вважати спогади Г.Лазаревського, що вийшли друком у 1943 р.¹⁰ Син видатного українського історика з великою втіхою згадував і першу, й наступні зустрічі з “досвідченим практиком-юристом” у Києві. Привертає увагу словесний портрет, який потім з певними варіаціями знаходимо в інших мемуаристів. До приміщення редакції “Киевской Старини” завітав гість: “Дуже високий. Пригинаючи, ніби соромлячися такого зросту, лису голову. Розумні сірі очі. Довгі запорозькі вуса. Громоподібний бас. І тому говорив завжди притишеним голосом”, – таким постав перед молодим секретарем журналу “відомий чернігівський адвокат”¹¹. Зовсім не випадково, саме в працях з коцюбинськознавства, попри всі ідеологічно-політичні перешкоди, можна було знайти певну достовірну інформацію про Шрага¹².

Відновлення інтересу до цієї проскрипованої особистості стало закономірним виявом руйнування старих стереотипів сприйняття та оцінювання діячів минулого, котрі ніяк не вкладалися в прокрустове ложе радянської ідеології. Працюючи над кандидатською дисертацією про діяльність Чернігівської губернської архівної комісії, Г.Курас – тоді молодий історик із м. Щорса – зацікавився постаттю Іллі Шрага, який був одним із активістів цієї громадської наукової інституції. До тексту дисертації було додано біографічні нариси про найпомітніших діячів комісії. Так побачила світ перша розгорнута біографія І.Шрага. Проте оскільки відразу стало зрозуміло, що діяльність Шрага та її історичний сенс далеко виходять за межі вищеназваної теми, то паралельно почала готуватися наукова розвідка про Шрага. Своім інтересом Г.Курас спонукав і автора цих рядків, разом ми підготували статтю під, можливо, дещо претензійною назвою: “І.Л.Шраг – “славний український діяч”¹³. Але доречно буде нагадати, що оцінку, винесену в заголовок, дав свого часу Шрагу М.Грушевський. А вона, в свою чергу, з’явилася не на порожньому місці: діячі українського руху добре знали, як багато чернігівський адвокат

¹⁰ Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського // Українська література. – 1943. – Кн. 3-4. – С. 211 – 222.

¹¹ Там само. – С. 217.

¹² Див.: Куп’янський Й.Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965. – 587 с.; Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд., післям. та прим. М.М.Потупейка. – Вид. друге, доп. – К., 1989. – 278 с.

¹³ Демченко Т.П., Курас Г.М. І.Л.Шраг – “славний український діяч” // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1993. – № 10. – С. 95 – 103.

працював на ниві українства. В колах національно свідомої інтелігенції його також називали “батьком Шрагом”. До 150-річчя від дня народження І.Шрага силами чернігівських істориків було упоряджено праці самого ювіляра, дещо з його багатого епістолярію, матеріали про життя та посмертне вшанування¹⁴. Сьогодні шрагіана нараховує, за далеко не повними підрахунками, понад півсотні назв. На особливу згадку заслуговують уже опубліковане листування І.Шрага з М.Грушевським¹⁵, біографічні нариси¹⁶. У чотиритомнику листів до М.Коцюбинського вміщено тільки два листи І.Шрага, але його ім’я згадується понад 90 разів! З позаминулого року у журналі “Київ” розпочалося друкування листів Ганни Барвінок до І.Шрага. Ця подія виходить далеко за межі літературознавства, оскільки епістолярій торкається багатьох сторін української минушини, в тому числі додає нові барви до постаті героя даного нарису. Дещо пощастило зробити в плані вивчення персоналії й авторові цих рядків. У співавторстві з колегами ми підготували близько 30 розвідок, присвячених даній проблематиці.

Сукупність матеріалів для виявлення різних аспектів громадської діяльності, приватного життя особистості, аналізу поглядів, смаків, світосприйняття виглядає, на нашу думку, достатньо репрезентативно. Вже в перші роки радянської влади у Чернігові були оприлюднені деякі документи губернського жандармського управління. Зокрема, у формулярі І.Шрага за 1911 р. вказано, що він підтримує зв’язки з “особами піднаглядними і сумнівної політичної благонадійності, а саме: Ніколаєвим, Хижняковим, Пухтинськими, Сотниковими, Дроздовим, Коваленком, Могиланськими, Коцюбинськими, Чижовою, Вербицьким, Конопко, Камінером, Сацом, Селюком В’ячеславом, Шкуркіною”¹⁷. У архівосховищах

¹⁴ І.Л.Шраг: Документи та матеріали / Упор. В.М.Шевченко, Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.

¹⁵ Нагорнєва Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Український історик. – 1998. – № 1-4. – С. 253 – 259; Наулко В.І., Семко Д.М. Листи І.Л.Шрага до М.С.Грушевського // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. № 23. – С. 236 – 266.

¹⁶ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 195 – 197; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 195 – 162.

¹⁷ З.Д. І.Л.Шраг по матеріалам Черниговского жандармского управления // Просвещение (Чернигов). – 1919. – № 2. – С. 21.

міста зберігаються два особових фонди Шрага – об’ємніший у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (близько 280 одиниць зберігання) і в Державному архіві Чернігівської області (80 справ). Оскільки Шраг працював у судовій системі, земських та міських виборних органах, то відповідні документи відклалися у багатьох інших фондах обласного архіву. Треба відзначити також наявність деяких цікавих матеріалів у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського. Серед корпусу документів найбільший інтерес викликає епістолярій Шрага. Водночас треба зазначити, що він і найменш вивчений і потребує тривалої та копіткої дослідницько-пошукової роботи.

Своєрідним дороговказом при підготовці нарису слугувала “Автобіографія” І.Шрага, написана ним на настирливі прохання С.Єфремова наприкінці 1916 р., але видрукувана в часописі “Наше минуле” лише на початку 1919 р., вже по смерті Іллі Людвиговича¹⁸. Текст цього надзвичайно важливого документу особового походження обрамлений некрологом С.Єфремова та його ж стислою післямовою, де йшлося про діяльність Шрага за доби Української революції, який “кинувся був у самий шум політично-громадської роботи”¹⁹.

Мабуть, так буває з кожним, хто поринає у докладне дослідження біографії того чи іншого діяча: чим більше вдивляєшся в обличчя героя своїх наукових зацікавлень, вчитуєшся у пожовклі сторінки офіційних документів, а особливо в рядки листів чи власноручно написаних заміток, тим більше відчуваєш наближеність до нього, немовби зникають ті майже тридцять років бурхливого двадцятого століття, які розвели нас у часі, натомість з’являється відчуття причетності до долі людини. Вона постає перед тобою у плоті й крові, в оточенні свого світу, з властивими рисами вдачі, світоглядними особливостями, емоційною сферою, смаками та вподобаннями. Більше того, віддавши чимало часу і сил вивченню бодай основних віх життя історичної постаті, не можна не відчути до неї симпатії. Безумовно, І.Шраг, як і всі люди, мав певні вади та недоліки, але парадоксальним чином вони не зафіксовані у джерелах. Абсолютна більшість його сучасників відгукувалася про нього з тією не си-

¹⁸ Шраг І. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 124 – 140.

¹⁹ Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 140.

луваною, показною або наказною, а справжньою щирою симпатією, яку можуть жити тільки позитивні риси непересічної особистості.

Аналізуючи матеріали, які висвітлюють життєвий шлях Шрага, ловиш себе на думці, що заявлені фрази на кшталт “всебічна, багатогранна діяльність” стосовно нього набувають свого первісного значення, бо він і справді був одним з найпопулярніших адвокатів свого часу, одним з найактивніших земців в Україні, одним з керівників українського життя – і партійного, і позапартійного, щиро відгукувався на всі заклики громадськості, дружив із корифеями української культури, і зовсім простими людьми. Все його життя так чи інакше оберталось довкола української ідеї, рідної мови та культури.

Таким чином, аналіз життєвого, багато в чому типового для інтелігенції його покоління і все-таки неповторного, шляху Іллі Шрага є змістом даної розвідки.

У підготовці цієї роботи мені надало допомогу чимало людей. Щиру подяку хотілося б висловити працівникам усіх архівних установ та бібліотек, де доводилося працювати, а насамперед дирекції Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В.Короленка та співробітникам відділу краєзнавства: Кагановій Ірині Яківні, Солоніковій Вікторії Іванівні, Студьоновій Людмилі Валентинівні та Гонтар Наталії Федорівні за постійну допомогу у пошуковій необхідній літературі, атмосферу сприяння творчій роботі, яку вони створили у своєму відділі; дирекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського та особливо завідувачці відділу фондів Ганні Петрівні Арендар і головному доглядачу фондів Ігорю Михайловичу Ситому, які завжди сприяли архівному пошуку; дирекції Державного обласного архіву Чернігівської області та всім працівникам установи, особливо Болві Людмилі Петрівні; директору Чернігівського Літературно-Меморіального музею Михайла Коцюбинського Ігорю Юлійовичу Коцюбинському та всім співробітникам відомого всій Україні музею, а особливо – Ользі Іванівні Єрмоленко, Наталії Михайлівні Коцюбинській, Марії Іванівні Москаленко, Катерині Петрівні Рисак і Галіні Петрівні Степанець за велику безкорисливу допомогу і щиру готовність до співпраці.

Висловлюю свою вдячність також колегам по кафедрі і особливо Андрію Леонідовичу Курданову за постійну підтримку моєї роботи своїми видатними організаторськими здібностями.

Хочу також подякувати своїм рецензентам і редакторам: Сергію Анатолієвичу Леп'явку, Сергію Олеговичу Павленку, Станіславу Яковичу Суярку і Олені Василівні Ткаченко, які, прочитавши рукопис, багато зусиль доклали для вдосконалення тексту.

За дозвіл скористатися деякими недрукованими матеріалами і цінні поради щодо з'ясування долі доньки І.Шрага – Олени – дякую видатному історичу Сергію Івановичу Білоконю.

Не можу не згадати добрим словом мого наукового керівника – талановитого вченого і прекрасну людину – Олену Іллівну Лугову. Їй завдячую всіма своїми працями, бо саме вона вселила надію, що може щось вийти із перших недосконалих історичних статей, які їй і доводилося редагувати свого часу.

Найщиріші почуття вдячності за допомогу, розуміння, слова і справи підтримки, притулок і поради, терпіння і поблажливість моїм давнім і ширим друзям, соратникам, співавторам, кожний з яких причетний до цієї роботи: Володимиру Миколайовичу Бойку, Сергію Володимировичу Бутку, Олені Миколаївні Дзюбі, Світлані Семенівні Капітовій, Сталіні Юхимівні Кулінській, Григорію Михайловичу Курасу, Ганні Георгіївні Морозовій, Валентині Іванівні Онищенко, Оксані Володимирівні Оніщенко, Людмилі Миколаївні та Петру Федоровичу Рябченкам, Наталії Петрівні Слобожаніній, Ользі Павлівні Чирковій, Віктору Миколайовичу Шевченку та Людмилі Василівні Ясновській. Всім, що є кращим у цій книжці, я завдячую Вам, мої любі, а недоліки і вади роботи повністю лежать на моїй совісті.

Дитинство у Седневі: щаслива пора

Ілля Шраг народився 23 серпня (за старим стилем) 1847 р. у містечку Седнів Чернігівської губернії у сім'ї “захожого німця”, як писали у одному з некрологів²⁰. Батько його – справді виходець із Саксонії – служив лікарем у маєтку відомої української родини Лизогубів, мати походила з роду дрібнопомісних дворян Колодкевичів. Пізніше його вороги, як правило, представники влади або відверті чи приховані чорносотенці, не раз кололи очі Іллі Людвиговичу “неслов'янським” походженням і його самого, і дружини. Тут доречно буде зачитувати фрагмент із праці сучасного публіциста, який різко виступив проти “ототожнення нації та етносу”. Він слушно зазначив: “Скажімо, що робити, в разі збереження до української нації лише “етнічних українців”, зі старшими офіцерами та генералами УНР, ЗУНР, Гетьманату з не дуже типовими для українців прізвищами Дельвіг, Кравс, Отмарштайн, Бізанс, Сінклер, Комнін-Палеолог, Греков, Галкін, Алмазов, Кудрявцев, Рябінін, Астаф'єв, Булатов, Кануков, Губер? Як бути із членом Центральної Ради, по тому – головою Всесвітнього союзу українок Софією Русовою (батько – швед Федір Ліндфорс, мати французенка Анна Жарве) чи з головою Союзу Українок Галичини, а затим і всього світу Міленою Рудницькою (мати – єврейка Іда Шпі'ель)? І в яку національну культуру “віддати” Ігоря Шамо чи Юрія Клена? Образно кажучи, якщо належність до української нації визначається кров'ю, то не її “чистотою” (це вже не націоналізм, а класичний расизм), а за готовністю пролити її в боротьбі за Україну”²¹. Оскільки Шраг упродовж свого довгого життя не раз і не двічі засвідчував свою непохитну волю боротися за цей ідеал, то його приналежність до української спільноти, на нашу думку, не викликає жодних сумнівів.

У своїй “Автобіографії” Шраг стисло, але доброзичливо характеризує родину Лизогубів: “дуже видатні люди, культурні, добре освічені”. Старший з братів-дідичів – Ілля – став його хрещеним батьком²². Хлоп-

²⁰ Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918 – 1923 // Україна. – 1924. – № 3. – С. 191.

²¹ Грабовський С. Сучасний український націоналізм: рух у невідоме // Сучасність. – 2007. – № 1-2. – С. 131 – 132.

²² І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 40.

чик “зростав і вчився” з синами Андрія Лизогуба – Іллею, Дмитром, “приятелював” з дітьми свого дядька – Іваном та Миколою, синами священика Добровольського – Миколою та Василем²³.

Два відомі народовольці – Дмитро Лизогуб (1849 – 1879) та Микола Колодкевич (1850 – 1884), останній, до речі, доводився й двоюрідним братом, були друзями дитинства єдиного сина Шрагів. Про Д.Лизогуба написано чимало, зокрема є чудова історична повість Ю.Давидова “На Скаковом поле, около бойни...” (М., 1978, серія “Пламенные революционеры”). У ліберальних колах судовий вирок Д.Лизогубу відверто засуджувався. О.Кістяківський зафіксував 12 вересня 1879 р. розмову з “чернігівцем” М.Я.Могилянським: “Повіщення його [Лизогуба. – Т.Д.] він також вважає юридичним вбивством найнахабнішого типу”²⁴. Щоправда, сучасні дослідники революційного тероризму, навіть за умови, що “святий революції” особисто не здійснив жодного терористичного акту, не так уже й високо оцінюють людські якості “банкіра” терористів²⁵, але визнають, що він, як і його соратники, “викликали величезне захоплення у російських письменників зокрема у Л.Толстого”²⁶.

Постать М.Колодкевича користувалася значно меншою популярністю, попри приналежність до керівного складу “Народної волі”. На судовому процесі 22 народовольців (1882 р.) він повідомив про себе таку інформацію: “Я належу до партії Народної Волі і є агентом 3-го ступеня Виконавчого Комітету. <...> Виховувався у Чернігівській гімназії і по закінченні там курсу поступив в Ніжинський ліцей, але пробув тут не довго, і перейшов у Новоросійський університет із спеціальною метою – вивчати хімію. Цьому предмету я присвятив 2 роки свого перебування в Одесі, а потім перейшов на медичний факультет у Київський університет. Тут я дійшов до 4-го курсу, коли був звільнений із університету за притягнення мене до слідства з однієї політичної справи. Після цього я дійсно притягувався до слідства досить багато разів, але оскільки сидить у тюрмі мені зовсім не здавалося цікавим, то я кожного разу встигав зникнути. Втім, і в тюрмі мені також довелося побувати. Останній час, з листопада

²³ І.Л. Шраг. Документи і матеріали. – С. 41.

²⁴ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): У двох т. / Упор. В.С.Шандра, М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко. – К., 1994 – 1995. – Т. 1 (1874 – 1879). – С. 517.

²⁵ Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – С. 53 – 55.

²⁶ Там само. – С. 82.

80 р. я проживав у Петербурзі по паспорту Петрова і брав участь за дорученням Виконавчого Комітету у злочині 1 березня, про що я вже говорив”²⁷. Разом з іншими його засудили до смертної кари через повішення, заміненої довічними каторжними роботами²⁸. М.Колодкевич зміг витримати тільки два роки Петропавлівської фортеці – він помер у 1884 р. Важко повірити, що І.Шраг нічого не знав про долю кузена. У 1878–1879 рр. Чернігівське жандармське управління провадило слідство у справі акушерки Фронштейн, яку разом з іншими особами звинуватили у переховуванні революціонерів, зберіганні нелегальної літератури. По справі проходили сестри М.Колодкевича – Уляна та Марія, які нібито перебували у “найтіснішій дружбі” з підозрюваною. Сестер звинувачували в тому, що вони допомогли втекти брату, звільненому під заставу 1000 рублів. Гроші на заставу дав У.Колодкевич Дмитро Лизогуб²⁹. Таким чином, двоюрідні сестри І.Шрага були прямо причетні до дуже небезпечної справи, і, очевидно, ця ситуація неодноразово обговорювалася в родинному колі. Журнал “Былое” – дітище революції 1905–1907 рр., який відкрито і з великим співчуттям писав про декабристів, народо-вольців, теж був доступним для чернігівського адвоката. Чи задумувався Ілля Людвигович, що його вчинки у молоді роки могли привести його до такої ж трагічної долі, яка спіткала Дмитра Лизогуба та Миколу Колодкевича? Що відвернуло його зі шляху “полум’яного революціонера” 70–80-х років XIX ст., який зазвичай закінчувався петлею або повільним згасанням у холодному казематі? Можна висловити припущення, що це була українська стихія. Дивним чином її паростки проросли в душі напівнімця і залишили байдужим Миколу Колодкевича, чий батько, згідно зі спогадами І.Шрага, “майже завжди вживав української мови, а коли вважав за потрібне звертатися до московської, то немилосердно її калічив”³⁰.

Дитячі роки, а він сам вважав за необхідне наголосити на цьому моменті тому, що сформувався як національний діяч, проходили в атмосфері, де переважали українська мова й ментальність. Вся доступна нам

²⁷ Отчет о процессе 20-ти народо-вольцев // Былое. – 1906. – № 6. – С. 258.

²⁸ Там же. – С. 292 – 293.

²⁹ Шевелів Б. До процесу київських народо-вольців 1879 р. // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст. / Під ред. М.Грушевського. – Київ – Харків, 1930. – Кн. 5. – С. 229.

³⁰ І.І.Шраг: Документи та матеріали. – С. 41.

інформація дозволяє стверджувати: оточення хлопчика було виразно українським.

Взагалі Седнів суттєво вплинув на подальший життєвий шлях героя нашої розвідки. Він тільки на декілька місяців “розминувся” з Тарасом Шевченком, який гостював у родині Лизогубів у березні – квітні 1847 р. Відомо, що малярня великого поета й художника розташовувалася поруч флігеля, у якому мешкали Шраги. Влітку 1852 р. маєток відвідав великий шанувальник творчості Т.Шевченка російський художник Л.Жемчужников. У своїх спогадах, написаних на схилі життя, у 90-х рр. ХІХ ст., він присвятив декілька сторінок враженням від Седнева, його люб’язних та гостинних господарів під час першого візиту. Тут же ми знаходимо і надзвичайно цікаву інформацію про побут Шрагів. “При в’їзді в будинок Лизогубів, з лівого боку дороги стояв будиночок, повернений трьома сторонами в сад; розкішні верби затіняли його від сонячної спеки. В цьому затишному і зручному флігелі, – писав мемуарист, – жив домашній лікар Л.І.Шраг з дружиною, дочкою років п’ятнадцяти і сином років шести. Побудова була дерев’яна, поштукатурена і біла. До одного боку будиночка приліплена була дерев’яна, поштукатурена вапном усередині і вимазана глиною зовні малярня або майстерня А.І.Лизогуба, в якій жив і працював колись Тарас Григорович Шевченко, але вже в той час він страждав у засланні далеко, далеко, на азійському нашому кордоні, в Орській фортеці. <...> Бажаючи ближче познайомитися із сімейними обставинами Лизогубів, я дізнався із їхніх оповідей, що вони, проживши за кордоном три роки, живуть тепер у Седневі, безвиїзно понад тридцять років. У Дрездені, перед своїм від’їздом у Росію, вони запропонували лікарю Шрагу, асистенту знаменитого німецького доктора, приїхати до них в маєток на три роки. Домовились. Шраг, проживши три роки, залишився жити ще й ще, одружився з сусідкою малоросіянкою і звідтоді живе тут. Лизогуби подарували йому садибу, облаштували будиночок, а він розвів при ньому аптекарський сад”³¹. Власне, у цьому тексті, на нашу думку, є тільки одна неточність: напевно, щоб у Іллі Шрага була рідна старша сестра. Його мати – Парасковія Кирилівна Шраг, вдова лікаря – померла 14 грудня 1891 р. у містечку Седнів від “натуральної хвороби” у далеко не похилому віці – їй було 64 роки³².

³¹ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Ленинград, 1971. – С. 132 – 133.

³² ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 966, арк. 51 зв, 52.

Отже, вона приблизно 1827 р. народження, і сина народила у 20 років. Зрозуміло, що 15-тирічної доньки у 1852 році у неї не могло бути. Можливо, Л.Жемчужников прийняв за дочку Шрагів одну з племінниць П.К.Шраг – Уляну чи Марію, про яких уже йшлося. Проте, поза всяким сумнівом, гість Лизогубів вдало відтворив атмосферу, в якій минали дитячі роки юного Шрага. Залишається неясним: чи Лев Михайлович так багато уваги приділив родині його батьків тому, що симпатизував Людвігу Шрагу, чи навпаки – вирішальну роль відіграла його приязнь до Іллі Шрага. Ймовірно, що зіграло свою роль і перше, і друге. Художник і адвокат листувалися багато років поспіль: 24 грудня 1910 р. Л.Жемчужников писав І.Шрагу: “Чи знаєте Ви, скільки років ми з Вами знайомі? Навряд! Адже Ви були тоді дитиною, з якою я бавився, яку тоді ще полюбив: полюбив і шановних ваших батька і матір. Було це влітку у 1852 році. Знайомство наше було душевним, і чесно, до сього дня, згадую, як найближчих душі моєї, добре і миле сімейство Лизогубів, нерозлучно з Вашим”³³. Нагадаємо, що на час написання листа адресату вже виповнилося 63 роки, а авторові – 82. Отже, найважче випробування – невблаганним часом – ці стосунки пройшли. Їхня тривалість є найкращим доказом ширості дружніх почуттів.

Дозволимо собі припущення щодо причин цієї симпатії. Лев Жемчужников усе своє життя був закоханий в Україну, високо цінував її великого сина Тараса Шевченка. У нещодавно опублікованій статті “Вікопомна дата” М.Грушевський так обізвався про цього нащадка К.Розумовського (Л.Жемчужников був сином онуки гетьмана Є.Перовської): “Давніш ми знали його тільки як палкого аматора українського побуту й мистецтва, приятеля Куліша, видавця “Живописної України”; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені), ясніш схарактеризували його індивідуальність і його український патріотизм”³⁴. Історик також зауважив, що “сі молодші нешлюбні діти, котрим батько не міг передати свого імені, інтимно стояли ближче до свого батька і до фамілійних традицій, ніж законне потомство. Якраз у Перовських, більш талановитих і яскравих, ніж Розумовські, сильніш виступають інтереси до України та її минулого, своєрідний патріотизм, ди-

³³ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 140.

³⁴ Цит. за: Волковинський В., Ніконова І. Назв. праця. – С. 357.

настичні почуття і опозиція російському централізмові і деспотизмові”³⁵. Вірогідно, що й Л. Жемчужнікова привела до України в цілому та Седнева зокрема не випадковість, а генетично успадкована родинна традиція. Тому він так близько до серця прийняв долю вихованців лизогубівського гнізда. Митець, мабуть, відчував, що хтось з чарівного українського Седнева, позначеного і освяченого перебуванням Кобзаря, покликаний стати переконаним оборонцем української справи. Отож, за гіркою долею Миті Лизогуба (а громадська думка Росії, як уже зазначалося, високо цінувала революціонера) він просто вболівав, бо нестерпно важко уявити собі повішеною людину, котру знав і любив ще милою дитиною, але одностороннім побратимом у своїй любові до України знайшов у особі Іллі Людвиговича.

³⁵ Цит. за: Волковинський В., Ніконова І. Назв. праця. – С. 356 – 357.

Роки навчання: вибір шляху

Юний Шраг не тільки бавився разом з дітьми А.Лизогуба, але й навчався спільно з ними. Спочатку дітей вчила Софія Іванівна – незаміжня сестра Лизогубів, потім сам Андрій Іванович, згодом гувернер-француз. У 13 років, тобто 1860 р., Шрага прийняли до другого класу Чернігівської гімназії. Батьки теж переїхали до міста. У гімназії, де ще “залишався “дух” Пирогова”, підлітку, судячи з того, як він по-доброму згадував вчителів, особливо виділяючи знову ж таки “українця” Іллю Дорошенка та Леоніда Глібова, якого “поважали дуже”³⁶, було комфортно, й жодних скарг на труднощі з навчанням він не зафіксував на сторінках “Автобіографії”. Цікаво, що майже таку ж характеристику гімназії, щоправда, трохи пізнішого часу (1866 р.), дав у своїх мемуарах В.Хижняков. Він теж писав про те, що “класицизм ще не наліг на гімназію своїм важким тягарем. Між вчителями було декілька видатних, живих людей, які цікавили учнів своїм викладанням, і розумним спілкуванням з ними приваблювали їхні симпатії і повагу. Особливо вдячну пам’ять в учнів залишили по собі вже покійні Дорошенко, брати Константиновичі й Вербицький-Антіохів”³⁷. Здавалося, ніщо не може завадити здібному юнакові успішно закінчити навчання. Українським духом тоді було значною мірою просякнуте і громадське життя в Чернігові. Вже на схилі літ із великим зворушенням згадував І.Шраг виставу “Наталка Полтавка”. Вона справила на підлітків таке враження, що вони навіть “поробили собі українське убрання”. Не забув діяч і про вплив С.Носа та його “куреня”, М.Вербицького (Миколайчика-Білокопитого), який, приїжджаючи до батьків з Києва, познайомив допитливу молодь з діяльністю Київської громади, давав читати гімназістам “Основу”, залучив їх до збирання слів до знаменитого “Словника”. Виявляється, ще в ті давні роки І.Шраг “вперше побачив” П.Житецького й І.Новицького, які приїздили в Чернігів, а під час подорожі до Києва познайомився через товариша з В.Антоновичем, В.Беренштамом, О.Стояновим, Д.Морозом, М.Юзефовичем³⁸. Ці знайомства, які в подаль-

³⁶ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 41 – 42.

³⁷ Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисл. В.Я.Богучарского. – Петроград, 1916. – С. 68 – 69.

³⁸ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 54.

шому вплинули на вибір шляху, формування переконань, відбувалися у віці якраз дуже сприятливому для засвоєння нових вражень – 15-17 років. Не може не привернути уваги ще один аспект цієї історії: дорослі, поважні діячі охоче знайомилися з юнаками, спілкувалися з ними, очевидно, дбаючи про наступність свого руху.

Проте, коли І.Шраг навчався у 6 класі (1864), трапилася подія, яка змусила його і ще до десятка його товаришів-однокласників “увільнитися з гімназії” – на знак протесту, як сказали б сьогодні. Шестикласники протестували проти спроби нового інспектора Францена завести у 4 класі шпигунів – стукачів, які б йому доповідали про все, що робиться в учнівському колективі. “Ми поставилися гаряче до справи, зараз упорядили в 6-му класі “сходку” з учнів старших класів і почали радитись; наслідком наради було те, що ми примусили Францена прийти до нас та почали вимагати від нього, щоб він зрікся такого ганебного вчинка, як заведення шпигунів...”³⁹. Дирекція гімназії, звичайно, ж зробила все, щоб зам’яти інцидент: у відомій історії Чернігівської гімназії М.Туголміна про нього згадується, як про “дуже цікаву” ситуацію, яка була так розв’язана педагогічною радою гімназії: учнів повідомили, що “всілякі збіговиська натовпом чи скопом не законні”, що вони не мають права вимагати “звіту” від керівництва гімназії, учням за “перекручення фактів” винесли догану. Цікаво, що в тексті не згадується про виключення гімназистів, але інспектору Францену довелося піти зі своєї посади: його у 1865 р. перевели до Новгород-Сіверської гімназії⁴⁰.

У цій детально описаній історії Шраг ніде не підкреслює свою активність, а тим паче, лідерство в учнівському колективі. Проте ми вже бачили, що повітря Седнева провокувало вільнодумство, та й надто докладно, як на простого учасника, він знав усі деталі справи. Всі “протестанти” склали екзамен екстерном, і “майже весь наш гурток потягло до Петербургу, як до осередку того руху, що вельми нас тоді захоплював і цікавив”⁴¹. Надто красномовне визнання, особливо, якщо врахувати, що Ілля Шраг був трохи старшим за Дмитра Лизогуба і Миколу Колодєвича. То, можливо, він їм торував шлях?

³⁹ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 42.

⁴⁰ Туголмин М.Т. Столетие Черниговской гимназии: Краткая историческая записка. – Чернигов, 1906. – С. 273 – 275, 358.

⁴¹ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 43.

Очевидно, батькові-лікареві пощастило переконати юнака поступати до Медично-Хірургічної академії. У серпні 1865 р. він склав відповідні іспити, але витримав у її стінах тільки півтора року, а потім перейшов на юридичний факультет столичного університету. Знову ж таки, І.Шраг відкрито не пояснює причин свого кроку, не прохоплюється жодним словом про інтерес до юриспруденції, зате повідомляє, що “студентське громадське життя” в академії було розвинене, їх ніхто не утискував, вони вільно і відкрито обговорювали “всякі студентські справи”. В університеті ж, який підпорядковувався Міністерству народної освіти, діяли суцільні заборони, котрі особливо посилюлися після замаху на Олександра II, вчиненого Д.Каракозовим 4 квітня 1866 р. “Рух поміж молоді набрав усе більше радикального, революційного характеру”⁴². Отже, можна припустити, що одним із суттєвих мотивів зміни місця навчання стало прагнення прилучитися до вкрай небезпечної, але такої привабливої в очах 20-річного юнака “конспіраційної діяльності.” В автобіографії повністю відсутні згадки про хоча б якесь зацікавлення професією, тільки захоплення “рухом”. Втім, як писав Д.Стус про свого великого батька: “Суперечливість молодости – чеснота, а не вада, адже вказує на різні напрямки пошуків...”⁴³. Очевидно, і в даному випадку спокуси, які виставляло велике місто, були нездоланні. А те, що вони виявилися такими специфічними, то вже було віяння часу, коли у столиці молодих вихідців із провінції приваблювала насамперед можливість знайти дорогу до революційних гуртків та конспіративних квартир.

Навчання у Петербурзі – спочатку в Академії, а згодом на юридичному факультеті університету – буквально втягнуло юнака до громадського руху: “Жили ми там “комуною”, я перекладав з французької мови Консидерана, цікавився фур’єризмом, читав дещо з Прудона; далі затягли мене цілком “сходки”, всяка конспірація”. Автор підкреслює інтернаціональний характер студентського руху: “Великороси, українці, грузини, вірмени, євреї жили спільним життям, збиралися до купи, гуртувалися, захоплювалися загальним рухом”⁴⁴. Українські симпатії відійшли на другий план, але не зійшли нанівець. Так, вже на схилі літ Шраг писав, що бачив на роковинах Шевченка М.Костомарова, але чесно зізнався,

⁴² І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 43.

⁴³ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. – Вид. друге, випр. – К., 2005. – С. 111.

⁴⁴ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 54.

що ця зустріч не справила на нього якогось сильного враження, його “тягло до молоді”⁴⁵. Старший від нього на 6 років земляк Д.Мороз, навпаки, із захопленням писав про Костомарова: “Кого тільки я не зустрічав у нашого великого історика, його гості, друзі приходили поклонитися його великому генію. Всі були в нього як у себе вдома, без будь-яких церемоній, хоч досить було йому промовити одне слово, розмови замовкали і кожен являв із себе дружину Лота”⁴⁶. До речі, студент-юрист зустрічався у Петербурзі і з Д.Морозом, знав, що останній – автор української арифметики, українофіл, але почуття симпатії між ними так і не виникло.

Шраг не тільки взяв участь у студентському русі, але й став одним із його лідерів. Він не пише про це відкрито, але з великими подробицями, описуючи події відомого виступу 1869 р., згадує, що його разом з іншими студентами викликали до “3-го отделения”. Університетське “начальство налякалося: Езерського, мене, і здається, грузина Кипіані покликав до себе ректор, зоолог Кесслер, добряча людина, який, окрім своєї зоології, нічогісінько не розумів, і умовляв нас заспокоїтися, обіцяючи, що нас покарано не буде. Цікаво, що умовляючи нас, він доводив, що у всьому винна “польська інтрига” і що ми зняряддя і жертва тієї інтриги”⁴⁷. Студенти в обивательські байки про те, що у всіх негараздах імперії винні поляки, не вірили і вперто відстоювали свої вимоги. Шрага разом з іншими притягли до відповідальності в університетському суді. Судили їх викладачі, а студенти ледве двері не виламали до зали, де відбувалося це дійство. До “трійок” та “двійок” було ще далеко, але суд неправий швидко визнав Шрага одним із “зачинщиків” й ухвалив виключити юнака з навчального закладу, позбавивши права вступу до будь-якого іншого в Росії. У відповідному документі за підписом ректора університету, датованому 21 березня 1869 р., зокрема, зазначалося: “Предъявитель сего, окончивший курс в Черниговской губернской гимназии Илья Людвигович Шраг 21 года, православного вероисповедания, согласно прошению был принят в число студентов Санкт-Петербургской Медико-Хирургической Академии в сентябре месяце 1865 года, а 23 марта 1867 года,

⁴⁵ І.Л. Шраг. Документи та матеріали. – С. 54 – 55.

⁴⁶ Мороз Д. Неспарована пара: Проз. твори, етнограф. записи, спогади / Упоряд. М.Ткач, Н.Данилевська; Передм. М.М.Ткач. – К., 2005. – С. 197.

⁴⁷ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 44 – 45.

по прошенню, перемещен в Санкт-Петербургский Университет, где и слушал лекции по юридическому разряду Юридического факультета, а 21 марта 1869 года, исключен из университета из третьего курса, с лишением права поступить вновь в какой-либо из Русских университетов, поему правами, предоставленными студентам, окончившим полный курс Университетского учения, воспользоваться не может”⁴⁸. Поліція додала й від себе дешифцію: вислати на “батьківщину”, віддати під нагляд як неблагонадійного.

Отож, у неповні 22 роки Шраг опинився у вельми скрутному становищі: без завершенної освіти, коштів, батьківської підтримки, бо батько його вже помер. З іншого боку, радикальні заходи поліції, можливо, врятували йому життя, бо якби він залишився ще на якийсь час у столиці, то цілком міг позв’язати свою долю – уже безповоротно – з революціонерами. Не зайве також вказати, що за студентськими “розрухами”, про які йшлося вище, стояв С.Нечаєв – чорний геній російського визвольного руху, який згідно із даними сучасних дослідників, вельми цікавився саме студентами⁴⁹, не без підстав вбачаючи в них легкий матеріал для революційної обробки. А сам І.Шраг за час навчання встиг познайомитися з П.Ткачовим, співробітником “Іскри” Роджественським⁵⁰, тобто виявив відвертий інтерес власне до небезпечної конспіративної діяльності.

Доля розпорядилася так, що Шраг все своє подальше життя перебував в опозиції до діючого режиму, але завжди діяв у рамках закону. Тому, можливо, стисло і без зайвих сентиментів він написав в автобіографії про Д.Лизогуба і М.Колодкевича: так, це, були друзі дитинства, але подальше життя розвело їх далеко, і він визнав і прийняв цей факт. Вони відійшли у вічність молодими, однак літній чоловік добре розумів, що життя варте того, аби прожити його до кінця. Вічний конфлікт між героїчною смертю заради ідеалу і довгим, важким існуванням заради можливості терпляче і послідовно служити обраній справі він вирішив на користь останнього. І добре, що так сталося. Інакше з’явився б ще один революціонер – народоволець чи якогось іншого штибу, і не стало б у Чернігові людини, яка з часом перетворилася на живе втілення українського руху у нашому краї.

⁴⁸ ЦІМ, інв. № Ал. 59-241 / 603, арк. 3.

⁴⁹ Волковинський В., Ніконова І. Назв. праця. – С. 33.

⁵⁰ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 55.

Чернігів: пошук місця і шматка хліба

Висланий до Седнева молодий політичний засланиць почав добиватися дозволу переїхати до Чернігова, бо в містечку роботи для нього не виявилось. Не так багато її було і в губернському центрі. Дозвіл йому дав і, вірогідно, склав протекцію тодішній губернатор князь С.Голіцин. Відтак колишньому студентові з підмоченою репутацією неблагонадійного вдалося влаштуватися на роботу до губернської земської управи, щоправда, спочатку на низькооплачувану посаду помічника діловода.

Як свідчать документи, І.Шраг прагнув переселитися у Київ. Але його наміри не увінчалися успіхом. На офіційному “відзиві” чиновника III Відділення про колишнього студента від 17 вересня 1871 р. стоїть негативна резолюція Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора. В контексті нашої теми важливо підкреслити, що Шраг клопотався про дозвіл поселитися у Києві, бо в Чернігові він не мав можливості достатньо заробляти для утримання родини, а державна служба йому як піднаглядному була недоступна. Жандарми вчинили з дозволом лукаво, з одного боку, вони визнавали, що Шраг для них не становить небезпеки, як особа їм відома, а з іншого, допитувалися, чи можуть у Києві забезпечити “достатній нагляд”. Генерал-губернатор, як ми вже писали, розв’язав дилему просто: заборонив переїзд⁵¹. Звичайно, що це була не найголовніша причина, сукупність яких змусила Шрага залишитися у Чернігові. Але недооцінювати даний фактор теж було б неправильно: вигнаний з університету “за політику” студент став фактично невилізним, використовуючи термінологію значно пізніших часів.

Проте незабаром здібного і працьовитого юнака помітили – він став виконувати обов’язки секретаря редакції “Земского сборника”. За п’ять років його заробітна плата зросла втричі – з 25 до 75 рублів. Не менше значення мало те, що діловод дістав змогу глибоко ознайомитися з, так би мовити, “кухнею” земської діяльності, тоді й десятиліття наперед єдиною легальною формою громадського руху.

Що являв собою в цей час Чернігів? Однозначно відповісти на це

⁵¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.Х, № 18 926, арк 2 – 3.

питання важко. Мабуть, були моменти, коли в ньому буяло життя і навпаки – всяке громадське життя і будь-які вияви публічності затихали. Трохи раніше, у середині 60-х рр., Л.Глібов у своїх фейлетонах дотепно відобразив атмосферу задушливого літа, коли “в Чернігові скучно, душно і пусто, а тому і нового, гідного уваги вашої нема”, і далі: “Хай буде відомо нашим читачам, що чернігівському літописцю часом залишається одне – скласти зброю, тобто перо, і впасти у меланхолію. Час сей суть той, коли Чернігів поринає, так би мовити, у роздуми, нічого не створює, навіть не танцює...”⁵². Сучасний дослідник Г.Самойленко з іронією ставиться навіть до тих періодів, коли суспільний клімат у місті на Десні пожвавлювався – нудьга швидко змінювалася активністю, щоправда, у чітко дозованих розмірах і традиційних формах: “Сонне, тихе життя з хрестовими та урочистими походами на честь свят чи царських днів, балами і банкетами і навіть ліберальними промовами...”⁵³. Ймовірно, колишньому петербурзькому студентові місто здалося аж надто провінційним. Щоб не стати обивателем у найгіршому значенні цього слова – людиною, позбавленою будь-яких духовних інтересів і соціальної активності, треба було шукати однодумців. Ми вже писали, що шлях, який пропонували революційні народники і терористи, він відкинув. Отже, залишався третій напрям (недаремно ж земців називали третім елементом): робота у виборних органах міста і губернії.

Весь час Шраг не полишав надії завершити свою вищу освіту: зрештою з’явився шанс через екстернатуру скласти іспити за курс юридичного факультету Київського університету і таким чином одержати диплом, без якого і в ті далекі від нас часи важко було розраховувати на успішну кар’єру. З трудом, бо поліцейський нагляд не був знятий, він добився дозволу на тримісячне перебування у Києві. Позитивні характеристики йому підписали голова губернської земської управи А.Ханенко⁵⁴ та тодішній губернатор О.Панчулідзев. У документі за підписом останнього зазначено, що Шраг, проживаючи в Чернігові з 1869 р. “поводив себе бездоганно і ні в яких недозволених вчинках не був помічений”⁵⁵.

⁵² Цит. за: Шевелів Б. Тижневик “Черниговский листок” за редакцією Л.І.Глібова (1861 – 1863) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К., 1928. – С. 452 – 453.

⁵³ Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. – Ніжин, 1999. – С. 3 – 4.

⁵⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-241 / 603, арк. 5.

⁵⁵ Там само, арк. 6.

У Києві шефство над неблагонадійним екстерном взяв відомий вчений, професор карного права університету св. Володимира – О.Кістяківський. Обставини їхнього знайомства залишилися невідомими, Шраг вказує, що воно сталося ще в Петербурзі⁵⁶, а О.Кістяківський навіть уточнює дату – 1867 р, коли І.Шраг навчався в університеті⁵⁷. Завдяки інформації, почерпнутій із знаменитого “Щоденника” О.Кістяківського, можна простежити розвиток стосунків вчителя та учня й оцінити їхні наслідки для Шрага як вельми позитивні. Останній стверджував, що успішно захистивши кандидатську роботу, він отримав від свого наукового керівника, відомого вченого професора О.Кістяківського спокливу пропозицію – залишитися на кафедрі, але не зміг скористатися нею і повернувся до Чернігова⁵⁸. Натомість професор про це не згадує (не будемо забувати, що існувала непереборна перешкода – піднаглядний статус новоспеченого кандидата). Проте ставлення О.Кістяківського до Шрага справді було доброзичливим. 13 березня 1875 р. він, зафіксувавши у щоденнику факт тривалої розмови “з приводу кандидатської дисертації”, висловив свою оцінку співбесідника. “Це ділова людина. Дай Бог, щоб він став чесним діячем”⁵⁹. Це аж ніяк не означає, що професор завжди був задоволений своїм підопічним. В основному він нервував через те, що Шраг зтягував термін подачі тексту свого дослідження, котре О.Кістяківський вважав за доцільне оприлюднити у престижному спеціалізованому виданні – журналі “Юридический Вестник”, який виходив у Москві. Річ у тім, що редакція погодилася взяти до друку дисертацію, але за умови, що науковий керівник зробить передмову і таким чином своїм авторитетом підтвердить належний науковий рівень праці І.Шрага “Крестьянские суды Владимирской и Московской губерний”. Як це часто трапляється, професор швидко впорався зі своєю часткою роботи над текстом, а його протеже не завжди вчасно виконував доручення і вказівки. Молодий адвокат у листі від 20 березня 1877 р. виправдувався: “Дуже мені соромно перед Вами, шановний Олександр Федоровичу, за невиконання Вашого доручення – я цілком добросовісно збрався виконати його, і виконати по можливості швидше, але життя

⁵⁶ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 46.

⁵⁷ Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 1 (1874 – 1879). – С. 212.

⁵⁸ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 47.

⁵⁹ Кістяківський О.Ф. Назв. праця. – С. 44.

чернігівського, принаймні, адвоката склалось так, що він зовсім не господар свого часу: клопотання, довідки, різні дрібниці відбирають стільки часу, що абсолютно не можеш сказати наперед, коли вибереться декілька вільних днів для того, щоб зробити те, що хочеш, і що виходить за межі повсякденних обов'язкових занять; додайте до цього ще деякі справи по міському управлінню, перед яким я за останній час теж винний і через ту ж причину – брак часу, і вийде вічна, інколи до нудоти набридаюча метушня, котра відбирає весь час. Єдина надія на свята: буде вільний час, і я сподіваюсь використати його на ближче знайомство з місь[ким] архівом”⁶⁰.

Коли публікація праці І.Шрага нарешті завершилася, О.Кістяківський був задоволений і записав до щоденника: “У мене давно мелькає думка про видання збірника робіт студентів, які працюють під моїм керівництвом і настановленням. Але коштів для цього почину немає”⁶¹.

На жаль, листи О.Кістяківського до Шрага до наших днів не дійшли. Листи ж самого І.Шрага, що зберігаються у фондах Інституту рукопису, і частково вже оприлюднені⁶², засвідчують, що його значно більше, ніж доля своєї наукової праці, цікавив успіх першої або принаймні однієї з перших практичних справ, доручених йому. У листі до свого шановного вчителя від 2 червня 1878 р. він з певним острахом, характерним для кожного початківця, пише про справу якоїсь Ксенії Попової⁶³, і в наступних листах вважає за необхідне детально інформувати про її розвиток. В одному з листів цього ж таки року описує цікавий сюжет із свого побуту. Мешкав він, тоді помічник присяжного повіреного, на квартирі у якихось “трьох старих дів” сестер Дюбіних. Помешкання не влаштувало Шрага, а коли він вирішив його змінити, господарки образилися, відправилися в Троїцький монастир і відслужили там молебень Івану-воїну, для того, щоб, як писав невдячний квартирант, “Іван-воїн справив на мене такий вплив, щоб мене скрючило”⁶⁴.

Таким був загалом духовний і культурний рівень чернігівських обивателів, а поневір'яння по чужих квартирах в усі часи коштувало багато

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. III, № 68 414.

⁶¹ Кістяківський О.Ф. Назв. праця. – С. 579.

⁶² Див.: Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1 – С. 118 – 137.

⁶³ ІР НБУВ, ф. I, № 49 894.

⁶⁴ ІР НБУВ, ф. 61, № 689.

нервів і коштів. Проте треба віддати належне авторові листа: він зумів побачити у ситуації щось дотепне, тобто міг опанувати нею та й взагалі не схильний був зациклюватися на своїх особистих проблемах. Вперто і настирливо, з німецькою педантичністю долав молодий юрист перешкоди на шляху до майстерності, яка могла забезпечити популярність, а відтак і достаток.

Ні викладачем, ні науковцем Іллі Шрагу не судилося стати, але юристом-практиком він зрештою став першокласним. Його кар'єра розпочалася у 1875 р., як ми вже писали, з посади помічника адвоката (присяжного повіреного) окружного суду в Чернігові. Уже на початку 1878 р. його обирають членом Київського юридичного товариства. Молодий правник дякує голові товариства професорові Університету св. Володимира В.Г.Демченку, за честь і надсилає членський внесок – 5 крб.⁶⁵. Зазначимо, що це дійсно було визнання. Товариство розпочало свою роботу в січні 1877 р. Кількість його членів зросла протягом першого року існування з 11 до 86 членів⁶⁶.

Проте минуло чимало часу, перш ніж Шраг здобув визнання на цьому терені, хоча уже в 1880 р. він писав своєму наставнику до Києва, що “завалений роботою і професійною і службовою”⁶⁷, що, безумовно, свідчить про його фахове зростання.

Важливою віхою у плані здобуття популярності стала участь Шрага у роботі міської та земської інституцій. Це були на той час чи не єдині легальні сфери суспільної діяльності. Мабуть, до молодого юриста вже давно приглядалися ті, хто формував громадську думку у місті, і “діловитість”, яку відзначив О.Кістяківський, теж була ними помічена і належно поцінована, бо невдовзі по тому, як Шраг скінчив іспити, його обрали на “нове чотириріччя” Чернігівської міської думи. Так він, ще не досягши 30-річного віку, опинився в центрі життя губернського міста. “Чотириріччя” розтяглося на 30 років, тільки у 1906 р., як писав сам довгожитель чернігівського самоуправління, “мене було викинуто з громадських інституцій”⁶⁸. Причина була суто політична, і до якості вико-

⁶⁵ ІР НБУВ, ф. 61, № 688.

⁶⁶ Дмитренко А. До історії створення Юридичного товариства при Київському університеті Святого Володимира // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч. 8-9: У двох част. – Част. 2. – С. 378.

⁶⁷ ІР НБУВ, ф. 1, № 49 902.

⁶⁸ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 47.

нання Шрагом обов'язків гласного ніякого відношення не мала.

Цикл нарисів про діяльність Чернігівської міської думи у 1905 році, підготовлений на основі протоколів її бурхливих засідань, засвідчує, окрім усього іншого, і високий, фактично, незаперечний авторитет гласного Шрага у цій інституції. Не зайвим буде підкреслити, що він був для Думи безкоштовним юридичним консультантом “з найскладніших юридичних питань, які виникали в думі, управі та міському банку”. У представленні на звання “почесного громадянина м. Чернігова”, яке управа підготувала на середину 1901 року, до 25-річчя “видатної корисної діяльності І.Шрага та відповідно 30-річній В.Хижнякова та К.Ходота”, відзначалася і властива йому обов'язковість: він “один із акуратних учасників зібрання думи і засідань її комісії”⁶⁹. Проте ніхто з трьох номінованих на високе звання так його й не отримав. Чим більше вшановувала Шрага і його колег Дума, чим більший авторитет завойовували вони у мешканців Чернігова, тим меншу симпатію і довіру до них відчували представники місцевої влади. Губернатор Є.Андрієвський доповідав міністрові внутрішніх справ, що хоча Хижняков, Ходот і Шраг справді є “найстарішими із гласних Чернігівської думи” і, як люди інтелігентні були “небезкорисні для справ міського громадського управління, вказати на щось видатне в особистій діяльності кожного на користь міста Чернігова і його мешканців абсолютно не можна...”. Губернатор не забув навести і факт перебування В.Хижнякова під наглядом поліції⁷⁰. Хоча Шраг на початок ХХ ст. вже давно позбувся статусу піднаглядного, але можна не сумніватися, що в Міністерстві внутрішніх справ таких речей не забували і не прощали. Тому Ілля Людвигович і записав: “З початку 90 років городська дума обрала мене “почетным гражданином г. Чернигова”, але министр внутрішніх справ одповів, що він не визнає за можливе “представить” мене “на утверждение”⁷¹.

Громадський темперамент Шрага не вдовольнявся тільки безоплатною і, безумовно, корисною службою місту. Значно привабливішою щодо можливостей, перспектив і масштабів виглядала земля діяльність. Тут доречно буде наголосити, що Чернігівське губернське земство здобуло собі репутацію одного з найбільш поступових в усій імперії. Б.Веселов-

⁶⁹ ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 1288, арк. 1, 4, 4 зв.

⁷⁰ Там само, арк. 5, 5 зв.

⁷¹ І.І.Шраг: Документи та матеріали. – С. 47.

ський пояснював її переважанням серед гласних “значної групи демократичної інтелігенції”. До неї він відносив “городян” В.Хижнякова, І.Шрага, М.Константиновича, представників “вільних професій” – адвоката О.Ліндфорса, лікарів О.Карпинського та Д.Тризна, “відомих статистиків” П.Червінського, В.Варзара, А.Шликевича, О.Русова і “видатних ліберальних діячів з землевласницького середовища” – І.Петрункевича, князя М.Долгорукова, О.Муханова, Г.Вовка-Карачевського⁷². Маститий дослідник також відзначив велике політичне пожвавлення, під знаком якого минули 1878 – 1880-ті рр. у Чернігівському земстві й наголосив, що саме “прогресивна група – на чолі з І.І.Петрункевичем, О.П.Карпинським, М.О.Константиновичем, І.Л.Шрагом та О.Ф.Ліндфорсом – організувала найяскравіші для того часу земські політичні виступи”⁷³. Цю високу оцінку російського автора поглиблює український історик О.Моргун. Він перерахував 20, на його думку, найавторитетніших, “висококультурних, талановитих представників українського дворянства, які працювали в різних галузях громадсько-культурної, наукової, літературно-мистецької і політичної діяльності”, котрі в різний час з 1880 по 1917 рр. репрезентували чернігівське земство. І.Шраг – “лідер Чернігівської української громади” числиться під номером 12⁷⁴. Щоправда, він не був дворянином, але в цілому його місце в ієрархії поступових чернігівських земців показано правильно. Очевидно, для молодого юриста було почесно стати виборним членом такої інституції.

Упродовж доби, на яку припадає пік земського руху з виразними ознаками політичної активності, Ілля Людвигович декілька разів обирався гласним Чернігівського повітового та губернського зібрань. Його земська діяльність, як і міська, припинилася лише у 1906 р., коли на опального депутата І Державної думи посипалися різні кари та заборони.

У 70-80-ті рр. XIX ст. Шраг, безумовно, входив до числа впливових діячів земства, але все-таки на перших ролях не був. Добре поінформована С.Русова лідерами вважала свого брата О.Ліндфорса та І.Петрункевича. Саме навколо них, на її думку, “гуртується та чернігівська земська опозиція, що стала ядром ліберально-конституційної партії”⁷⁵. Це її спо-

⁷² Веселовский Б. История земства. – СПб., 1911. – Т. 4. – С. 316.

⁷³ Там же. – С. 305.

⁷⁴ Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – № 1 – 3 (21 –23). – С. 58 – 59.

⁷⁵ Русова С. Мої спомини – Львів, 1937. – (Репринтне відтвор.: К., 1996). – С. 42.

стереження опосередковано підтверджується у спогадах В.Хижнякова. Серед найвідоміших “сутічок” представників лівого крила зі своїми опонентами з числа правих особливо вирізняються справа земської вчительської семінарії та “переоцінка всіх земель для справедливого обложення податками”⁷⁶. Зупинимося докладніше на першій з них. До речі, самі земці добре розуміли значення своїх акцій і постаралися оприлюднити зміст відповідних протоколів земських зібрань, окрім офіційного органу – “Земських сборников”, ще й в інших виданнях. Так з’явився видрукуваний у Одесі том “Зводу постанов”. Він вміщує ухвали губернських земських зборів із 1865 по 1882 р. включно. Є всі підстави вважати, що губернська управа мала певні труднощі цензурного характеру в Чернігові, тому й звернулася до друкарні у порівняно віддаленому місті. У результаті з’явилося ще одне джерело інформації щодо подій тих часів.

Учительську семінарію земство заснувало у 1871 р., утримувати її було достатньо непросто, проте конфлікт із дуже впливовим тоді керівником Міністерства народної освіти консервативно налаштованим графом Д.Толстим виник не на матеріальному ґрунті. Сучасні дослідники відзначають “одержимість”, з якою міністр поклав край ініціативі “земства у питанні щодо загальної початкової освіти. Згідно з Положенням 25 травня 1874 р. народні училища виводилися з-під фактичного контролю місцевих виборних установ і підпорядковувалися прямому нагляду міністерських чиновників та помісного дворянства”⁷⁷. Зрозуміло, що сам факт існування земської семінарії суперечив вищеназваній меті: повністю усунути вплив земств на освітні заклади. У грудні 1874 р. Чернігівській управі надійшла пропозиція від міністра народної освіти “передати вчительську семінарію до відання Міністерства”⁷⁸. Треба підкреслити, що з огляду на певні труднощі з педагогічним персоналом, фінансовим утримуванням школи тощо земство поставилося до цієї пропозиції з розумінням. Земські збори ухвалили: в принципі погодитися, але виробити оптимальні для земських інтересів умови передачі. В першу чергу, йшлося про матеріальний бік справи: земство вкладало чимало

⁷⁶ Русова С. Назв. праця. – С. 49.

⁷⁷ Степанов В.Л. Дмитрий Андреевич Толстой // Российские консерваторы: Сборник статей. – М., 1997. – С. 254.

⁷⁸ Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания. 1865 – 1882. – Одесса, 1884. – С. 180.

коштів у цей навчальний заклад, не кажучи вже про те, що побудувало приміщення. У 1875 р. міністерські чиновники надіслали пакет своїх умов. Гласні голосували окремо по кожному із восьми пунктів. Дані цього голосування дають уявлення про конкретні причини розходження позицій: 1) передача під безпосереднє керівництво Міністерства семінарії з рухомим майном, бібліотекою і навчальними посібниками. Одноголосно – “за”; 2) запровадження у семінарії статуту Молодечненської семінарії. Одноголосно – “за”; 3) Чернігівське земство надає щорічно допомогу в розмірі 6070 руб. 4 голоси – “проти”, 19 – “за” пропозицію; 4) Міністерство погоджується на утримання 30 стипендіатів від казни. Ухвалено одноголосно; 5) кількість семінаристів не повинна бути меншою 60 осіб. Окрім того, земські стипендіати повинні мати змогу завершити навчання. Одноголосно – “за”; 6) Чернігівське земство на 5 років передає всі приміщення Міністерству. Під час голосування погодилися поступитися лише будинком семінарії, а гуртожиток чи то “квартири” залишити за земством; 7) при побудові нового приміщення для навчального закладу Чернігівське земство візьме на себе половину витрат. Одноголосно – “проти”; 8) якщо пакет пропозицій буде прийнятий губернським земством, то останньому надається право обрати зі свого середовища почесного опікуна (попечителя) семінарії. Цей пункт на голосування не виставлявся, бо не всі з попередніх отримали більшість ⁷⁹. Таким чином, міністерські вимоги були відхилені в цілому. На перший погляд, складається враження, що земцям стало шкода коштів та будівель, придбаних й упорядкованих за рахунок земства. Але суть конфлікту набагато глибша. Добре обізнаний В.Хижняков прямо назвав його винуватцем уже згаданого Д.Толстого, який “не міг довго терпіти порівняно самостійне існування семінарії” ⁸⁰, а раз так, то діяв досить брутально і зневажливо по відношенню до земства. Тому, можливо, земське зібрання і не захотіло помітити у міністерських пропозиціях раціональне зерно, на яке вказували гласні з табору “правих”. На всі їхні аргументи один з лідерів лівого крила гласний Ліндфорс виставив один резон: “В урядових школах немає місця моральному напрямку” ⁸¹. Нам здається, що езоповою мовою було висловлене незадоволення позицією Міністерства, причому не конкрет-

⁷⁹ Холмский А.И. Указ. соч. – С. 182 – 184.

⁸⁰ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 131.

⁸¹ Холмский А.И. Указ. соч. – С. 181.

ними пропозиціями, а саме зневажливим ставленням вищих органів влади до земських установ. У будь-якому випадку у ході гострих дебатів довкола семінарського питання не бракувало різних аргументів “за” і “проти”. А якщо врахувати, що точилися вони упродовж трьох років, то можна зрозуміти, чому головна тема перестала цікавити гласних. На перше місце, як і можна було передбачити, виступило питання про взаємовідносини з владою. Ліві захищали права земства, в тому числі й право власності. Це була демонстрація непокори, небажання перетворювати виборну установу на гвинтик державного апарату. Досить часто лунали думки, що земство більш компетентне в місцевих економічних проблемах, ніж столичні чиновники.

Нарешті, у серпні 1877 р. міністр освіти поставив питання руба: або земські збори погодяться на зміну статусу навчального закладу, або його буде закрито. Знову спалахнули пристрасті. Гласні Лавріненко, Хижняков, Уманець, Миловидов, Шраг, Костюченко і Константинович висловилися за закриття. Їхні головні аргументи зводилися до того, що земство не може самоусунути від участі в житті семінарії. Окрім того, теперішні земці не мають права накладати великі фінансові зобов'язання на майбутні покоління земських діячів⁸². Представників лівого крила підтримали і окремі праві, хоча у них переважали аргументи іншого ґатунку. У будь-якому випадку за закриття проголосувало більшість гласних: 38 проти 33, хто підтримував плани Міністерства. В.Хижняков з сумом писав: “зібрання зробило те, що тільки й можна було зробити за таких умов. Воно поховало своє дітище власними руками і восени 1878 р. само закрило семінарію”⁸³. Таким чином, тривалий конфлікт довкола земської семінарії може слугувати підтвердженням зробленого вище висновку: Шраг не виходив на перший план, але й не був простим статистом. Кажучи сучасною мовою: він умів і любив працювати в команді, визнаючи лідерство компетентніших чи авторитетніших постатей. Проте на його слово можна було покластися: він не заплямував себе перебіганням з табору до табору.

Переконливою ілюстрацією, на нашу думку, є його листи до О.Кістяківського, у яких розкривається найгучніша справа Чернігівського земства кінця 70-х рр. XIX ст. Йдеться про знамениту відповідь на заклик

⁸² Холмский А.И. Указ. соч. – С. 191.

⁸³ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 133.

Олександра II до представників “панівних верств за підтримкою в боротьбі з “крамолою”, який пролунав 20 листопада 1878 р.⁸⁴ Далі події розгорталися таким чином. Деякі земства, й Чернігівське в тому числі, вирішили скористатися цим прямим зверненням до них з боку самодержця, щоб висловити свої побажання у справі реформування державної системи. Ліва частина чернігівських земців на черговій сесії губернського зібрання (січень 1879 р.) добилася створення спеціальної комісії по підготовці відповіді. Текст її розробив І.Петрункевич. Хоча ставлення чернігівських земських лідерів до радикального народництва, а тим паче терористів, було однозначно ворожим (С.Русова пригадувала, що її брат О.Ліндфорс “вітав вираз Драгоманова: “чисте діло вимагає чистих рук”⁸⁵), але гріх було не скористатися моментом для обнародування своїх вимог. Суть останніх полягала в тому, щоб влада в особі імператора-визволителя свідомо пішла на реформи ліберально-конституційного спрямування. “Згідно з думкою Чернігівського земства, сучасне становище Росії надає багатий ґрунт для поширення революційних ідей, які находять собі поживу в організації середніх і вищих навчальних закладів, у відсутності свободи слова і друку і в повній неповазі до законів, як з боку уряду, так і з боку громадян”. Далі, формулюючи вимоги чернігівських земців, І.Петрункевич підкреслює, що вони бажані для “консервативних” земських сил: “свобода слова і друку, недоторканність особи, знищення адміністративного заслання і сваволі адміністрації, незалежність селянського стану від поліції, зміна системи податків і освіти в розумінні пільговому для маси населення і, нарешті, виконання урядом, законів, які ним же і видаються”. “Ми повинні нагадати урядові, що кращим засобом усунення подібних злочинів служить необхідна свобода громадян і законність дій самої влади”⁸⁶. Можна собі тільки уявити, як перелякалося губернське “начальство”, коли дізналося про проект, підготовлений І.Петрункевичем, і намір “лівих”, обговорити його на губернському зібранні. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що головував на зборах відставний гвардії штабс-капітан, таємний радник, губернський предводитель дворянства з липня 1872 по червень 1890 рр. М.Неплюєв⁸⁷. Він

⁸⁴ Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів. – С. 119.

⁸⁵ Русова С. Назв. праця. – С. 49.

⁸⁶ Петрункевич И.И. Ближайшие задачи земства // Юбилейный земский сборник. 1864 – 1914. – СПб., 1914. – С. 432 – 433.

⁸⁷ Імперське управління Україною, 1794 – 1902 // Наше минуле: Журнал незалеж. іст. думки / За ред. С.Білоконя. – К., 1993. – Ч. 1(6). – С. 215.

мав заслужену репутацію крайнього реакціонера, і на засіданні 24 січня 1879 р. остаточно заборонив обговорення змісту відповіді-адреса. 20 гласних, звинувативши голову в “незаконності” його вчинку, залишили на знак протесту залу засідань⁸⁸. Сухе, в силу зрозумілих причин, офіційне повідомлення суттєво доповнюється листами І.Шрага до О.Кістяківського, оприлюдненими А.Катренком. Ілля Людвигович, не приховуючи іронії, описує події, що передували цьому акту сваволі: “Не можу не згадати про ту особливу обстановку, в яку земське зібрання було поставлене своїм головою 22 і 23 січня. <...> Обидва дні двері зібрання були закриті для публіки, але зате 23-го бокові кімнати, суміжні із залом зібрання, вміщали в собі чималю кількість поліцейських чинів; в кабінеті Неплюєва знаходилися поліцмейстер і жандармський офіцер, у буфеті – дільничні пристави, в передпокої – декілька городових. Окрім того, в губернському правлінні – навпроти зібрання – був заготовлений секретний резерв в особі 4 жандармів і 8 городових; пояснити ці войовничі приготування, особливо в зв’язку з відсутністю публіки, важко”⁸⁹. Хоча М.Неплюєв розпорядився не додавати текст записки до журналу засідання, але він, звичайно, зберігся в копіях, одну з яких Шраг відправив своєму наставнику. Юристи-гласні, знаючи, що голова привласнив собі повноваження губернатора або міністра внутрішніх справ, бо тільки вони мали право заборонити обговорення запланованого заздалегідь питання, подали скаргу до Сенату. В.Хижняков, зазначивши, що хід засідання став широківідомим завдяки книжці І.Б.Белоконовського “Земское движение”, назвав його “бойовим”⁹⁰.

Сам М.Неплюєв, виправдовуючи свої незаконні дії, у відповідній записці зробив “відкриття”: “Навряд ще де-небудь в Росії провадиться так майстерно і ‘рунтовно революційна пропаганда, як в Чернігівській губернії, принаймні, ніде для її успіху не підготовлюється так плідно ‘рунт...”. Далі він звинувачував лівих – “партію революціонерів”(так!) в тому, що вони захопили “в свої руки Чернігівський, Борзенський, Ніжинський і частково Мглинський повіти і мають значну кількість прибічників і в інших повітах, особливо в Городницькому, Сосницькому і частково в Остерському”⁹¹. У страху, як відомо, великі очі. Хоча “шляхетний” донощик навів тільки

⁸⁸ Холмский А.И. Указ. соч. – С. 727 – 728.

⁸⁹ Катренко А. Назв. праця. – С. 125.

⁹⁰ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 153.

⁹¹ Цит. за: Катренко А. Назв. праця. – С. 128.

один конкретний “факт” “злочинної діяльності” “чернігівських революціонерів” – перебування “в хуторі Гніздище” Городнянського повіту вже страченого Д.Лизогуба, влада оперативно зреагувала на події в Чернігові: у квітні 1879 р. І.Петрункевича заарештували і відправили в адміністративне заслання до м. Варнавіна Костромської губернії, про яке засланець із іронією писав: “Його обрали моїм місце перебуванням, мабуть, тому, що це найбільш занепале із повітових міст Костромської губернії”⁹². Вже в лютому 1879 р. двом лівим гласним М.Константиновичу та Д.Лавриненку “губернатор порадив” піти у відставку⁹³. Незважаючи на порідіння лав, гласні стійко трималися. У січні 1880 р. 11 чернігівських губернських гласних подали до зборів письмову заяву, в якій обрали оригінальний спосіб боронити себе від “інсинуацій” Неплюєва: демонстративне мовчання на зібранні. Його застосування детально розписав у листі до О.Кістяківського Шраг. Не важко собі уявити, що серед гласних, які застосовували цей метод тиску на ненависного предводителя, був і Ілля Людвигович⁹⁴.

Про земські та міські справи початку 90-х рр. дізнаємося вже із статей самого Шрага, опублікованих під назвою “Листи з Чернігівщини” у Львові. В одній з них він порівнює старе положення про земство (1865 р.) з новим (1892 р.) і вказує на ознаки реакційності останнього, яку він вбачав у “скороченні”, “знищенні” “самостійності” земства. Хоча у січні 1893 р. негативні зміни ще не проявилися надто помітно, бо: “Багацько ще лишилось старих послів, що піддержують старі, кращі традиції, але уже й тепер доволі було випадків, з яких знати, що чернігівське земство, колись таке славне, мусить звернути з старої тропи і піде новим шляхом, яким йде вже літ 10 сам уряд, і на який пильнує звернути і земство”⁹⁵. На доказ непевного становища Ілля Людвигович наводить надзвичайно цікавий епізод, що майже повністю повторює ситуацію кінця 70-х – початку 80-х рр., але із зовсім іншим результатом. У січні 1893 р. управа подала на розгляд зібрання доповідь про клопотання перед урядом щодо відміни тілесних покарань “хоч би для тих селян, що покінчили сільські школи”. Проте голова зборів губернський предводитель граф Г.Милорадович відмовився ставити питання на обговорення, мотивуючи своє рішення тим, що “се таке питання, що не

⁹² Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания. – Прага, 1934. – С. 101.

⁹³ Катренко А. Назв. праця. – С. 126.

⁹⁴ Катренко А. Назв. праця. – С. 126 – 127.

⁹⁵ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 77.

належить до тих справ, про котрі може радити земство”. Наступного дня “посол чернігівського повіту Шраг” заявив про свою незгоду з цим рішенням, пообіцявши викласти свої міркування у письмовій формі⁹⁶. На жаль, вони так і не були надруковані у земському збірнику. Іллю Людвиговича підтримало декілька гласних, зокрема, посланець Борзенського повіту Г.Вовк-Карачевський і сам голова губернської управи, представник Чернігівського повіту В.Хижняков. У журналі протоколів резони Шрага підписало 14 гласних. Це дало йому підставу для неприємного висновку: “А за старих часів така річ збирала б багато більше підписів прихильників – елементарної гуманності і поважання чоловіка”. З іншого боку, не можна не звернути увагу на спробу виправдати Милорадовича, всю вину Шрага покладає на губернатора Анастасьєва: “Ся мара все ще не хоче покинути Чернігова...”⁹⁷.

Хоча у спогадах і наукових працях приватному життю чернігівських земців приділяється мало уваги, все-таки є певна інформація для заповнення і цієї ніші. Колективний портрет яскравих представників цього кола вельми доповнюють декілька фактів, зафіксованих С.Русовою. Так, вона відзначила наявність “особливого чернігівського патріотизму”: “Десна, чернігівський собор – усе це були такі місцеві речі, що дорогі були всім і кожному”. Симпатичний образ товариства прикрашає і її розповідь про розваги, яким віддавали перевагу друзі й колеги її чоловіка: “В приватному житті ці люди були веселі й чесні. Всі вони були завзяті мисливці: не можна було уявити собі правдивого чернігівця без жовтого сеттера. Вони любили гуртками їздити на болото Замглай, правдиве царство дикого птаства і звіря. Або човном по Десні їздили на левади, варили кашу й при вогні та повній чарці вина розказували собі мисливські пригоди”⁹⁸. Хоча й не збереглося достовірної інформації про участь у цих походах І.Шрага, але йому пасували б мисливська рушниця і пес, а легкий, доброзичливий характер робив його своїм у будь-якій компанії, а тим паче добре знайомих людей і однодумців.

Отож, підсумовуючи, можна стверджувати, що процес входження і адаптації І.Шрага в середовище земського та міського кіл, які в Чернігові через незначні розміри міста та брак відповідних кадрів майже збігалися, відбулося достатньо швидко, без особливих ускладнень і проблем психологічного характеру. Оскільки земства і міське самоуправління були зовсім

⁹⁶ Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 2. – С. 6.

⁹⁷ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 78 – 79.

⁹⁸ Русова С. Назв. праця. – С. 48.

юними, то в них ще не запанував дух кастової замкнутості, бюрократичної обмеженості й чиновницького егоїзму. Навпаки, в стінах цих інституцій не тільки багато говорилося про служіння рідному краю, але й чимало робилося у цьому напрямку. І.Шраг прилучився до лівого, а точніше, ліберально-демократичного крила земців, очолюваного такими видатними діячами, як І.Петрункевич, О.Ліндфорс. У цьому середовищі він знайшов можливості для реалізації свого фахового потенціалу, застосування потягу до громадської діяльності, друзів, соратників. Для чоловіка, котрий щойно відсвяткував своє тридцятиліття, це дуже непоганий результат.

Здається, що І.Шраг підхопив або, принаймні, прагнув цього, естафету лідерства знаменитих протестів десятилітньої давності, спрямованих на захист автономії земств. Глибокі юридичні знання у поєднанні з набутим за цей час життєвим досвідом, різноманітною практикою публічної діяльності, значним колом зв'язків могли посприяти в цьому, та на перешкоді постала різка зміна політичної кон'юнктури в імперії: різке обмеження прав даної інституції зробило безперспективними її акції, зменшило їхню вагу в громадському житті країни, а значить, і привабливість в очах багатьох потенційних та реальних прибічників. На початок 90-х рр. Шраг був уже зрілою людиною, і, очевидно, змінювати своїх поглядів і симпатій не бажав, але й не міг не замислюватися над подальшою долею виборних установ, яким віддав так багато років і сил. Тоді ж до нього прийшло і визнання чернігівського громадянства. Відомий меценат І.Дунін-Борковський у листопаді 1893 р. подав на утвердження губернському земському зібранню відповідні документи про заснування стипендії імені І.Шрага. Вона формувалася з відсотків капіталу в 7 тис. 500 рублів, а призначати її мав сам Ілля Людвигович. Ідея була реалізована в листопаді 1895 р.⁹⁹ Цей факт важко оцінити інакше, окрім як вияв поваги до особистості, яка плідно прислужилася діяльності земських установ.

Отже, можна з певністю стверджувати, що, працюючи у виборних інституціях свого рідного міста, повіту та губернії, Шраг знайшов себе як громадського діяча. Але було у цьому, хоча й яскравому, але типовому представникові знаменитого “третього елемента” щось таке, що змушувало його вперто вишукувати нову сферу прикладання своїх інтелектуальних можливостей та організаційних здібностей.

⁹⁹ Журавльова Т.П. “Действительно щедрый жертвователь на нужды народного образования” // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 74 – 75.

Українська доля І.Шрага

Чому і як люди стають *свідомими* українцями? Саме це означення виводить термін із розпливчастої неконкретної царини етнічної приналежності на терен практичної діяльності індивіда, бо для того, щоб мати право вважатися свідомим, треба діяти, виявляти свої національні почуття, демонструвати симпатії й антипатії, спілкуватися з однодумцями, боротися з противниками.

На це просте запитання відповісти досить важко і водночас легко. Незалежно від походження, крові батьків, інколи навіть виховання, якийсь потужний стимул ставить людину перед вибором: раз і назавжди визначитися щодо своєї національності. Класичний приклад цієї загадкової і прекрасної метаморфози – добре відоме життя Олени Теліги. Не менш цікаву історію свого “навернення” розповів у спогадах Ю.Шевельов: “Найбільшим відкриттям мого шкільного навчання, яке заважило на всьому моєму дальшому житті, було відкриття України. Епізод був блискавичний, як навернення Савла на християнство й перетворення на Павла...”¹⁰⁰. Одномоментність переходу викликає певні сумніви. Зрештою, і самі автори чи їхні біографи з’ясовують довгий причинно-наслідковий ланцюг, що зумовив такі “блискавичні” вчинки. Можна говорити про те, що чимало людей пройшло через певні більш-менш важкі випробування, перш ніж усвідомили своє призначення служити справі культурної, ідейної, політичної емансипації українського народу.

У Шрага такими стимулами стали його седнівське дитинство з виразно українськими впливами, враження, отримані від Чернігова у гімназичні роки, захоплення українським театром. Мабуть, серед його вподобань цей вид мистецтва посідав особливе місце. Він згадує в “Автобіграфії”, якою розрадою у Чернігові на тлі безрадісних реалій 80-х рр., коли “настали сумні, тяжкі часи, коли повсюди запанувала реакція, коли мені, який стояв тоді на цілком легальному ґрунті, тільки поводив себе незалежно, загрожували “высылкою за неблагонадежность”, став приїзд на гастролі трупи М.Кропивницького і М.Заньковецької. Це відбулося у

¹⁰⁰ Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. – Харків – Нью-Йорк, 2001. – Т. 1: В Україні. – С. 73.

1883 р. і влило у нього нові сили: “я не проминув, здається, ні однієї вистави”. Спільні інтереси зблизили багатьох людей. Взагалі треба відзначити артистизм чернігівського діяча: його імпазантна постава у поєднанні з фотогенічним, виразним обличчям і особливо сильним, низьким, гарного тембру голосом позірно приваблювала до нього людей, виокремлювала його в натовпі. Він і сам не цурався участі в аматорських виставах, зокрема, сподобався глядачам у ролі Назара Стодолої в однойменній драмі Т.Шевченка. Важко сказати щось конкретне про акторські здібності Іллі Людвиговича, але його щира вдача театрала у поєднанні із презентабельними зовнішніми даними забезпечувала йому успіх на сцені.

Сам І.Шраг так визначив час переходу на національні позиції: “Тільки з початку 90-х років я почав наближатися до українського руху, який, нарешті, цілком захопив мене; тоді я вельми ним зацікавився та уживав всіх заходів, щоб його краще пізнати та стати ближче до нього”¹⁰¹.

Проте можна припустити, що українські корені дали потужні паростки, і цей процес розпочався значно раніше. Мемуарист, очевидно, вважав, що тільки з часу конкретної участі в русі він має право писати про свою українську діяльність або, як висловився А.Каппелер, зарахувати себе до “активістів українського національного руху”¹⁰². Ми вважаємо, що аналіз приналежності до цього історично зумовленого явища можна здійснити на основі декількох параметрів, які мають включати: 1) власне визнання того чи іншого діяча (самоідентифікація); 2) оцінки людей, які добре його знали саме з цього боку; 3) участь в організаціях, товариствах, акціях, партійних заходах; 4) участь в українській пресі; 5) наукові праці; 6) контакти з діячами руху; 7) інтерес до українських проблем; 8) ставлення до Української революції (1917 – 1921 рр.), участь у її подіях; 9) історіографічну традицію¹⁰³. У діяльності Шрага прослідковуються практично всі ці ознаки. Так, він писав в “Автобіографії” про інтерес до Галичини, її преси та діячів, студіювання праць поважних українських авторів, вказав на тих осіб, котрі допомогли йому утвердитися на нових

¹⁰¹ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 78. – 79.

¹⁰² Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 52.

¹⁰³ Демченко Т. Кількісний вимір учасників українського національно-визвольного руху на Чернігівщині на зламі XIX – XX ст. // Українознавство: Науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / За ред. П.Кононенка. – К., 2006. – № 1. – С. 57.

позиціях. Насамперед він назвав “небіжчика Тищинського”, потім “М.В.Лисенка”, повідомив: “далі я познайомився з Кониським”¹⁰⁴.

Хто ж були ці “хрещені батьки” Шрага як українського діяча? Зі статті В.Дудка про “ранній” період життя і творчості Олександра Тищинського дізнаємося, що він був старшим за Шрага на 12 років, його земляком – вони народилися в сусідніх повітах: перший – у с. Голубичі Городнянського, а другий – у Седневі Чернігівського, встиг повчитися у кількох університетах, потрапити до в’язниці й трохи раніше за Шрага опинитися в Чернігові на тих же “правах” піднаглядного, йому пощастило співробітничати з “Основою”, “Черниговским листком”, чого Шраг уже був позбавлений. Як слушно наголошує автор розвідки, становлення Тищинського “як особистості і дослідника припало на ліберальну епоху 1855 – 1862 рр. Час масштабних зрушень стимулював суспільно-політичну та інтелектуальну активність Тищинського, як і численних його ровесників”¹⁰⁵. З 1864 р. цей діяч назавжди осів у Чернігові, справляючи позитивний вплив у плані українізації на громадсько активних його мешканців. О.Тищинський помер у 1896 р., але про нього не забували в Чернігові. За доби Української революції місцева преса написала про нього та С.Носа як про “справжніх синів України, не інертних мрійників, а людей діла і любові до Батьківщини”¹⁰⁶.

Щодо впливу Миколи Лисенка багато говорити не доводиться. Потужну еманацию українського духу, яку випромінювала постать великого композитора і громадського діяча, відчув на собі не тільки Шраг. С.Русова писала: “Славетні хори Миколи Віталійовича були тією високою школою патріотизму, в якій не один українець знайшов свою свідомість, зрозумів свої обов’язки перед рідним народом. Микола Віталійович не рахував ніколи свого часу, коли мова йшла про яку-небудь українську наукову або громадську справу”¹⁰⁷. Коли вони познайомилися, достеменно невідомо. Один з найраніших, відомих нам листів М.Лисенка до Шрага датовано 19 грудня 1892 р. Адресант вибачається, що “на всі Ваші щирі листи, я рідко відгукуюсь”, і прохає допомоги в організації кон-

¹⁰⁴ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 55 – 56.

¹⁰⁵ Дудко В. “Ранній” Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 76 – 83.

¹⁰⁶ Черниговская земская газета (дальше – ЧЗГ). – 1918. – 25 октябрю. – С. 7.

¹⁰⁷ Русова С. Микола Лисенко // Вибрані твори. – К., 1996. – С. 292.

цертів у Чернігові та Ніжині ¹⁰⁸. Нотаріус із Ніжина Я. Біловодський того ж дня надіслав листа Шрагу з цього приводу. Він писав: “Наш спільний знайомий М. В. Лисенко влаштує концерт у Чернігові, в облаштування котрого, за словами Лисенка, Ви берете палку участь; про влаштування концерта тут клопочусь я” і пропонував об’єднати зусилля у здійсненні такої нелегкої справи, як виступ українського хору ¹⁰⁹. Про те, як пройшов концерт у Чернігові, ми не маємо інформації, а в Ніжині їх було організовано два: і на другому публіки було “вельми мало”. Дописувач до галицького часопису “Правда” вбачав причини провалу у важкій зимі, обтяжливих податках, холері, підступах поліції, та все ж визнавав: “так з того не меншає той сором, якого придбала собі ніжинська публіка, знехтувавши другий концерт д. Лисенка” ¹¹⁰. Отож, стали відносини зав’язувалися, як правило, на базі організації тієї чи іншої акції з виразним національним обличчям.

Стосовно ж Олександра Кониського треба сказати, що мав він особливий талант вишукувати й залучати до української справи молоді, і не дуже (Шраг молодший від нього на 11 років) сили. Досить важко встановити, коли відбулося їхнє знайомство. С. Єфремов, писав у спогадах, що познайомився із Шрагом у О. Кониського приблизно у 1895 р. ¹¹¹, але треба зазначити, що й сам мемуарист порівняно незадовго до того був прийнятий як свій у господі Кониського.

Найраніший з датованих листів О. Кониського до Шрага (всього їх збереглося понад півсотні) позначений “16 березня 1893 р.”, але переважна більшість значного епістолярного корпусу не має дат, а тому потрібна копітка робота по встановленню хоча б приблизного часу написання. Проте форма звернення, сам тон, обсяг спільних інтересів, інформативність листів дає підстави для твердження, що О. Кониський вважав Шрага одним з найближчих своїх соратників. Так, через нього Олександр Якович “сватав” на роботу до Чернігівського земства і В. Самійленка, і М. Грушевського (цей задум, як відомо, не був реалізований), й І. Руденка, і Чайченка (Б. Грінченка). Він так щиро переймався долею своїх молодших соратників, що писав Шрагу у зв’язку з працевлаштуванням

¹⁰⁸ ІР НБУВ, ф. І. № 1462.

¹⁰⁹ Там само, № 1461.

¹¹⁰ Северин. З Ніжина (Концерт М. В. Лисенка. Народне бідованне) // Правда (Львів). – 1893. – Вип. XLVIII. – Т. XVI (лютий). – С. 84 – 85.

¹¹¹ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – 2003. – № 2. – С. 132.

В.Самійленка (Сивого): “Давно вже не радів я так серцем як учора увечері, одержавши вашу дорогу звістку, що таки примостили Сивого та й вельми добре примостили! Невимовно радий і ще більш вдячен Вам за це! Щире спасибі Вам і всім хто сприяв тому: Ви спасли українському письменству великий талант; Вам подякує за це історія і Україна!”¹¹². Кониський був добре обізнаний з обставинами життя Шрага. Коли йому знадобилася інформація до “IV глави Шевченкової життєписи”, він звернувся до нього з проханням: “Будьте ласкаві – напишіть міні характеристику Лизогубів – Іллі і Андрія, їх життя, погляди, світогляд і т. ін. Формулярні факти за обох їх у мене є. Давайте і характеристику Дмитра і скільки можна буде я заведу і його. Добре була б і характеристика Седнева взагалі і до її додати звістки і про Колодкевича”¹¹³. Нарешті, на безумовну близькість їхніх стосунків вказує і та обставина, що час від часу О.Кониський сварив усіх чернігівців взагалі і свого адресата в тому числі за повільність, ледарство і безініціативність: “Скажіть будьте ласкаві! Що за атмосфера там в Чернігові, що люде або зовсім не справляють, або справляють так мляво, що аж на серці нудно стає – свої обіцянки-обов’язки? За Чернігівцями така сила недогляду, що просто – хоч екзакуцію посилай!” – гнівався він¹¹⁴.

Таким чином, зовсім не випадковими людьми в житті Шрага були три постаті – діячі українського руху, яким він найбільше завдячував своїм “наверненням”. Щоправда, цими особами список тих, хто благотворно впливав на героя нашого нарису, не обмежується. Можна і треба говорити про вплив О.Кістяківського, представників театру корифеїв, інших діячів художньої культури. Є.Чикаленко цілком слушно вказує на ще один фактор переходу Шрага на українські позиції у зрілому віці: як адвокатів йому “довелося близько сходитися з народом. Тоді він ясно побачив, що нема одного “руського” народу. <...> Стосунки з українським народом показали йому, що цей нарід зовсім відмінний від московського, не тільки мовою, а й вдачею, звичаями, культурою...”¹¹⁵. О.Лотоцький відзначає життєздатність українського духу (тепер би сказали – ментальності), що так яскраво проявився в особистості Шрага: “В

¹¹² ЧІМ, інв. № Ал. 59-113 / 603, арк. 6.

¹¹³ ЧІМ, інв. № Ал. 59-113 / 603, арк. 24.

¹¹⁴ Там само, арк. 26.

¹¹⁵ Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. – Нью-Йорк, 1955.– С. 312.

історії духового його зросту, – писав мемуарист, – бачимо, як у свідомості українських душ другої половини ХІХ-го ст. перехрещувалися та боролися між собою найрізномродніші впливи, поки українська стихія, звідусюди поборювана, таки не перемагала єдино силою свого внутрішнього змісту”¹¹⁶.

Багато в чому тодішні неофіти на терені українства завдячували потужним імпульсам, що надходили з Галичини. Сам Шраг так відобразив цей чинник у своєму житті: “Року 1899, здається, мені довелося бути влітку у Львові, але, на жаль, всього два дні; водив мене по різних інституціях і подавав про них відомості Кость Паньківський”. Серед “інституцій”, відвіданих Шрагом, були названі Наукове товариство (Наукове товариство імені Т.Шевченка, далі – НТШ), товариство “Бесіда” (“Руська бесіда” – культурно-просвітня українська організація), “Дністер”(Український кооперативний банк або страхова компанія); він відвідав службу божу в соборі св. Юра. Ілля Людвигович поспілкувався з М.Грушевським, [О.?] Колессою, Ю.Романчуком, О.Барвінським, [В.?] Шухевичем; дуже шкодував, що не зміг через брак часу поїхати до Станіслава, де тоді перебував граф А.Шептицький, і що І.Франка та М.Павлика не було на той час у Львові. І через багато літ він не забув “характерну розмову” з візником, який возив гостя з Росії по Львову: “він почав розповідати мені про віча, які у них одбуваються, про всякі зібрання, промови, товариства, і запитав мене, чи буває все це на російській Україні? Я мусив дати негативну відповідь, і тоді він, подивившись на мене згори, подав свій висновок: “а у нас воля!”¹¹⁷ Ймовірно, що якщо це був перший і єдиний візит чернігівця до Галичини, то знайомство через листування він підтримував уже достатньо давно. Так, перший відомий лист до Грушевського датується листопадом 1894 р.¹¹⁸ Але особисті контакти з галичанами заклали підвалини тривалого і дружнього спілкування.

Отже, 90-ті роки стали для Шрага періодом вrostання у нову для нього справу, причому він не хотів обмежуватися тільки гуртковою роботою. На першу половину 90-х рр. ХІХ ст. припадають його публікації у галицькому часописі “Правда”, про що йтиметься далі, виступ у земстві

¹¹⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. Част. третя. – Варшава, 1934. – С. 42. – [Праці Українського наукового інституту. – Т. ХХІ: Серія мемуарів. – Кн. 4].

¹¹⁷ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 56 – 57.

¹¹⁸ Наулко В.І., Семко Д.М. Назв. праця. – С. 238.

з пропозицією про запровадження української мови, заснування Чернігівської “Громади” у 1893 р.

Власне, це було третє товариство або третє його відновлення. На думку відомого дослідника цієї доби Г.Самойленка, вперше “Громада” виникла у Чернігові на початку 70-х рр., проте арешт І.Андрущенко у 1863 р. поклав край її діяльності; вдруге вона відродилася на початку 70-х рр. і проіснувала до 1876 р.¹¹⁹ Безумовно, між ними існував найтісніший зв’язок і свого роду живі сполучні ланки в особі хоча б уже згаданого О.Тищинського. Третя спроба виявилася найбільш вдалою.

Для з’ясування цієї напрочуд яскравої сторінки українського руху на теренах Чернігівщини історики вже давно використовують спогади М.Грінченко та А.Верзілова, вміщені в легендарному збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя”. Вони якраз і розпочинаються з розповіді про те, як у 1893 р. чотири особи: А.Верзілов, (у Києві належав до студентської “Громади”, був знайомий з О.Кониським, В.Антоновичем, родиною Олени Пчілки), І.Шраг, вже згаданий О.Тищинський та Василь Андрієвський заснували “Громаду” у Чернігові. Невдовзі до них приєднався В.Самійленко, потім приїхало до міста подружжя Грінченків¹²⁰. Всі засновники отримали в авторів блискучі характеристики, мабуть, вони на них заслуговували. Організація ніколи не була численною: на середину 1902 р. у ній нараховувалося 22 особи, проте її керівники і не гналися за кількістю. З гордістю мемуаристи писали, що тут не було провокаторів, бо “до неї приймано дуже обережно. Кандидатуру наміченого в члени обговорювано в Громаді без його відома. Обирано було таємним голосуванням і досить було одного мінуса, щоб кандидата не обрано. Після обрання доручалось комусь із членів поговорити з обраним і повідомити про обрання”¹²¹. Сам Шраг у щойно оприлюднених спогадах про О.Русова теж відтворює привабливу картину натхненної спільної діяльності: “На той час, як Русови перебували в Чернігові вдруге (1894-99), – описував він свої враження, – випадково зібрався в Чернігові гурток видатних українських діячів та письменників; з різних частин

¹¹⁹ Самойленко Г.В. Назв. праця. – С. 28 – 30.

¹²⁰ Грінченкова М. і Верзілів А. Чернігівська українська “Громада”: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під. ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 463.

¹²¹ Там само. – С. 469.

України зійшлися вони до Чернігова. Не вважаючи на надзвичайно тяжкі обставини, на панування реакції та всякі утиски Українства, цей гурток розвинув досить жваву та широку діяльність”. Серед його найактивніших членів він називає подружжя Грінченків, М.Коцюбинського, В.Самійленка, Є.Тимченка, М.Чернявського, Г.Коваленка і, звичайно, подружжя Русових. Коло занять гуртка однодумців визначалося таким чином: “видавалися та ширилися українські книжки, ширилися, оскільки було це можливо, відомості про українство по російських часописах (своїх, окрім видаваних в Галичині, не було), заходилися коло улаштування вечірок, українських вистав, дбали про те, щоб були укр[аїнські]-книжки в громадській бібліотеці, і взагалі робили все, що тоді можна було робити для поширення укр[аїнської] справи...”¹²². Прикметно, що Шраг уникає згадки про свою власну працю та навіть і присутність, але з його обізнаності у всіх цих справах можна зробити однозначний висновок: він був однією з центральних постатей Чернігівської “Громади”.

Участь Шрага в нелегальній організації українофільського (хай навіть так!) напрямку цілком поєднувалася з його роботою в земстві та міській думі. Нам здається, що тут не було суперечностей. Щоправда, М.Грінченко і А.Верзілов таврують ганьбою земців за байдужість до української справи, але визнають, що і “ліберал Хижняков, і “консерватор Уманець” не відмовляли Шрагові чи Грінченкові, коли ті просили вакантну посаду в земстві “для своїх кандидатів”. Обидва вони згоджувались на друкування в “Земском сборнике” етнографічних матеріалів та розвідок на українські теми. “Та ще як Грінченко подбав про те, щоб у земській книгарні були й українські книжки, то Уманець не боронив”¹²³. С.Русова значно м’якше підходить до цього питання. На прикладі І.Рашевського вона з’ясовує ставлення переважної більшості лівих земців до українських проблем: “До українства він ставився як до одної з ідеалістичних мрій “Саші Ангела” (так звали в дружньому колі О.Русова) та Шрага, а що сам він дуже любив їх особисто, то й помагав українській справі чим міг”¹²⁴. Цю точку зору фактично поділяють і сучасні дослідники історії громадівського руху в Україні. Так,

¹²² Шраг І. Спомини про О.О.Русова (Підготовка до друку, вступ. ст., коментарі О.Рахна) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5-6. – С. 59.

¹²³ Грінченкова М. і Верзілів А. Назв. праця. – С. 473.

¹²⁴ Русова С. Назв. праця. – С. 47.

вони відзначили: “Члени Київської (Старої) громади поступово встановлюють зв’язки (передовсім завдяки О.О.Русову, який з другої половини 70-х років почав працювати земським статистиком) з ліберально налаштованими діячами Чернігівського губернського земського зібрання і почали впливати на них в українському дусі. Це засвідчили листи О.О.Русова до київських громадівців, І.Л.Шрага до О.Ф.Кістяківського, спогади В.К.Дебагорія-Мокрієвича, І.І.Петрункевича, “Щоденник” О.Ф.Кістяківського та ін.”¹²⁵ Власне, й інформація, наведена М.Грінченко та А.Верзіловим, не суперечить цьому висновку, бо з яких би міркувань земські керівники не виходили, а громадівцям вони допомагали. Таким чином, можна стверджувати: земські діячі в цілому досить толерантно ставилися до українських симпатій своїх колег та шанованих у місті й губернії людей, хоча, звичайно, не пішли б на ризик отримати від столичних чиновників догану за якісь рішучі кроки в цьому напрямку. Цей висновок добре ілюструється історією доповіді Шрага про запровадження в початкових школах губернії української (місцевої) мови. Дана подія знайшла своє відображення і на сторінках “Земського сборника Черниговской губернии”, й у вже цитованих спогадах М.Грінченко та А.Верзілова, а найцікавіше її хід описав сам Шраг у невідцензурному часописі “Правда”.

Вихідною точкою руху земських діячів за запровадження рідної для сільських дітей мови у навчальний процес можна вважати ініціативу голови Чернігівської повітової земської управи М.Константиновича поставити на порядок денний питання про викладання в народній школі, яке має бути пристосоване до особливостей “говірки” місцевого населення¹²⁶. Хай не шокують такі дивні формулювання: артикулів Емського указу ще ніхто не відміняв. Це був сміливий, як на той час, крок. Спеціально створена комісія уже на губернському рівні після палких дебатів підготувала цілий проект заходів щодо поліпшення справ у народній школі. Він викликав чимало заперечень у членів дворянського зібрання, але 26 січня 1881 р. більшістю голосів був ухвалений. Зібрання “прирадило прохати уряд про дозвіл вживати народну мову по сільських школах і видавати учебні книжки”. Аналогічні вимоги, до речі, виставили

¹²⁵ Катренко А.М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60 – 90-ті роки XIX ст.). – К., 2003. – С. 174.

¹²⁶ Холмский А.И. Указ. соч. – С. 204.

полтавські та херсонські земці, але уряд ніяк не відреагував на “клопотання”¹²⁷.

На початку 90-х рр. за цю вочевидь безнадійну справу взявся Шраг. Що спонукало його до такого кроку? Насамперед – характер. “І.Л.Шраг, – підкреслювали автори спільних спогадів про Чернігівську “Громаду”, – не вмів задовольнятися балачками замість діла, та й не могла б його задовольнити Громада, яка існувала б тільки для ідейних балачок”¹²⁸. Ймовірно, що на ділового адвоката сильне враження справила інформація про існування в Галичині української преси, шкіл, тим паче представництва в парламенті. Він наочно переконався, що навіть в імперських умовах, перебуваючи на становищі пригнобленої національної меншини, можна добитися прийняттого статусу для рідної мови. І, можливо, варто підкреслити ще й європейський контекст, в рамках якого розвивалася діяльність європейця Шрага. Звичайно, що Н.Яковенко писала про істориків, але її виразний портрет типової інтелігентної постаті другої половини ХІХ ст. цілком пасує і Шрагові. “Бути “реалістом”, – зауважує дослідниця, – означало позиціонувати себе як “розсудливу” людину, бачити речі таким, як вони є, не гаючи часу на пошуки ідеальних сутностей”, і далі вона наголошує, що “прикладний утилітаризм зразка другої половини ХІХ ст. можна звести до тези, згідно з якою будь-яка дія вартує лише тоді, коли дає корисні наслідки”¹²⁹.

З огляду на драматичну долю української мови і тоді, й у подальшому, ту обставину, що ставлення до неї вже давно перетворилося на своєрідний лакмусовий папірець українськості, зупинимося детальніше на цьому, далеко не випадковому епізоді громадської діяльності Шрага.

У 1893 р. він подав на розгляд земського зібрання відповідну записку. Документ вражає ретельністю, виявленою автором при доборі аргументів, хоча він, звичайно, і мусив користуватися “езоповою мовою”. За публікаціями в поступових російських журналах Шраг досить глибоко вивчив досвід розв’язання аналогічних проблем у західноєвропейських країнах. Він ознайомився з деякими працями А.Дістервега, Й.Г.Песталлоцці, Якоба або Вільгельма Грімма, Л.Бреалья і сповна використав висновки видатних педагогів, але найрозлогіше цитував К.Ушинського. Зміст

¹²⁷ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 95.

¹²⁸ Грінченкова М. і Верзилів А. Назв. праця. – С. 475.

¹²⁹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 157.

цитат розкривав катастрофічну ситуацію, що склалася у початковій школі в Україні. Навівши патетичну думку великого педагога: “великоруська ж грамота неодмінно загине без будь-якого доброго сліду в малоросійському селі”, автор, очевидно, прагнув не тільки підкреслити безперспективність політики русифікації, але й вплинути на емоції присутніх. Підготовлена ним ґрунтовна підбірка посилянь на зарубіжні та вітчизняні авторитети у галузі педагогіки стала підставою для переконливого висновку: “... лише тоді наша школа буде поставлена на шлях живої народної школи, якщо, перш за все, в ній буде дозволено викладання народною мовою... Поряд з тим необхідно видання читанок і підручників місцевою мовою”. Природно, що в обох випадках йдеться про українську мову ¹³⁰.

Відтак Шраг “пропонував прохати Уряд, аби: 1) дозволено було вживати народню мову по школах Чернігівської губ[ернії], 2) дозволено було видання українських учебників і народних читанок, і 3) дозволено було мати українські книжки по шкільних бібліотеках” ¹³¹. Ще в публіцистичному шедеврї Шрага “Про науку в школах народних українською мовою” (Лист з Чернігівщини № VII) привертає увагу глибока обізнаність з поглядами тоді широко відомого австрійського філософа Макса Нордау, який палко відстоював права недержавних націй на збереження і розвиток національних мов. Таким чином, проблема забезпечення права людини на навчання рідною мовою виводилася з рідного “хутора” на загальноєвропейський рівень. Крім того, у розлогіму викладі головних положень концепції австрійця чітко прослідковується і позиція самого Шрага. Наведемо найдраматичніший фрагмент: “Треба самому пережити, додає Нордау, всі сі незгоди, все те нещастє, щоб зрозуміти становище людини, що в своїй рідній землі не має споконвічних людських прав, що мусить вона уклонятися до землі перед іншою, пануючою національністю. <...> Яку вагу має зречення почесних прав, питає Нордау, коли его порівняти до зречення від рідної мови?. Яку вагу мають кайдани на руки і на ноги, коли їх порівняти до кайданів, що накинуто на мову? Людині бракує найміцнішої зброї для впливу на інших людей, і вона почуває себе скаліченою і знівеченою.

¹³⁰ Доклад губернского гласного И.Шрага о допущении преподавания в народных школах на местном народном языке // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – Вып. 1, 2. 3. – С. 728 – 729.

¹³¹ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 90.

Ніякий чоловік, що гідний сего наймення, не згодиться самохіть опинитися у такому становищі. Хто здатний до того, щоб без протесту зречтися себе? Хто згодиться жити, коли єму бракує головний атрибут его – можливість виявляти у слові свої внутрішні життєві процеси – почуття і думку? Нордау каже далі, що він не може зрозуміти зрадників, що зрікаються своєї національності (подивився б на нас, може-б зрозумів...), приймають чужу мову і калічать її, на посьміх людям і на сором собі. Тих людей, що роблять се задля страху, слабкої волі або з нерозуму, можна ще пожаліти, але гидкими виявлять себе тіі, що зрікаються рідної мови, себто себе, і беруть на себе чужу шкуру задля особистої користі. <...> Не можна знайти таких слів, каже Нордау, які виявили-б усю гидоту, все вбожество тих думок, що дозволяють таке ренегацтво”. І завершальні ідеї у викладі І.Шрага дають певну надію: “Ще не було такої нормальної людини, додає Нордау, котру можна б було, красномовною бесідою, переконати, щоб вона згодилася самохіть на те, щоб її убито було гільйотиною, як то сказав французський юморист, – не буде й того, щоб через законодавство можна було довести націю, що досягла уже самосвідомості, до зречення рідної мови і своєї національності”¹³².

Ключові слова тут, звичайно, досягнення самосвідомості нацією, і якраз наявність її виглядає вельми проблематичною стосовно українців. Важко сказати, чи розумів це Шраг. Його заключні слова щодо того, що “свідомі українці” повинні ширше використовувати можливості земських та міських інституцій, виховувати дітей у сім’ї так, щоб вони не соромилися свого народу, вчили його мову, викликали іронічний коментар редакції часопису стосовно освічених “дітей України”, котрі “гірше ката Матір розпинають”¹³³. Можна його й так зрозуміти, що без державної політики, тільки силами громадськості цю справу годі зрушити з місця. Власне, подальша доля доповіді Шрага є переконливою ілюстрацією справедливості даного висновку.

Із спогадів М.Грінченко та А.Верзілова і протоколу засідання комісії дізнаємося, що вона потрапила до “комісії проєктів”, голова якої Рачинський “додержав цей доклад до останнього дня”, а потім заявив, що комісія не встигла його вивчити, внаслідок чого розгляд перенесли на

¹³² І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 102 – 103.

¹³³ Там само. – С. 103.

наступну сесію. Тільки у 1895 р. управа розглянула доповідну записку. І хоча проект вирішено було ухвалити, це не був кінець поневірян, бо останньою інстанцією в Чернігові були земські збори, які “мусіли сказати своє авторитетне слово про те, чи виряджати його в подорож аж на далеку північ по майже неминучу смерть, чи дати спокійно померти вдома у рідній теплій хаті,” – із неприхованим сарказом змалювали “блискучі” перспективи документу М.Грінченко та А.Верзілов. Головою комісії з питань народної освіти в губернському земстві був “старий генерал Рудановський” – один з тих “ренегатів”, про яких писав вищезгадуваний європейський мислитель, тому проект до розгляду не допущався аж до 1897 р.¹³⁴

Не дивно, що праві земці зустріли проект з такою пересторогою, бо навіть поступова частина земських діячів сприйняла пропозиції Шрага досить стримано. Збереглася копія протоколу засідання комісії Чернігівського губернського земського зібрання з народної освіти від 27 лютого 1897 р., де розглядалася багатостраждальна доповідь. Показово, що сталося це того ж дня, коли її автор виїхав з міста. Обговорення проходило в кімнаті, де працювали Б.Грінченко і В.Самійленко, які й записали його хід. В обговоренні проекту взяли участь В.Рудзинський, В.Хижняков, Є.Молявка, Д.Тризна, В.Чарнолуський, кн. М.Долгоруков і вже згадуваний Л.Рудановський. Обмін репліками свідчить, що всі ці люди прагнули тільки одного – поховати документ, хоча й не були взагалі-то проти української мови. М.Грінченко, яка оприлюднила записки покійного чоловіка, наводить такі висловлювання членів комісії: Рудановський обурювався: “Я сам здійснив злочин: накупив купу малоросійських книжок Грінченка і передав у школу. Але за відгуком учительки вони мало читаються”. Його підтримав О.Муханов: “Так, звичайно, хто там їх буде читати. У нас малоросійських книжок не розуміють”. Д.Тризна додав: “Ну, припустимо – таку мову, як у Шевченка, розуміють, а цих сучасних авторів – ні”¹³⁵. Тодішній губернський предводитель дворянства князь М.Долгоруков, який мав репутацію великого ліберала, підсумував: “Я вважаю цю доповідь нешкідливою, бо якщо б збори і ухвалили її, то задоволення клопотання не буде. Але це накличе на Чернігівське земство звинувачення в українофільстві і сепаратизмі. І так багато звинувачу-

¹³⁴ Грінченкова М. і Верзілів А. Назв. праця. – С. 476.

¹³⁵ Там само. – С. 478.

чень проти земства. Я вважаю тому, що краще доповіді не розглядати”. Його тут же підтримав О.Муханов: “Звичайно, викличе таке звинувачення: викладання і книжки якоюсь там сепаратною мовою!” Відтак, ухвалили: нічого не робити, сподіваючись, що ідея “помре природною смертю”¹³⁶. Проте Шраг не здався, у наступному році, заручившись підтримкою деяких “українофілів”, він знову виставляє на розгляд свою пропозицію. Лише у 1900 р. земство таки ухвалило прийняти її і надіслало відповідну резолюцію до столиці, хоча відповіді з Петербурга так і не отримало.

На перший погляд, може здатися, що ті кроки були дріб’язковими та безрезультатними, але це не так. По-перше, такою ціною здобувався досвід боротьби. По-друге, такі акції були сигналом до продовження руху, вони означали, що український національно-визвольний рух живе і діє, як не важко доводилося тоді нечисленним поборникам і захисникам української мови, але їхня мужня позиція викликала повагу і привертала до них молодь. Нарешті, треба відзначити, що Шраг належав до людей, котрі вміли вчитися на своїх помилках і невдачах. Тоді, коли Б.Грінченко та його дружина вбачали тільки неприховану ворожість у реакції “поступових” діячів на пропозицію Шрага¹³⁷, він зумів розгледіти і раціональне зерно у закиді, наприклад, того ж О.Муханова: “У висновку минулої управи йдеться про сімдесят мов, якими є св. письмо; але це мови, а то наріччя. Тоді доведеться сімдесятьма наріччями кожного повіта і села провадити навчання”¹³⁸. Образливо? Звичайно. Але ж існувала навіть у тих безпросвітних умовах можливість добитися офіційного визнання літературної української мови, щоби будь-який русотяп, навіть з поступового табору, не брав її на глум. Причому, це компетенція не уряду чи навіть імператора, а зовсім іншої інституції – Петербурзької Академії наук. Тому не варто дивуватися, що коли на початку ХХ ст. національно свідомі українська інтелігенція звернулася до наукового ареопагу імперії з цим питанням, то серед активних учасників цієї акції, яка, до речі, завершилася успішно, бо Академія наук Росії визнала за українською мовою всі права літературної, виявився і Шраг.

¹³⁶ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 1, арк. 2; Грінченкова М. і Верзилів А. Назв. праця. – С. 478 – 479.

¹³⁷ Грінченкова М. і Верзилів А. Назв. праця. – С. 479.

¹³⁸ Там само. – С. 478.

Як відомо, на початку ХХ століття численні заходи і протести, кроки і виступи злилися в рух за впровадження української мови в шкільництво, відміну цензурних утисків і взагалі “ганебної пам’яті” Емського указу. Він поширився по всій Україні, і влада мусила рахуватися з цим явищем. Наприкінці 1904 р. гласний Лубенської міської думи В.Шемет звернувся до чернігівського колеги із пропозицією приєднатися до вимоги щодо скасування Емського указу¹³⁹. Перебуваючи у Петербурзі, Ілля Людвигович одержав запрошення взяти участь у роботі комісії, створеної Російською Академією наук для розгляду питання про усунення цензурних умов, що утискають “малорусскую письменность”. В архіві Шрага зберігається лист-запрошення на засідання комісії 12 лютого 1905 р. за підписом її голови академіка Ф.Корша: “По поручению Комиссии, избранной Им[ператорской] Академией Наук для рассмотрения вопроса об устранении цензурных условий, стесняющих малорусскую письменность, имею честь покорнейше просить Вас пожаловать в заседание Комиссии, имеющее быть в субботу 12 сего февраля, в 8 ч. вечера в малом конференц-зале Академии Наук”. Не менш цікавий і документ, датований березнем 1905 р.: “Непременный секретарь Императорской Академии наук” академік С.Ольденбург висловив вдячність І.Шрагу за сприяння роботі вищеназваної комісії¹⁴⁰. Таким чином, без перебільшення Шрага можна вважати одним з тих, хто розбивав кайдани на українському слові.

Ілля Людвигович знайшов спільну мову і з наступником В.Хижнякова на посаді голови губернської управи Ф.Уманцем. Спільні турботи щодо “прийняття земством подарунку В.В.Тарновського” – його знаменитої колекції, очевидно, зблизили їх. Справа розпочалася у 1895 р., але значна частина гласних пошкодувала коштів або, як справедливо писав Шраг, вони доводили, “що музей – не земське діло, що на нього не слід витратити селянські гроші (звичайний аргумент панів, коли вони бажають провалити якусь справу: тоді вони надзвичайно дбають за селян і бережуть їх гроші)”¹⁴¹. Ф.Уманець підтримав ідею, проте заснувати музей виявилось не такою вже й легкою справою і через спротив місцевої влади. Начальство вбачало загрозу для себе у турботах чернігівців, начебто “любити рідний край і піклуватися про охорону місцевих старожитностей

¹³⁹ ЧІМ, інв. № Ал. 59-252 / 603, арк. 24.

¹⁴⁰ Там само, арк. 20, 19.

¹⁴¹ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 56.

України, яка відіграла в старовину самостійну історичну роль, є сепаратизм і ворожість для Росії”, – обурювався Ф.Уманець. У монографії В.Половця знайшла своє підтвердження теза Шрага щодо його безпосередньої участі у створенні музею. Ф.Уманець викликав його до Києва для залагодження “юридичних формальностей”¹⁴². Ця справа об’єктивно була вигідна українському рухові, хоча й не можна відкидати і загальнолюдську цінність зібрання В.Тарновського. В подальшому до Іллі Людвиговича теж досить часто зверталися у зв’язку з передачею експонатів. Показовим у цьому відношенні є лист О.Русова з Петербурга від 1 квітня 1907 р. Олександр Олександрович розумів, що для Шрага настали важкі часи, йому загрожував суд (про це пізніше), але й справа не чекає: по смерті Д.Мордовцева його спадкоємиця погодилася дещо цінне з колекції небіжчика передати до Чернігівського музею, відтак потрібно, щоб хтось приїхав і забрав “українські речі”¹⁴³.

М.Грінченко і А.Верзілов пригадували, що невтомний Шраг був серед засновників громадської бібліотеки в Чернігові, доклав чимало зусиль до поширення книг, друкованих українською мовою. Ми вже писали, що все, що було пов’язано з Шевченком, набувало для нього сакрального значення. Як безпосередній учасник святкування шевченкових роковин, які провадила “Тромада”, він завжди виступав з однією і тією ж темою “про український рух за минулий рік на Україні Наддніпрянській, Наддністрянській і в Америці”¹⁴⁴. Ця дуже приваблива традиція свідчить не тільки про те, що громадівці вважали свою діяльність продовженням боротьби Кобзаря, але й демонструє всю глибину обізнаності Шрага щодо такої рідкісної, особливо, як на ту добу проблематики, його неабияку ерудицію.

Збереглося декілька ще не опублікованих документів, які свідчать, що Ілля Людвигович, використовуючи свої правові знання та досвід, захищав авторські права та пробивав дозвіл на друк для подружжя Грінченків. Канцелярія Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ Росії від 25 листопада 1898 р. оголосила канди-

¹⁴² Половец В.М. Федір Михайлович Уманець (1841 – 1917 рр.) – Чернігів, 2006. – С. 18 – 19.

¹⁴³ Рахно О. Листи Олександра Русова до Іллі Шрага // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 144.

¹⁴⁴ Грінченкова М. і Верзілів А. Назв. праця. – С. 485.

дату прав І.Л.Шрагу, який мешкав тоді по вул. Богуславській, у будинку Балабанової, що рукопис “на малороссийском наречии под заглавием “Абрагам Линкольн. Оповідання. Напысала М.Загирня” [псевдоним М.Грінченко. – *Т.Д.*] заперечена цензурою в виду послідованих в 1876 і 1881 г. особих правительственных распоряжений относительно печатания сочинений на малороссийском наречии”¹⁴⁵. Значно успішніше вирішилася справа з київським власником крамниці і видавцем Т.Губановим, до якого Шраг виставив претензії, що він незаконно, без відома автора, надрукував дві брошури Грінченка. Підприємець у відповідь на різкий лист Шрага виправдовувався незнанням прізвища автора, не зазначеного на титульній сторінці, але визнав його правоту і виявив готовність зустрітися із останнім або його адвокатом, щоб уладнати справу¹⁴⁶. Боротьба за національну культуру, відновлення права на повноцінне функціонування мови хоча й не видавалася аж надто героїчною, але вимагала колосальних зусиль, нервів, неабиякого терпіння й особливого вміння не боятися марудного, копіткого, непрестижного діла. А результати чи успіхи були зовсім незначними. Для тих, хто не знав про ці реалії побутування українців в Російській імперії, М.Грінченко спеціально переповіла трагікомічну історію з написом українською мовою на похоронному вінку, зробивши висновок: “З кожної фрази української доводилося радіти, коли щастило продемонструвати її прилюдно”¹⁴⁷. У цій роботі багато важила систематичність і настирливість, взаємодопомога і врахування досвіду колег та однодумців. Зрештою, прийшли і перші успіхи. С.Єфремов писав: “І сталося чудо. Цензура – ота божевільна російська цензура, подається й робить уступку за уступкою. Ми дійшли до таких виданнів, про які й мріяти колись не сміли... Потроху виробляється ціла система поведження з цензурою, і досвід показав, що та система не була безплідною”¹⁴⁸.

І все-таки найнезначніші кроки поступу давалися великими зусиллями. Українським інтелігентам доводилося жити в атмосфері досить напруженій, несприятливій, зносити глузування, насмішки, нерозуміння близьких і друзів. Далеко не кожному це виявилось під силу. Люди пе-

¹⁴⁵ ІР НБУВ, ф. І, № 33 838.

¹⁴⁶ ІР НБУВ, ф. І, № 34 087.

¹⁴⁷ Грінченкова М. і Верзилів А. Назв. праця. – С. 485.

¹⁴⁸ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – 2003. – № 3. – С. 187.

ресічні над усе бояться бути “білими воронами” у чорній, як ніч, зграї собі подібних і швидко ламаються. Люди пасіонарного типу часто готові йти на смерть, аби тільки позбавитися докучливої ноші буденності, стомлюючих і непрестижних занять та обов’язків. Люди, переконані у своїй правоті, не схильні до драматизації та ідеалізації реального життя, шукають практичних шляхів розв’язання проблем, не цураючись ніякої роботи. Багато ознак вказують не те, що Шраг належав до останнього типу. Не за рік чи два, не внаслідок якогось ефектного вчинку він здобув собі визнання. Воно прийшло як результат важкої щоденної праці.

Розповідь була б не зовсім повною, якби ми обійшли стороною питання про участь Шрага у загальноукраїнському русі, насамперед, у роботі Всеукраїнської безпартійної загальної організації, заснованої на серпневому (1897 р.) з’їзді у Києві. Серед майже 50 представників від “Громад” України був і Шраг. Організація, заснована на базі Київської “Громади”, “виконувала роль координатора української діяльності, <...> намагалася надати культурницькому рухові певної організаційної структури, об’єднавши усі громади у вільну федерацію”¹⁴⁹. Сам Шраг, очевидно, з цензурних міркувань, жодним словом не згадав про свою участь у цій організації. Але такі добре поінформовані діячі, як С.Єфремов, залишили достовірну інформацію. Останній писав у спогадах, що з’їзди він пам’ятає з 1900 р., “коли мене прийнято до Організації, головував звичайно І.Л.Шраг, я завжди був за секретаря”. Важливо підкреслити, що хоча С.Єфремов був одним з наймолодших членів громадського руху (скажімо, Шраг старший від нього майже на тридцять років), але дуже високо оцінив її значення як фактору, що стимулював появу “інших організацій, чисто вже партійного характеру”, бо “вона єднала, власне, готові до того вже кадри української інтелігенції й готувала свіжі молоді сили”¹⁵⁰. В іншому місці спогадів С.Єфремов, звертаючись до того ж сюжету, поділився враженнями від головування І.Шрага, який керував “дуже майстерно”: “Як тепер бачу його ставну огрядну постать, коли він підводиться з свого місця для заяв або резюме змаганнів і своїм густим голосом немов ставить крапки над “і”, даючи влучну формулювання усім думкам, що висловлялися в дебатах”¹⁵¹. Ще один блискучий знавець

¹⁴⁹ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів...] – К, 1996. – С. 84.

¹⁵⁰ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – 2003. – № 3. – С. 189.

¹⁵¹ Там само. – 2004. – № 2. – С. 94.

цієї потаємної історії стверджував приблизно те ж саме. Д.Дорошенко писав: “Значно тіснішому колу була відома його політична українська робота, в якій він брав якнайближчу участь, особливо з моменту першого об’єднання українських “громад” у 1897 році. Він стає з того часу незмінним головою майже всіх важніших українських національно-політичних з’їздів, що відбувалися, розуміється, нелегально”¹⁵². Якраз в атмосфері постійних суперечок, дебатів, палких дискусій щодо актуальних проблем розвитку і поширення українських ідей, в оточенні своїх ровесників і значно молодших діячів Ілля Людвигович знайшов себе.

Отже, ще у 90-х рр. XIX ст. Шраг здобув собі визнання в середовищі національно свідомої інтелігенції наполегливою боротьбою за відстоювання прав української культури, захист її діячів. Особливий резонанс усе ж викликали його заходи щодо впровадження рідної мови в початковій школі. Так, Є.Чикаленко, характеризуючи його “одним із найактивніших, послідовніших працівників на полі національного відродження”, наводить як неспростовний доказ своєї правоти якраз цю історію¹⁵³, котра й сьогодні може слугувати за взірець відстоювання прав української мови та культури.

¹⁵² Дорошенко Д. De Profundis. Памяти І.Л.Шрага, Ф.П.Матушевського й А.Г.Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920 – 1921. – Зб. II, III, IV. – С. 141.

¹⁵³ Чикаленко Є. Спогади. – С. 312.

Заслужений ювілей

На злам століть припала 25 річниця ювілею громадської діяльності І.Шрага, бо обов'язки гласного він розпочав виконувати з 1875 року 28-літнім молодим чоловіком. Тепер йому вже йшов 53-й рік: наступав час підбиття підсумків життєвих звершень і невдач. Ми вже писали, що місцева влада продемонструвала своє вороже ставлення до цієї постаті, відмовившись визнати будь-які заслуги Іллі Людвиговича перед містом. Але всупереч цій очевидній ворожнечі його колеги, друзі, однодумці вирішили гідно вшанувати ювіляра. Ці урочистості стали відомі як Шрагів обід. У ньому погодилася брати участь верхівка Чернігова (якщо брати до уваги перших осіб громадських установ), деякі чиновники не з числа відвертих кар'єристів, особисті друзі. Прибули гості й з інших міст. Для полковника М.Рудова – начальника Чернігівського губернського жандармського управління – це був прекрасний привід проявити свою пильність і, можливо, поквитатися із якимись своїми недругами з числа місцевих урядовців. Завдяки його службовій заповзятливості, маємо чудову інформацію про обід. Жандармські донесення чудово доповнюються спогадами київського гостя – представника від тамтешньої “Громади” О.Лотоцького та статтею Г.Коваленка. Хоча останньому не дозволили оприлюднити її в місцевій газеті, але згодом вона вийшла друком у “Літературно-науковому вістнику”¹⁵⁴.

Обід відбувся 4 березня 1900 р. з ініціативи чернігівського повітового предводителя дворян Г.Глебова і же згадуваного О.Муханова, який виконував ті ж обов'язки, але на губернському рівні. Інтрига посилювалася присутністю віце-губернатора О.Долгово-Сабурова (губернатор на цей час передбачливо відправився у відрядження). З неприхованою злістю і помітною заздрістю перераховує жандармський полковник всіх, хто говорив тости, безпомилково визначаючи рівень крамольності в їхніх промовах. Особливу лють викликали, як і слід було очікувати, виступи, виголошені українською мовою: “Самійленко – редактор “Земского сборника” – і прибулий із Києва як депутат від киян-українофілів Науменко

¹⁵⁴ Див.: Коваленко Г. І.Л.Шраг: Святкування 25-літнього ювілею його суспільної діяльності // Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. 10. – Ч. II. – С. 214 – 217.

[філери помилилися: це був О.Лотоцький. – Т.Д.] проголосили промови малоросійською мовою; обидва вони схилилися і захоплювались патріотизмом українця Шрага, який обстоює, між іншим, і навчання в народних школах малоросійською мовою; на ці промови Шраг відповідав помалоросійськи, кажучи, що палко люблячи свою “рідну матір Україну”, він радий нести для користі її своє життя і не пошкодує останньої краплини крові”¹⁵⁵. Відчувається, що Шраг чимось його особисто сильно драгував та непокоїв. Ніяк не міг збагнути жандарм, за віщо всі ці почесні адвокату віддають 95 чоловік, які зібралися на обід. Агентура, окрім перерахованих у доповідній записці, нарахувала ще 46 осіб з мешканців Чернігова, присутніх на вшануванні. Серед них багато знайомих прізвищ: міський голова М.Рудін, члени управи В. Харченко, В.Нерода, Г.Красовський, секретар А.Верзілов, голова повітової земської управи Д.Тризна, члени управи Є.Молявка, О.Бакуринський, службовці губернської земської управи М.Коцюбинський і Б.Грінченко, “міщанин” М.(?)Пухтинський, лікарі І.Рашевський, І.Селюк, І.Лагода¹⁵⁶. Г.Коваленко, навпаки ж, з гордістю писав про майже 100 присутніх на обіді, він пишався популярністю Іллі Людвиговича не тільки у рідному місті, а й далеко за його межами. Тому в його статті наводяться фрагменти з телеграм із Одеси (від міського голови), Петербурга, Полтави, Харкова, повітових міст губернії. Не забули привітати Шрага і львів’яни. Від “Наукового товариства імені Т.Шевченка” надійшла вітальна телеграма за підписом голови товариства М.Грушевського та секретаря С.Томашівського¹⁵⁷. Ювіляр входив, до речі, до його складу: він представлений у списку “звичайних членів”, на жаль, без зазначення дати вступу¹⁵⁸.

Усього збереглося 26 телеграм, що надійшли Шрагові того пам’ятного дня і протягом декількох наступних. 8 з них були написані українською мовою. Хотілося б особливо виділити привітання від “харківської академічної молоді” за підписами Д.Антоновича, Івана та Бориса Мартосів, Кості Мацієвича, Ю.Колларда, О.Коваленка та інших¹⁵⁹. Річ у тім, що це представники щойно заснованої, першої на терені підросійської

¹⁵⁵ Шевченко В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові // Літературний Чернігів. – 1996. – № 8. – С. 60.

¹⁵⁶ Там само. – С. 61 – 62.

¹⁵⁷ Там само. – С. 65.

¹⁵⁸ Кучер Р.В. Наукове Товариство імені Т.Шевченка: Два ювілеї. – К., 1992. – С. 111.

¹⁵⁹ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр., 3, арк. 6.

України політичної партії – Революційної Української. Це – справді студентська молодь, і те, що вони вшанували літнього, як на їхній вік, діяча, котрий належав зовсім до іншого покоління, свідчить про наявність фактора наступності в українському національно-визвольному русі.

Повертаючись до статті Г.Коваленка, відзначимо її завершальну частину: “Це свято на всіх присутніх справило найприємніше, підбадьорливе і піднесене враження. Це не було свято тільки І.Л.Шрага, але й взагалі свято на пошану доброї і чесної громадської діяльності”¹⁶⁰. З цими враженнями цілком узгоджуються і спогади О.Лотоцького. Але останній без утайки розповів, скільки нервів коштувало дійти згоди щодо оголошення привітань українською мовою: “До самого вечора в Чернігові тільки й було розмови, що про се – як вийти з становища: одмовити мені не дозволяла добра ліберальна репутація чернігівських громадян, головно земців, а допустити українську мову привітання на такій офіційній урочистості – значило виключити з участі в ній урядові чинники”. Коли голова ювілейного комітету О.Муханов запитав приватну думку Шрага, той заявив, що “він ніяким чином не хотів би, щоб його ювілей спричинився до неприємностей кому-небудь і тому він примушений з прикрістю одмовитися од привітання київських земляків; але як для його всі привітання дорогі однаково, то він просить, щоб взагалі ніяких привітань не було”. Це був безпрограшний хід, бо ювілей без привітань “мав би ослабити поступове чернігівське громадянство на всю Росію”, а такої ганьби земці, котрі пишалися своєю славою, знести не могли. Був вироблений хитрий механізм черговості проголошення адреса від киян: у відповідний момент віце-губернатору захотілося викурити цигарку, а О.Лотоцький тим часом проголосив вітальний адрес¹⁶¹. Текст його зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. У цьому документі, підписаному представниками цвіту наукової та творчої еліти: В.Антоновичем, М.Лисенком, К.Мельник, Т.Рильським, В.Науменком, Оленою Пчілкою, М.Старицьким та його доньками – Людмилою і Марією, В.Доманицьким, С.Єфремовим, В.Беренштамом, О.Черняхівським, Ф.Матушевським, В.Дурдуківським, подружжями Житецьких і Лотоцьких, дуже вдало, на наш погляд, з’ясовано суть особистого внеску ювіляра в українську справу: “Ви віддали свою працю, свій талант і ім’я на

¹⁶⁰ Шевченко В., Демченко Т. Назв. праця. – С. 66.

¹⁶¹ Там само. – С. 56 – 57.

користь зневаженого діла. Ви завше, де можна було і де з'являвся для того привід, освітчували перед широким колом суспільства ідеї культурно-національного розвитку нашої вітчизни, доводили усю логічну та практичну необхідність переведення їх в дійсне життя і великою силою переконання та незламною вірою і любов'ю до ідеї часто-густо скидали полуду з очей суспільства, доводили його до спокійного безстороннього і справедливого відношення до діла. В своїй діяльності Ви перш за все бачили саме діло і прагнули до нього, не ухиляючись в бік, не прикриваючись фразами". І як особливий, безцінний подарунок – трохи перефразовані слова Т.Шевченка: Ви "просто йшли, у Вас нема зерна неправди за собою"¹⁶². Таким чином, ми бачимо, що в українських колах Києва ще на початку ХХ ст. добре усвідомлювали роль Іллі Людвиговича в загальнонаціональному русі (в адресі відзначено, що його діяльність "обіймає собою інтереси України-Руси"). Його цінували насамперед за рідкісний талант легалізувати, переводити в практичну площину найскладніші проблеми, пов'язані з українським рухом. А про те, що вони існували реально і влада свої заборони доводила до абсурду, свідчать хоча б обставини, за яких проголошувався тост на святкуванні ювілею. Чимало інших діячів здатні були, навпаки, до драматизації або навіть крайнього загострення ситуації, що унеможливлювало шляхи її роз'язання, пошук розумного компромісу, а Шраг ради успіху справи був схильний чимось поступитися. Ще одна риса його вдачі полягала в тому, що він не любив псувати стосунки з людьми. Розходження на принциповому ґрунті він намагався не переводити в площину приватної ворожнечі. Тому О.Муханов, не співчуваючи українським переконанням Шрага, цінував його як земського і громадського діяча. А скажімо, віце-губернатор, помічник прокурора чи слідчі високо ставили професійні якості цієї людини.

Повернувшись до теми урочистого обіду, зазначимо, що й Г.Коваленко виголосив своє вітальне слово забороненою мовою. Після нього ще говорили промовці. Знову ж таки, як це характеризує дореволюційне суспільство: сенсацією стало вживання рідної для багатьох присутніх мови в присутності чи, точніше, за відсутності одного з керівників губернії, бо, як іронізував О.Лотоцький: "Не скоро повернувся до столу віце-губернатор, викуривши мабуть не одну папіросу та роздумуючи над

¹⁶² І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 128.

тим, од яких випадкових речей може залежати кар'єра людини”¹⁶³. Річ у тім, що жандармський донос зробив свою справу, і віце-губернатора невдовзі перевели з Чернігова. А ось Шрагові, здається, стало шкода Долгово-Сабурова. Він писав, що “на обіді було багато люду різних станів, різних напрямів; було чимало і українських промов, привітань та адресів. Наслідком сього було те, що побачили в ювілеї якусь демонстрацію, і за участь в ювілеї навіть постраждав віце-губернатор...”¹⁶⁴.

З принципово різних джерел перед нами постає подія, яка сколихнула громадське життя у Чернігові, викликала суперечки, породила плітки. Незаперечне тільки одне: начальник жандармського управління та його конфіденти були в меншості у своїй об'рунтованій ворожості до авторитетного і впливового адвоката. Для самого Шрага вона знаменувала собою новий етап у його житті. Він став популярним у місті, а за популярність, як відомо, треба платити.

Два роки по тому, у серпні 1903 р., Ілля Людвигович разом із шістьма колегами по “Громаді”, але формально представниками земських органів чи легальних товариств, відправилися на святкування до Полтави. Як відомо, під значним тиском української громадськості уряд дозволив відкрити у місті пам'ятник І.Котляревському, хоча тільки як патріоту Росії, котрий відзначився під час війни з французами 1812 р. Зайве говорити, що українство святкувало відкриття пам'ятника видатному письменникові. С.Єфремов згадував: “Багато з теперішніх свідомих українців початок своєї свідомості рахують од пам'ятного дня – 30 серпня 1903 р. Сей день скинув їм полуду з очей, з одного боку, божевільні утиски зверху, а з другого – силу української ідеї. В історії українського руху це був рішуче поворотний момент”¹⁶⁵.

До Полтави з'їхалися практично всі активні діячі українських кіл Наддніпрянської та Наддністрянської України. Але вони опинилися не в однаковому становищі. Проблема полягала в тому, що на урочистому засіданні Полтавської міської думи влада заборонила підданам російського імператора виголошувати промови українською мовою, тоді, коли галичанам не чинила перешкод. Сталося так, що після закордонних гостей

¹⁶³ Шевченко В., Демченко Т. Назв. праця. – С. 57 – 58.

¹⁶⁴ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 48.

¹⁶⁵ Єфремов С. На святі Котляревського (З згадок самовидця) // Київська старовина. – 1998. – № 5. – С. 158.

промовляв М.Коцюбинський, йому теж дозволили, але, коли слово отримала представниця “Чернігівського драматичного товариства” О.Андрієвська, її спинили. В.Щербаківський так описує цей епізод: “...Дама говорила теж по-українськи і голова її не перебивав, але коли вона закінчила тим, що виступає від жіночого кола, чи гуртка чернігівсь[ких] жінок, він заявив, що далі їй говорити не дозволяє і прийняти адреси не може. Публіка з цікавістю затаїла дихання. Тоді піднявся колосальний Ілля Шраг і своїм низьким, густим, звучним голосом сказав, що він теж із Чернігова і теж хоче читати адресу від Українсь[кої] громади по українському. Голова заявив, що не може дозволити йому промовляти. Шраг відповів, що це є незаконно, бо закон не забороняє говорити українською мовою, тим більше подяки, але з огляду на заборону він говорити не буде й просить голову прийняти адресу, яку доручено йому передати”¹⁶⁶. Після цього М.Міхновський – адвокат із Харкова, відомий український діяч, зажадав, щоб йому показали копію постанови міської думи про заборону виступати українською мовою для оскарження в сенаті. Він відмовився читати привітання по-російськи, поклав пусту чечку на стіл, забравши з собою текст. Власне встановити, хто перший протестував після виступу О.Андрієвської важко, бо А.Жук згадував, що й “адвокат Шраг” вчинив так само, тобто його виступ був після М.Міхновського. До сенату було надіслано скаргу, яку розглянули тільки 1906 р., ухваливши скасувати заборону і вказавши міністру на неправомочність його дій¹⁶⁷.

Проте не суть важливо, хто після кого отримав слово. Річ у тім, що це була демонстрація протесту, хоча С.Єфремов побачив ситуацію по-іншому. Приміщення міського театру, де проходили урочистості, він порівняв з полем “битви”, бо ж гості Полтави, завдяки своїм місцевим однодумцям, були прекрасно обізнані з ухвалою щодо заборони на мову і вирішили не поступатися – вчинити демарш. Коли збори закінчилися конфузом, то олії у вогонь ще додала поява поліції, бо влада побоювалася небажаних ексцесів. Тому даний епізод, мабуть, став виразним символом вибухонебезпечної ситуації в імперії щодо національного питання:

¹⁶⁶ Щербаківський В. Відкриття пам’ятника Котляревському // Літературно-науковий вісник. – Мюнхен, 1949. – Кн. 2. (Січень – лютий). – С. 221 – 222.

¹⁶⁷ Жук А.: Матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – Кн. 3 (24). – С. 199.

“І в той час, коли густа юрба стояла ще під театром, – спостерігав С.Сфремов, – а до театру з усіх боків бігла поліція “пресекать демонстрацію”, діло вже було зроблено, і телеграф по усіх усюдах розносив звістку про перший український прилюдний виступ громадою”¹⁶⁸. До речі, й Шраг прекрасно розумів історичне значення події. У листі до О.Лотоцького від 8 лютого 1904 р. він поцікавився: “Чи не відомо Вам, через що у столичних часописах не було звісток про відкрите пам’ятника Котляревському? “Інциденти”, які там трапилися, мали, безперечно, загальний інтерес, а їх цілком замовчано, чи часописи не надавали їм ваги; чи Гл[авное] Упр[авление] по д[елам] печати заборонило їх згадувати?”¹⁶⁹ Проте тільки через десять років “Украинская жизнь” у статті без зазначення прізвища автора оприлюднила інформацію про “скандал”, який відбувся через заборону публічно вживати українську мову. Позиція Шрага висвітлювалася так: “Представник українців із Чернігова заявив, що він просить міського голову прийняти привітання без читання, оскільки він певний, що заборона привітань українською мовою походить не особисто від Трегубова”¹⁷⁰. І в цій дразливій ситуації Ілля Людвигович виявився вірний своєму правилу: не тільки звинувачувати, але й по можливості зрозуміти і вибачити.

Цьому святові вся українська культура і особисто Шраг завдячують появою унікального фотодокумента (“це справжній український іконостас”, – захоплювався ним Д.Дорошенко¹⁷¹) – спільного фото “на згадку”, на якому зображено 68 учасників полтавських урочистостей. Шраг на ньому сидить у першому ряду, крайнім справа, поклавши руку на плече А.Шелухину – доглядачеві Чернігівського земського музею, за ним стоять М.Міхновський і Є.Чикаленко, поруч стоїть у профіль І.Сокільський (Калістрат). Сучасний дослідник, який здійснив великий обсяг роботи по ідентифікації всіх осіб, котрі зафіксовані об’єктивом, зробив слушний висновок: “На цьому фото, наче у своєрідному ракурсі, – культурне та громадське життя тогочасної України, представлене людьми славетними і маловідомими, друзями і недругами, однодумцями й

¹⁶⁸ Сфремов С. На святі Котляревського. – С. 199.

¹⁶⁹ ІР НБУВ, ф. III, № 53095.

¹⁷⁰ Из недавнего прошлого. (К чествованию памяти И.П.Котляревского) // Украинская жизнь. –1913. – № 11. – С. 99.

¹⁷¹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 – 1914). – Вінніпег, Манітоба, 1949. – С. 45.

дискутантами, шляхи яких у майбутньому то перетиналися, то розбігалися (у декого назавжди). Отож ця фотографія може правити нам за зразок тої толерантності та поваги до чужої думки, яких так бракує нашим сучасникам”¹⁷². Що тут скажеш? Ці думки, висловлені вже майже двадцять років тому, не втратили, та, мабуть, і не скоро втратять актуальність для нашого сьогодення.

Звичайно, ці два ювілеї – незіставні за своїм суспільно-культурним значенням, політичним резонансом, ваговою категорією ювілярів. Але попри всі відмінності їх об’єднує палке бажання учасників та організаторів публічно скористатися своїм невід’ємним правом на рідну мову, використати його на благо національної культури і національно-визвольного руху.

¹⁷² П’ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С. 205, 195.

На вершині юридичної кар'єри

Щоб там не говорили, а визнання завжди приємне. Авторитет Шрага як юриста був незаперечним і заслуженим. Переглянувши п'ять “Календарей Черниговской губернии” (1891, 1893, 1902, 1903, 1905), легко виявити, що І.Шраг незмінно очолював список (правда, не дуже довгий) присяжних повірених м. Чернігова. Він часто брався за ведення політичних справ. Так, у 1901 р. чернігівський адвокат разом з М.Міхновським взявся захищати у суді членів Револуційної Української партії, заарештованих у Полтаві. Щоправда, суд не відбувся, бо ув'язнені підпали під амністію ¹⁷³.

У роки першої російської революції Шрагу доводилося захищати і пропагандистів, і терористів. У січні 1907 р. виїзна сесія Київської судової палати слухала справу 25-річного селянина містечка Грем'яч Новгород-Сіверського повіту Петра Українченка, в якого під час обшуку у вересні 1906 р. знайшли вибухову речовину і пристрої, а також нелегальну літературу. Він заявив, що належить до соціал-демократів. Суд, незважаючи на докази захисту, присудив Українченка до 4 років у виправному арештантському відділенні ¹⁷⁴. У лютому цього ж року він захищав Дмитра Ткаченка, який при арешті вчинив збройний опір поліції, та дворянина Семена Дубницького за зберігання нелегальної літератури. Вони отримали менш суворі покарання: відповідно рік ув'язнення та 6 місяців ¹⁷⁵. Прикро, але, крім стислої інформації самого Шрага, ми не маємо даних щодо його участі “в процесі про замах на чернігівського губернатора Хвостова” ¹⁷⁶. Дуже мало відомо також про захист І.Шрагом селян, звинувачуваних у самосуді в с. Вихвостів Городнянського повіту. Ця трагічна історія стала відома всьому світові завдяки таланту М.Коцюбинського, який створив повість “Фата моргана” на основі реальних фактів. За спогадами пасербиці І.Шрага, адвокат захищав підсудних безкоштовно, “знав він всі подробиці цієї дивовижної по своїй жорстокості, по психології доведеної до крайнього відчаю селянської маси”

¹⁷³ Коллард Ю. Спогади юнацьких років. – Торонто, 1972. – С. 155 – 156.

¹⁷⁴ Черниговское слово. – 1907. – 1 февраля. – С. 3.

¹⁷⁵ Там же. – 4 февраля. – С. 3.

¹⁷⁶ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 58.

справи. Жінка запам'ятала також, “як уважно, зосереджено слухав вітчи-ма мого Михайло Михайлович [Коцюбинський. – *Т.Д.*], як вникав у кожне слово, в кожну деталь”¹⁷⁷. У фондах історичного музею зберігаються декілька листів, автори яких звертаються до чернігівського адвоката за допомогою у справах заарештованих селян. Так, Іван Кузьмович Висовень писав про розправу над мешканцями с. Новий Биков ¹⁷⁸. В.Хижняков описав у своїх мемуарах цікавий епізод із свого життя, коли його захищав у суді І.Шраг. На початку 1909 р. його за наказом губернатора притягли до судової відповідальності за порушення законів про пресу. Річ у тім, що в тексті некролога пам'яті О.Муханова склад злочину угледіли в таких словах щодо міністра внутрішніх справ графа Д.Толстого: “один із найяскравіших виразників системи бюрократичної сваволі пригноблення і придушення громадської самодіяльності”. Суд “виявив велику громадянську мужність: всупереч вимозі губернатора” він виправдав автора ¹⁷⁹. Залишається додати, що В.Хижняков доводився І.Шрагу кумом: він – хрещений батько його молодшого сина ¹⁸⁰.

Багато разів приходив на допомогу своїми знаннями і досвідом І.Шраг і діячам українського руху. У 1910 р. М.Грушевський просив Іллю Людвиговича захищати редактора “Літературно-наукового вістника”. Суть цієї справи полягала у тому, що прокуратура звинуватила редактора часопису П.Лаврова (справжнє прізвище Ю.Тищенко, він жив у Росії за чужими документами) у неповазі до св. письма за надруковану в часописі драматичну поему Лесі Українки “На полі крові”. Справу мав розглядати Київський окружний суд. “Ми взяли вже до справи д. Шишка, але було б корисно мати присяжного повереного, котрий мав би авторитет у присяжних”, – наголошував адресант ¹⁸¹. Наскільки переймався М.Грушевський цією справою, можна судити з його листа до М.Коцюбинського, написаного восени того ж року: “Іллі Людвиговичу мій щирий привіт. Перекажіть, що обвинуваченне за “Поле крові” прокурор переніс на Павла Филиповича Лаврова як фактичного редактора; прошу його дуже послужить своєю порадою” ¹⁸². Шраг у листі до М.Грушевського від 4

¹⁷⁷ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.Коцюбинського (далі – ЧЛММК). – Інв. № А-7419.

¹⁷⁸ ЧМ, інв. № Ал. 59-34 / 603.

¹⁷⁹ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 249 – 250.

¹⁸⁰ ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 977, арк. 221 – 222.

¹⁸¹ Нагорнева Н. Назв. праця. – С. 255.

¹⁸² Листи до М.Коцюбинського. – Т. II. – С. 118.

лютого 1911 р. погодився захищати Лаврова, але виставив умову: “полагодити справу з д. Шишком”, щоб не образити колегу, усунувши його від справи¹⁸³. Київський окружний суд відбувся тільки у лютому 1913 р. Шраг як захисник виявився на висоті і добився, що присяжні виправдали звинуваченого в блюзнірстві підсудного, а за випуск журналу без належного дозволу зобов’язали виплатити штраф 100 рублів¹⁸⁴.

У 1911 р. адвокат виступив захисником С.Русової, яка за статтю про потребу в заснуванні українських шкіл, вміщену в журналі “Світло”, була звинувачена “в підбурюванні однієї нації проти іншої”. Завдяки його високим фаховим якостям, Софію Федорівну було виправдано¹⁸⁵. Своїми порадами, особистою участю у процесах І.Шраг у різний час допомагав О.Кониському, М.Лисенку, графу Г.Милорадовичу, І.Нечую-Левицькому, вдові М.Драгоманова Людмилі Михайлівні¹⁸⁶. Він юридично оформив скаргу, подану до сенату, у зв’язку із забороною газети “Громадське слово”¹⁸⁷.

У 1911 р зусиллями В.Леонтовича, М.Лисенка, Є.Чикаленка, М.Грушевського у Києві було засновано “Товариство підмоги літературі, науці і штуці”. Воно проіснувало до 1919 р. Сучасні дослідники трактують його як своєрідний прообраз “Літературного фонду: воно призначало персональні пенсії письменникам, надавало матеріальну допомогу”¹⁸⁸. Як високопрофесійний юрист і абсолютно надійна людина та член вищеназваного товариства, Шраг увійшов до вибраного кола осіб (В.Леонтович, М.Грушевський, І.Шраг, П.Стебницький, С.Єфремов, Є.Чикаленко, В.Антонович, М.Лисенко та М.Комаров), які отримали право розпоряджатися спадщиною В.Смиренка з тим, щоб витратити його кошти (до семи мільйонів рублів) на українську справу. Тестамент було складено мудро, щоб не прискіпувалася царська Феміда: все майно і кошти заповідалися вдові покійного, а вже по її смерті порівну розподілялися між вищеназваними особами. Власне, так не сталося, бо спадкоємці Смиренка звернулися до суду, щоб опротестувати заповіт, проте його

¹⁸³ Наулко В.І., Семко Д.М. Назв. праця. – С. 257.

¹⁸⁴ Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 77.

¹⁸⁵ Рахно О. Назв. праця. – С. 145; Оніщенко О. Юридична діяльність І.Шрага // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 78.

¹⁸⁶ Оніщенко О. Юридична діяльність І.Шрага – С. 77 – 78.

¹⁸⁷ Чикаленко Є. Спогади. – С. 444.

¹⁸⁸ Леонтович О. Окрилений Україною // Київ. – 2007. – № 3. – С. 173.

вдова все-таки передала частину цінних паперів “Українському товариству підмоги літературі, науці і штуці”. Шраг, як і інші живі спадкоємці, одержав 50 тисяч рублів, і на ці кошти було придбано велику друкарню на Хрещатику ¹⁸⁹.

Приватне листування Іллі Людвиговича свідчить про його повсякчасну готовність допомагати близьким по духу людям. Так, його листи до подружжя Грінченків теж сповнені юридичних порад, котрі стосувалися як глибоко особистих, так і загальногромадських проблем. У стриманому і діловому листі (бо писався він тоді, коли батьки ще не відійшли від смерті доньки Насті) до Бориса Дмитровича Грінченка від 2 січня 1909 р. чернігівський адвокат розкриває перед своїм київським другом труднощі, котрі можуть виникнути в ході усиновлення: “Свідоцтво про те, що Ви не маєте дітей, найкраще добути од поліції; де-які суди, на-пр[иклад] Петербургський, вдовольняються свідоцтвом 3 чоловік, які засвідчують, що їм запевно відомо, що у того, хто просить, дітей нема; таку бумагу треба засвідчити у нотаріуса, але чи вдовольниться сим Київсь[кий] суд, мені невідомо, бо у кожного суду свої звичаї; найкраще було б подати свідоцтво поліції, або парафіяльного священика, або виписку з паспорта, засвідчену нотаріусом.

Далі, закон вимагає, щоб на усиновление була згода або того, кого усиновлюють, або його батьків, або опікунів, або попечителів.

Де-які суди обминають сю вимогу, коли справа стосується до малих дітей-сиріт, але як ставиться до сіюго Київськ[ий] суд – мені знов не відомо, а закон категорично такої згоди вимагає. Тому я радив би звернутися до Київського Сиротського Суду і прохати визначити опікуна (можна прохати визначити іменню такого, якого Ви бажаєте, пояснивши, для якої справи се Вам потрібно), і той дасть згоду, яку треба засвідчити у нотаріуса” ¹⁹⁰. З іншого боку, Ілля Людвигович не вважав, що його авторитет постраждає, якщо він визнає, що чогось не знає. У листі до Марії Миколаївни Грінченко від 3 липня 1914 р. він писав: “На жаль, не можу подати поради в справі, за яку Ви пишете: річ в тому, що переселення порядкується не яким-сь певним законом, а “циркулярами переселенческого управління”, які видаються тим “управлением”, ніякого пев-

¹⁸⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917) – К., 2004. – Т. 1 – С. 359 – 360.

¹⁹⁰ ІР НБУВ, ф. III, № 40046.

ного ладу не встановлено і коли хто переселився, та од тих умов, на яких переселився. Далі, землю дають не на власність, а в користування, бо землі казенні, і порядкують ними “переселенческие чиновники”, і коли в нас тепер панує урядова сваволя повсюду, то тим більш ся сваволя панує в краях, куди мають люде несчастья “переселитися”, – правлять ними не закони, а циркуляри, і довідатися про циркуляри я не маю змоги, бо їх у Чернигові і добути не можна”¹⁹¹. Щоправда, тут більше все-таки йдеться про юридичні реалії держави в цілому, а не низький рівень компетенції старого правника. Було б несправедливим не згадати ще про одну українську письменницю, в житті якої фахові знання і досвід Шрага відіграли неабияку роль. Йдеться про Ганну Барвінок, листи якої до Іллі Людвиговича розпочав друкувати журнал “Київ”. Прикметно, що в передмові вказано: “Кожен лист Олександри Куліш до Іллі Шрага – діловий. Принаймні вона на тому наголошує, але й сама розуміє, що жанром ділового листування володіє погано”¹⁹². Про Шрага цього сказати не можна: він умів і зазвичай встигав писати тільки ділові листи; зате, як справедливо відзначила Ганна Барвінок, був “дуже чулий до чужих немочей”¹⁹³. В українських колах, мабуть, добре знали, який вплив має адвокат на Олександрю Михайлівну. Зберігся лист В. Доманицького до Шрага від 23 листопада 1900 р. Автор від імені д. Єфремова й свого власного звертається з проханням нагадати п. Кулішеві про дозвіл на друкування для народу одного з творів її покійного чоловіка: “Добре було б, щоб сеї справи не затягати: хотілося би зараз віддати до друку, бо вже дозволено”¹⁹⁴. Унікальне поєднання високого професіоналізму, житейського і юридичного досвіду з людяністю і прагненням допомогти хоча б доброю порадою приваблювали до нього людей, які потребували захисту.

Збереглося цікаве свідчення про те, як виглядав адвокат при виконанні своїх фахових обов’язків, тобто на судовому слуханні. М.Ковалевський пригадав епізод, як він зі своїм однокласником, молодшим сином І.Шрага, за намовою останнього, “пішли на процес одного селянина, якого обвинувачували в тім, що він був членом баптистської секти. Це був молодий селянин з білявим волоссям і з надзвичайно цікавим обличчям, яке відбивало

¹⁹¹ ІР НБУВ, ф. III, № 43915.

¹⁹² Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага (Передмова: Короненко С. “Таких людей тут немає і сліду”) // Київ. – 2006. – № 10. – С. 148.

¹⁹³ Там само. – С. 157.

¹⁹⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-55 / 603.

природжену інтелігенцію і внутрішні ідейні переживання. На запитання голови суду селянин демонстративно заявив, що він не розуміє по-російськи. Голова суду розвів безпорадно руками, а оборонець Ілля Шраг подав репліку, в якій заявив, що процес може відбуватися тільки за посередництвом перекладача і на цій підставі домагався відкласти процес. Промова Шрага була коротка, але дуже виразна і переконлива. Між іншим він заявив, що в українських місцевостях суд мусить відбуватися українською мовою, а в усякім разі українська мова мусить бути допущена до вжитку в державних і публічних установах. Після цієї промови Шрага голова суду ще раз звернувся з запитанням до підсудного селянина. Але і цим разом селянин уперто стояв на своїм і казав, що він може давати свої відповіді тільки українською мовою. Після цього засідання суду було перерване і я бачив, як старий Шраг схилився до селянина і, посміхаючись, підбадьорював його”¹⁹⁵. Знову ми стикаємося із захистом права людини на користування рідною мовою, а в ширшому контексті – з обороною української мови.

Хай не думає читач, що це – спеціально підібрані матеріали. Це – специфіка побутування цілого народу та його інтелігенції в Російській імперії. Невипадково ж упорядники знаменитого видання “Українське питання” стверджували: “Мова є найбільш виразною, типовою особливістю української народності. В історії української мови значною мірою повторюється історія самого народу”¹⁹⁶. Поза цим контекстом втрачала сенс будь-яка інша форма національного руху, бо поміж інших ознак національності мова стоїть на першому місці. Тому дане питання посідало чільне місце в усіх заходах національно свідомої української спільноти. Інша річ, що й тоді, і тепер лунають численні голоси, що такий підхід звучує можливості руху. На щастя, Шраг до них не належав. Важко не погодитися з точкою зору сучасної дослідниці М.Палієнко, яка прийшла до висновку: “Саме завдяки самовідданій праці цих “просвітян-культурників” було створене під’ручтя для нищівного удару по закону 1876 р. Внаслідок указів від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. українство здобуло право на власне друковане слово, громадсько-культурні об’єднання та організації, у тому числі політичного характеру”¹⁹⁷. Звичайно, без щоденних зусиль, непомітної, але

¹⁹⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 35 – 36.

¹⁹⁶ Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М.С.Тимошика. – К., 1997. – С. 44.

¹⁹⁷ Палієнко М. Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово (кінець XIX – початок XX ст.) // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 138.

наполегливої, копіткої роботи з боку таких діячів, як Шраг, не відбулося б піднесення національного руху у роки революції 1905 – 1907 рр.

Паралельно зростанню авторитету доброго фахівця зростав і добробут родини Шрага. Може виникнути питання, звідки ж бралися кошти, якщо до практики присяжного повіреного входило безкоштовне роздавання юридичних порад своїм друзям, знайомим, у суді він брався захищати селян, від яких теж годі було сподіватися пристойних гонорарів? Нам здається, що основним джерелом прибутків для Іллі Людвиговича стала співпраця з цукровими заводами. Принаймні збереглися документи, пов'язані зі скаргою, поданою у Правлячий Сенат (вища судова інстанція в Російській імперії), повіреним акціонерного товариства Ново-Биківського цукробурякового заводу І.Шрагом ¹⁹⁸. Цілком можна припустити, що маститий юрист надавав подібні послуги й іншим промисловим підприємствам. Окрім того, від батьків йому дістався спадок – 69 десятин землі у Седневі ¹⁹⁹, який, ймовірно, здавався в оренду або згодом був проданий. Якщо у 1898 р. чималенька родина Шрагів ще винаймала квартиру, то на початку ХХ ст. переїхала у власний дім. Г.Лазаревський вказав, що жив Шраг напроти Милорадовича, а той – “на початку Петербурзької вулиці, коли повертати з Московської, яка розпочиналася поза Красним мостом, з лівого боку”. “Сірий дерев’яний domeк Шрага стояв... у подвір’ї, відслоненому від вулиці деревами, вже з значно пожовтілим листям” ²⁰⁰. На жаль, до наших днів не дійшла ні садиба Милорадовичів, ні “будиночок” Шрагів. Тільки спогади чернігівських старожилів дають уявлення про цю оселю: “в кімнатах стояла приємна напівтемрява, з якою гармонував темний колір розкішних меблів. Підлога майже скрізь була встелена килимами, від чого наші кроки були зовсім нечутними і це підсилювало враження спокою” ²⁰¹.

Нарешті, ще одна подробиця із життя Шрага, яка характеризує своєрідність його суспільного становища у Чернігові. Незважаючи на постійні тертя, що з часом переходили в конфлікт з владою, він з січня 1892 р. призначався членом губерньського присутствія із земських та

¹⁹⁸ Див.: ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 454.

¹⁹⁹ ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 1144, арк. 5 зв.

²⁰⁰ Лазаревський Г. Назв. праця. – С. 217.

²⁰¹ Цит.за: Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди. – Чернігів, 2007. – С. 113.

міських справ, як представник від міста Чернігова²⁰². Відтак нерухомість родини Шрагів на початок 1905 р. оцінювалася у 4415 крб., але була записана на дружину – Єлизавету Ісаківну. Чиновники досить часто так робили, бо не мали права, згідно з міським положенням, брати участь у балотуванні до міської думи²⁰³.

Серед паперів Шрага збереглася чернетка декларації про обсяг річних прибутків для сплати податків. На жаль, вона не датована, але з того, що адреса вказана, як Петроградська, можна зробити висновок, що документ відноситься до одного з воєнних років (1914 – 1916). Упродовж року Шраг отримав прибутків на суму – 7080 руб. 39 коп, з них підлягали оподаткуванню 3931 руб. 45 коп. Землі у Седневі родина вже позбулася, в містечку залишився тільки будинок, який не давав прибутків, тобто не здавався в оренду. У Шрага були й боргові зобов'язання трьом місцевим банкам на загальну суму понад 6 тисяч руб., по яких він сплачував відсотки²⁰⁴. Як і в кожній людині, у нього час від часу виникали матеріальні проблеми, але, мабуть, він давав їм раду.

Треба зауважити, що Шраг не прагнув використовувати свої знання, досвід, талант відомого адвоката тільки для здобуття прибутків. Він не цурався ніяких справ, навіть таких, що аж ніяк не могли принести ні доходу, ні слави, але відповідали його уявленню про кодекс честі присяжного повіреного або ж ішли на користь українській справі. Тепер важко сказати, чи був І.Шраг задоволений своїм становищем, можливо, він інколи й задумувався над тим, як би склалися його доля і кар'єра за інших, сприятливіших обставин. Д.Дорошенко, вважаючи Іллю Людвиговича “добрим правником”, додав: “Наша національна недоля дала йому змогу бути тільки провінціальним адвокатом і гласним губерніяльного земства, де він серед байдужого зденаціоналізованого панства обороняв українську ідею”²⁰⁵.

²⁰² ДАЧО, ф.145, оп. 1, спр. 1144, арк. 5 зв.

²⁰³ Там само, оп. 3, спр. 1558, арк. 11.

²⁰⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-241 / 603, арк. 12.

²⁰⁵ Дорошенко Д. De Profundis. – С. 142.

Переддень революції: нові сподівання

Початок ХХ ст. для Російської імперії, як відомо, ознаменувався цілою низкою важливих подій політичного характеру. Російсько-японська війна 1904 – 1905 рр. для ліберальної та демократичної інтелігенції стала неспростовним доказом неспроможності імперської верхівки включно з самим самодержавним правителем розв’язати низку назрілих у країні проблем, що стосувалися практично всього спектра внутрішнього становища імперії: державного управління, економіки, земельного та національного питань.

У написаних 1916 р. “Автобіографії” Шрага і спогадах В.Хижнякова цьому аспекту приділена певна увага, але з акцентами на тому, що найбільше цікавило авторів. У першому випадку зазначено стисло: “Почалася русько-японська війна, наближався визвольний рух”²⁰⁶. Дещо палкіше і ширше писав другий із згаданих мемуаристів: “Наступив 1904 рік. Громадське незадоволення, викликане жорстокою реакцією і особливо японською війною, досягло вищого ступеня напруги. Найбільш помірковані люди палко висловлювалися, що так жити не можна, і що корінні реформи вкрай необхідні”²⁰⁷. Ще різкіше висловився С.Єфремов у безцензурних мемуарах: “Росія була у такому стані отупіння, що тільки добрий стусан міг її очутити й опам’ятати, міг вивести з очманілості на свіже повітря. І війна з Японією, де перевага сталася на боці азійської географічно, але європейської формами держави проти супротивника, що тільки почасти лежав на європейському ґрунті, а головою весь упірнув у найдикішу азійчину, – ця війна й була тим болючим, але добродійним стусаном”²⁰⁸.

Як позначилася вибухонебезпечна ситуація на житті губернського Чернігова і нашого героя зокрема? Під впливом тривожних повідомлень чернігівське земство мовби пробудилося від сплячки і вирішило скористатися шансом, який з’явився зовсім несподівано і був пов’язаний з призначенням нового міністра. Ілля Людвигович всупереч своїй зви-

²⁰⁶ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 49.

²⁰⁷ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 222.

²⁰⁸ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – 2004. – № 2. – С. 109.

чайній лапідарності чимало місця приділив обставинам ухвалення “телеграфного адреса цареві”, ще розлогіше про це писав визнаний літописець земської історії Чернігівщини В.Хижняков. На відкритому наприкінці листопада 1904 р. черговому губернському земському зібранні, де головував тодішній предводитель дворянства О.Муханов, було ухвалено рішення надіслати вітальну телеграму новому міністру внутрішніх справ кн. П.Святополк-Мірському з приводу виголошеної ним при вступі на посаду фрази щодо “довіри уряду до громадських сил країни”. Розпочалася гостра дискусія (Шраг писав “палкі суперечки”, і можна не сумніватися, що й він доклав до них рук), але було вироблено компромісний, хоча, як на той час, “гострий” варіант адреса. 5 грудня, коли О.Муханов читав текст, в залі “наступила мертва тиша”, а потім, після одного-двох голосування, спалахнули аплодисменти.

Зміст документа був оприлюднений у Чернігові повністю. В.Хижняков помістив найважливі фрагменти з нього: “Бюрократична система управління, створивши повну відокремленість верховної влади від населення, ревниво усуваючи будь-яку участь громадськості в управлінні і охороняючи повне відособлення і безвідповідальність своїх дій, довела країну до вкрай тяжкого становища. Особистість російської людини не захищена від сваволі влади; свободи совісті вона позбавлена; оголошення на зборах і в пресі зловживань і порушень законів в управлінні суворо переслідується; значна частина Росії перебуває під дією посиленої охорони, яка вкрай обтяжлива для населення і дає повний простір для широкої сваволі адміністрації; суд придушений і обмежений у справі охорони правди і закону. Такий стан речей створює незчисленні біди для населення у всіх проявах громадського життя і викликає загальне невдоволення”. З метою виправлення становища губернські гласні пропонували цареві: “почути щире і правдиве слово російської землі, для чого призвати вільно обраних представників земства і звеліти їм незалежно і самостійно накреслити проект реформ, які б відповідали так близько їм відомим основним потребам російського населення, і проект цей дозволити передати безпосередньо Вашій Величності”²⁰⁹.

Як і слід було очікувати, імператор обурився, 10 грудня цього ж року в “Черниговских губернских ведомостях” була оприлюднена відповідь

²⁰⁹ Цит. за: Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 223 – 224.

Миколи II, власноручно накреслена на тексті телеграми: “Нахожу поступок председателя черниговского губернского собрания дерзким и бестактным. Заниматься по вопросам государственного управления не дело земских собраний, круг деятельности и прав которых ясно очерчен законами”²¹⁰. О.Муханов негайно подав у відставку, його підтримало 30 гласних, що зробило неможливою подальшу роботу земського зібрання. З того, як детально описує Шраг цю історію, можна зробити висновок, що й сам він був серед тих протестантів, які “на найближчих повітових зборах” були майже всі переобрані знову, бо пояснили причину свого вчинку, більше того заявили, якщо їх оберуть вдруге, то тим самим “ухваллять їх участь в петиції”²¹¹.

Ми бачимо, як різко змінилося ставлення земського елемента до центральної влади. Протест 1904 р. навіть порівняти не можна з аналогічною акцією 1879 – 1880 рр. Тоді голова земських зборів всіляко стримував волевиявлення лівих гласних і навіть не соромився звернутися за допомогою до поліції, тепер, навпаки – предводитель дворянства зачитує сам “крамольний” адрес і всі (так!) гласні його ухвалюють. Більше того, його опосередковано підтримують повітові збори.

Звертаючись до часто цитованих мемуарів С.Єфремова, привернемо увагу ще й до такої думки щодо реалій 1904 р, чітко й однозначно висловленої у тексті: “Ця перша на пам’яті дієвого тоді покоління війна ще тую мала величезну вагу, що вона одверто й руба поставила питання про майбутність Росії й розвела на цьому питанні людей на два ворожі, з того часу непримиренні табори. Всі, кому дорогий був старий лад насильства та гніту, стояли на “патріотичному” ґрунті, власне за даний лад, за даний уряд; тоді ж, власне, й зародилися з тих мізерних патріотичних маніфестацій чорносотенні організації, які незабаром себе до краю виявили, тоді ж то особливо поширилася звичка на всій вині ставити того чи іншого іногородця, в першу голову “жида”, цю вічну жертву власної дурости та “козла отпушення” для неситих націоналістичних експериментів. <...> З другого боку, справжні, без лапок, патріоти, – ті, що бажали повороту на новий шлях оновлення, хоча б страшною ціною жертв, пониження й тяжких іспитів, – ті тепер бачили, що не минути того шляху важкого, що фурмани держави наосліп котять державного воза до провалля, ну, й

²¹⁰ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 225.

²¹¹ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 49.

нехай собі котять на зламану голову... Глибока безодня сталася поміж цими двома напрямками, якої нічим не засипати, і вся Росія незабаром на два розпалася табори – за старий режим і проти нього. Батьки і діти, брати, найближчі приятелі, подружжя часто розходилися на цьому питанні, щоб опинитися в тих таборах ворожих. Громадянство покололося, держава тріснула на рубцях і по живому. Зростали заколоти, і все це показувало, що не к Різдву йде, а к Великодню”²¹². Такими були наслідки невдалої для Росії війни, і вони, без сумніву, позначилися на долі Шрага.

Цей же насичений у політичному й ідейному плані рік виявився для Іллі Людвиговича важливим і в іншій, прихованій від широкого загалу, сфері його громадської діяльності – активній участі у партійному русі.

Після проголошення першої на теренах Наддніпрянської України політичної партії, яка отримала назву Революційної Української (РУП), партійне будівництво пішло стрімкими темпами. С.Єфремов прямо відзначає “вплив стосунків з молоддю” на визрівання в середовищі Загальної української безпартійної організації (ЗУБО) усвідомлення доконечної потреби створити партію. Він писав: “Здається мені, що перше слово про політичну програму Організації [ЗУБО. – Т.Д.] було вимовлене на літньому з’їзді 1902 р. Шраг од чернігівської громади заявив, що пора Організації ступити на виразно політичний шлях, виробивши відповідну програму, що час вимагає повного самозначення з політичного боку, що ми взагалі стоїмо, певне, перед подіями, коли кожного з першого разу запитуватимуть – “како віруєш?”, що ми повинні йти тут за прикладом російських організацій, які на політичну сторону визвольної справи найбільше звертають уваги”²¹³. Таким чином, є докази, що Шраг, взявши за зразок формування партій у Росії, став ініціатором перетворення безпартійної організації на партію. Безперечно, це був тривалий і болісний процес: програму обговорювали довго, всебічно, пристрасно. Українську демократичну партію (УДП) заснували тільки у 1904 р. Історики вважають, що її члени “стояли на ліберальних позиціях, близьких до російського “Союзу визволення”. Вони обстоювали встановлення у Російській імперії конституційної монархії, яка надала б Україні право на автономію”²¹⁴. Можливо, що партія стояла все-таки значно лівіше: в її про-

²¹² Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – 2004. – № 2. – С. 108.

²¹³ Там само. – № 3. – С. 95 – 96.

²¹⁴ Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 261. – [“Україна крізь віки”. – Т. 9].

грамі, схваленій наприкінці березня 1905 р., вказувалося на два фактори, які спричинили “лихий стан Російської держави”: “Поруч із самодержавієм гнітить Росію централізація, яка найбільше тяжить на народах так званих “недержавних”. Під впливом централізаційного ладу загальна політика не числиться з індивідуальностями окремих народів; вона примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає ані їх національним, ані суспільно-політичним основам”. До партії закликали “усіх, хто відчуває і той загальний гніт політичної неволі, і той спеціальний, що тяжить над самим українським народом...”.

Партійна програма включала у себе 6 пунктів “головних принципів”, з яких два перших стосувалися знищення “політичного абсолютизму”, запровадження парламентської республіки і демократичного виборчого права, політичних і особистих свобод; два наступні – задоволення національних потреб: “заведення народної мови в школах судах, адміністрації й у всіх громадських інституціях” та реалізацію “найширшої національної і місцевої автономії”, а решта – економічних питань, котрі В.Сарбей трактував як “соціалістичні за тодішніми мірками”, скажімо, запровадження 8 годинного робочого дня, пенсійного забезпечення по віку, втраті працездатності тощо²¹⁵. Наявність у магірній для новопосталої партії організації різнорідних за політичними симпатіями сил спричинило швидкий розкол УДП, з неї виділилася група радикалів, котра швидко проголосила заснування Української радикальної партії (УРП). Крім особистих амбіцій деякого з лідерів, очевидно, зіграла певну роль і та обставина, що “УДП робила акцент на політичні питання, а УРП – на соціально-економічні”²¹⁶.

Яке ж місце в партійній історії посідав Шраг? Хоча в узагальнених історичних довідках і не згадується його ім’я, проте Є.Чикаленко, один з керівників УДП, був високої думки про роль Іллі Людвиговича у розбудові партійного осередку в Чернігові. Зокрема, він вважав, що саме завдяки останньому тут уникли розколу: “В Чернігівську громаду Демократичної Партії радикали теж мало внесли заколоту, і вона, по давньому одноцільна, працювала під проводом одного з найчільніших українців, І.Шрага...”²¹⁷.

²¹⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У дев’яти томах. – К., 2001. – Т. VI: (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.) / Упор., прим. Т.Гунчака, Р.Сольчаника. – С. 132 – 133; Сарбей В.Г. Національне відродження України – С. 261.

²¹⁶ Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900 – 1919 рр.) – Дніпродзержинськ, 2004. – С. 64.

²¹⁷ Чикаленко Є. Спогади. – С. 386.

Успіхи революції осені 1905 р., зокрема “декларування владою скликання російського парламенту”, змусили розсварених українських партійців шукати взаємопорозуміння, щоб об’єднатися. Ініціаторами виступили представники УДП. Від їхньої партії участь у переговорах брали І.Шраг, Є.Чикаленко та Є.Тимченко, від радикалів – Б.Грінченко та М.Левицький²¹⁸. Із спогадів безпосереднього учасника переговорів Є. Чикаленка видно, як гостро стояло питання щодо коштів на видавництво партійної літератури²¹⁹. Щоправда, коли його залагодили, то й партію об’єднали. Вона отримала назву Українська Демократично-радикальна (УДРП), однак її нерідко називали й Українська Радикально-демократична партія (УРДП). Партійна програма була ухвалена 29 – 30 грудня 1905 р., а видрукувана, як і попередня, в “Літературно-науковому вістнику” (книга за квітень 1906 р.). Порівняльний аналіз двох програм показує відсутність глибоких принципових розбіжностей у партійних доктринах. Звертає на себе увагу надто оптимістична оцінка поточного моменту “Російська Держава перетворюється на державу парламентарну”, – так розпочинається документ, тобто вважалося, що із самодержавством вже покінчено, а відтак залишився тільки один ворог – централізація. Сутність вимог сформульовано так: УДРП, “обстоючи в справах політичних за глибоко демократичну державну конституцію, в той же час розуміє се так, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних, автономних національно-територіяльних одиниць”. Конкретизуються вимоги у 22 артикулах, об’єднаних у 3 блоки: I – Загальнодержавні політичні справи; II – Лад на Україні; III – Справи економічні²²⁰.

У науковій літературі відсутня усталена оцінка і програми, і діяльності, і зусиль керманців даної партії. Так, есер М.Шаповал вважав: “Наші радикальні демократи – це щось подібне до російських лівих есерів”²²¹. Нам імponує точка зору сучасного історика В.Верстюка, який дав високу оцінку “партії української інтелігенції” – УРДП, вважаючи, що вона та Українська народна партія, “були національно орієнтованими”. Хоча вчений і підкреслив, що українські партії “об’єднували пере-

²¹⁸ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Ред. кол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. –1917 р.) / Ю.А.Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С. Кармазіна. – С. 161.

²¹⁹ Чикаленко Є. Спогади. – С. 413 – 414.

²²⁰ Тисяча років. – С. 139 – 142.

²²¹ Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К., 1994. – С. 37.

важно молоду інтелігенцію”²²², але, мабуть, І.Шраг, котрому виповнилося у 1904 р. 57 років, був винятком із правил, яким можна було пишатися.

Своєрідним визнанням його заслуг стало включення Іллі Людвиговича до делегації українських діячів до прем'єр-міністра Росії С.Вітте. Це не була розвага чи винагорода, а продумана акція керівництва УДП задля привернення уваги до нестерпного становища української мови. Є.Чикаленко писав у мемуарах: “З великим напруженням пощастило вирядити до Вітте делегацію, що складалася з таких поважних та солідних осіб, як В.Науменко, І.Шраг, О.Косач (Олена Пчілка) та полтавський адвокат М.Дмитрієв”²²³. Микола Дмитрієв (1867 – 1908) був не тільки колегою Шрага, а й головою Полтавської “Громади”, у 1905 – 1908 рр. видавав часопис “Рідний край”, тобто належав до очільників українського руху на Полтавщині. Володимир Науменко (1852 – 1919) – громадський діяч, педагог, вчений, представляв Київ, а Ольга Косач (1849 – 1930) була добре відома в українських колах як письменниця, етнограф, громадська діячка і мати славного молодшого покоління родини Косачів. Делегація мала подати доповідну записку щодо скасування обмежень українського слова. Згадуючи у своїй монографії, присвяченій Лесі Українці, про заслуги її матері – Олени Пчілки, О.Забужко відзначила, що вона була “й першим українським “парламентарем”, хоч і в країні “без парламенту”, бо “встигла побувати – у складі делегації найбільш “парламентарно придатних” громадівців (крім неї, туди входили “дипломатичний геній”, директор Київської гімназії В.Науменко та юристи М.Дмитрієв і І.Шраг – останній потім став і правдивим парламентарієм: послом до Першої Державної Думи, де очолював українську фракцію)”²²⁴.

Приїом відбувся у лютому 1905 р. У цілому члени делегації залишилися задоволені його наслідками. Олена Пчілка писала дочці Ользі: “Довго було б розказувать наші хождения по ділам. Здається, що справа стоїть нічого собі, а впрочім...”²²⁵. Шраг теж згадував з приємністю, що

²²² Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. – К., 2004. — Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – С. 395 – 396.

²²³ Чикаленко Є. Спогади. – С. 369.

²²⁴ Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С. 432.

²²⁵ Цит. за: Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 747.

прем'єр-міністр “прийняв нас дуже ласкаво, попросту, і мав з нами до- сить довгу розмову. Він так себе поводив, що за якийсь час нам здало- ся, що ми сидимо не в кабінеті президента кабінету міністрів, – писав він у своїй “Автобіографії”, – а у доброго знайомого. Вітте обіцяв нам уваж- но розгледіти докладну записку, яку ми йому подали і зміст якої коро- тенько переказали, і пообіцяв, що все зробить, щоб задовольнити наші бажання, але додав, на швидку цього не можна зробити. – “Вы долго ждали, господа, – сказав нам на прощання Вітте, – подождите еще меся- ца три”²²⁶. Звичайно, при бажанні можна звинуватити членів делегації у певному запобіганні перед високим державним посадовцем, але, по-пер- ше, з пісні слів не викинеш, так воно, мабуть, і було; по-друге, раз голо- ва кабінету міністрів ввічливо поставився до візитерів, то їм треба було вести себе відповідно, по-третє, С.Вітте мав стійку репутацію ліберала, його підтримка у даному питанні важила чимало.

Доводиться погодитися із О.Забужко, в тому, що цей “факт” у нашій історіографії “помітного місця не посів, а дарма – все-таки то були *перші* переговори з імперським урядом, де Україна була презентована як певна автономна цілість, хай тільки мовно-культурна”²²⁷. Дана книжка є відпо- віддю і на цей справедливий багато в чому докір.

У цьому ж епізоді виразно, як на нас, проявилася риса вдачі, прита- манна Іллі Людвиговичу: він у кожній людині, з якою його зводили об- ставини, намагався бачити кращі риси. Доброзичливість у ставленні до людей служила основою для властивого йому оптимізму.

Отже, все свідчить про те, що початок ХХ ст. у житті нашого героя ознаменувався прагненням наповнити практичну діяльність виразно ук- раїнським змістом.

²²⁶ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 57.

²²⁷ Забужко О. Назв. праця. – С. 432.

Шраг у революції 1905 – 1907 рр.: у рідному місті

Аналіз різноманітної діяльності Шрага наводить на думку, що він завжди належав до поміркованого крила як земського ліберально-демократичного руху, так і національно-демократичного. Можливо, фах наклав свій відбиток чи такою вже була вдача цієї людини, але Ілля Людвигович ніколи не виступав з радикально революційних позицій.

Чернетки його статей, виступів з політичних питань, опубліковані праці не дають підстав твердити, що він прагнув шукати розв'язання наболілих проблем свого часу радикальним шляхом. Але за дивною грою долі саме з революціями тісно пов'язані найвищі злети його життя. У революційну добу напружений, але водночас впорядкований і розмірений ритм повсякденного буття чернігівського адвоката поступався дещо хаотичній, проте рішучій, цілеспрямованій діяльності, у ході якої йому вдавалося бодай частково реалізувати свої здібності далеко не пересічного політика і взагалі публічного діяча, наділеного даром впливати на людей.

Це спостереження особливо справедливе щодо періоду революції 1905 – 1907 рр., коли Шраг був при доброму здоров'ї і переживав розквіт інтелектуальних сил. Його подиву гідна енергія спрямовувалася на розв'язання різних питань, що їх поставила на порядок денний революція, обіймала інтереси міста, губернії, держави в цілому, торкалася долі окремих людей і українського народу, проявлялася з однаковою переконливістю на різних рівнях представницьких органів.

Почнемо з того, що Шраг багато років поспіль обирався гласним міської думи Чернігова. Її діяльність упродовж 1905 р. зазнала разючих змін. Якщо розуміти під революційними змінами не просто критичну масу невдоволення низів верхами, що час від часу вибухала повстаннями, а віру в можливість змін на краще через організовані й спільні зусилля населення, яке почало усвідомлювати себе громадянами, а не простими обивателями, то метаморфозу, котра відбулася з гласними Чернігівської міської думи, можна оцінити як наочний прояв революції в такому порівняно невеликому губернському центрі, як Чернігів.

Полівіння Думи розпочалася доповіддю комісії з клопотання про ба-

жані зміни у міському положенні. До комісії увійшли О.Муханов, І.Шраг і ще 9 чоловік, 5 з яких були однодумцями цих двох впливових гласних. Комісія не обмежилася своєю порівняно вузькою метою, а зробила закид щодо бажаності зміни державного ладу в імперії як гаранта реалізації прав міського самоуправління: “послідовне запровадження в життя вищезазначених прав може бути гарантованим лише постійною участю обраних народом представників в управлінні і законодавстві”²²⁸. Іншими словами, комісія Міської думи висловилася за конституцію. Голова відмовився поставити на голосування останній пункт, оскільки він нібито виходить за межі думської компетенції, бо стосується зміни існуючої форми правління. Тоді взяв слово І.Шраг, який не гірше за міського голову розумів правоту останнього. Але, як зафіксував протокол, Ілля Людвигович зробив заяву, що “частина доповіді Комісії, вилучена із обговорення, є досить важливою і суттєвою його частиною. Він дотримується такої думки, що в даний історичний момент, який переживає наше суспільство, кожний зобов’язаний висловити відверто, правдиво і сміливо своє переконання стосовно тих умов, при яких тільки й можлива плідна діяльність міського управління; про ці умови йдеться в тій частині доповіді, яку ми позбавлені можливості обговорювати”. Шрага підтримали й інші гласні: В.Селюк, Б.Камінер, І.Рашевський, М.Савич²²⁹.

У березні 1905 р. Шраг разом із групою своїх однодумців (гласні О.Сац, Б.Камінер, В.Селюк) зажадали створення спеціальної комісії вже для обговорення “проектів і впередбачень щодо вдосконалення державного порядку”. Останній з названих вище гласних заявив, що “комісії слід надати широке право запрошення осіб, які не належать до складу Думи, задля вияснення тих чи інших питань, оскільки гласні Думи являють собою порівняно замкнуту групу осіб”²³⁰. Так було створено прецедент, наявність якого визначала різке протистояння місцевої влади на чолі з губернатором О.Хвостовим і гласними Чернігівської міської думи упродовж року. Суть його полягала в тому, що гласні прагнули суттєво розширити коло своїх повноважень, але, прекрасно розуміючи, що досягти цього не вдасться без зрушень кардинального характеру, змушені були виносити на порядок денний політичні питання. Вони відчайдушно

²²⁸ ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1515, арк. 32, 39 зв.

²²⁹ Там само, арк. 40, 40 зв.

²³⁰ Там само, арк. 95 зв.

намагалися заручитися підтримкою суспільно активної частини городян, щоб звільнитися від дріб'язкової опіки губернатора та його підлеглих.

Виразні ознаки цього протистояння прослідковуються не тільки в сфері ідейно-політичного протиборства, вони досить швидко проявилися в практичній площині, вихлюпнулися із зали засідань на вулиці міста. Як засвідчують ретельно виписані, густо помережані підкресленнями чиновників і грізними резолюціями губернатора сторінки протоколів, час від часу за цих напружених обставин спалахували гострі конфлікти.

Перший з них спричинили безвідповідальні дії загону козаків, який напав на людей у центрі міста 8 червня 1905 р. Конкретної причини чи приводу екстраординарного вчинку з'ясувати не вдалося, тому доводиться прийняти пояснення гласних – це був не дуже продуманий, а тому й невдалий засіб залякати думців і публіку, котра їх підтримувала.

Згідно із заявою гласного В.Хижнякова, об 11 годині вечора, коли публіка й гласні розходилися після чергового засідання по домівках, на них налетів загін козаків. “Поява їх була такою несподіваною, – скаржився автор заяви, – що я не встиг перейти через вулицю, і на мене налетів козак. Копито коня промелькнуло біля самого мого ока, я ледве встиг відштовхнутися від коня і відсахнутися вбік. Небезпека упасти під коней і залишитися з переломаними ребрами і розбитою головою була дуже великою”²³¹. Його підтримав В.Селюк, додавши: “Козаки вискочили на тротуар, давячи публіку; площа наповнилася несамовитим криком”²³². Серед потерпілих були й гласні Думи. Тільки завдяки щасливому збігові обставин у ході дикого наїзду нікого не вбили й не покалічили.

Влада, зіткнувшись з відкритим обуренням міських жителів замість очікуваних виявлень страху і покори, умила руки. І.Шраг, підсумовуючи обговорення, заявив, якщо відповіді від губернатора не отримано, то гласним невідомо, як останній збирається захищати людей, а тому “Дума повинна поставитись до доповіді серйозно і висловити міркування про ті заходи, котрі необхідно здійснити для охорони обивателів від тієї установи, яка сама покликана охороняти населення”. Коли це було потрібно й доречно, Ілля Людвигович вмів бути красномовним, і, мабуть, у місті не раз повторювали його дошкульні, легкі для запам'ятовування фрази:

²³¹ ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1515, арк. 146в.

²³² Там само, арк. 146в зв.

“козаки скачуть мовби по окупованому місту в завойованій країні, по вулицях і навіть по тротуарах”²³³. Для Шрага було ясно, що дії козаків спрямовувалися поліцією, а остання, як відомо, завжди виконувала вказівки влади. Не без впливу досвідченого адвоката засідання Думи від 22 червня 1905 р. ухвалило: 1) направити скаргу на “неправильні” дії козаків до Міністерства внутрішніх справ; 2) вимагати виведення козаків із міста; 3) заснувати міську міліцію, для обговорення цього питання створити спеціальну комісію²³⁴.

Після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня населення Чернігова спіткало ще більше лихо: знову ж таки з легкої руки влади 18 жовтня розпочався єврейський погром. Постає питання, настільки ці дві події були пов’язані між собою, чи можна друге розглядати у причинно-наслідковому зв’язку з першим? Аналіз спогадів, численної літератури доказує, що справді в Росії у цілому і в Україні зокрема були сили, які “дарованою свободою” розпорядилися саме так: для грабунку, вбивств і залякування.

По-перше, зміст Маніфесту викликав роздратування нечіткістю і двозначністю формулювань, декларативним характером обіцянок, відсутністю механізму запровадження положень у практику державного будівництва. Один з лідерів російської партії кадетів П.Мілюков визнавав: “Цей текст справляв непевне і незадовільне враження... Що це таке? Нові хитрощі і затяжка чи насправді серйозні наміри? Вірити чи не вірити?”²³⁵. Перегукується з цими оцінками й думка М.Грушевського: “В справах політичних і суспільних царський маніфест 17 жовтня 1905 р. відкрив великі перспективи, з котрих одначе мало здійснилося справді”²³⁶. М.Коцюбинський, який мешкав у Чернігові, достатньо далеко від провідних політичних центрів, майже такими ж словами визначив сутність вищеназваного документа. У листі до М.Чернявського від 18 листопада 1905 р. він писав: “Посилаю Вам маніфест 17/X по-українськи. Та на якій би мові він не був, все ж це папірець, та й годі. Слова одні, а вчинки другі”²³⁷. Все це думки людей інтелігентних, здатних до осмислення і аналізу ситуації.

²³³ ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1515, арк. 146в, 146в зв.

²³⁴ Там само, арк. 147в.

²³⁵ Милоков П.Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 209.

²³⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – (Репринт. відтвор. вид. 1913 року). – С. 518.

²³⁷ Коцюбинський М. Твори в семи томах. – К., 1975. – Т. 6: Листи (1905 – 1909). – С. 41.

А як відреагували на “царську милість” люди прості, не обтяжені особливими знаннями і роздумами, більше того, звиклі у всьому покладатися на доброту “царя-батюшки”, привчені в усіх негараздах вбачати руку його ворогів? Надамо слово С.Русовій, яка тоді мешкала з родиною в Петербурзі. Мемуаристка засвідчила, що першою реакцією стала радість, але тривав цей настрій недовго: “Вже того самого вечора з усіх усюдів повилазили інші люде, злобні, темні, п’яні – так звані чорносотенці виступили на оборону абсолютизму, з ненавистю до всього поступового, вони ходили юрбами, носили портрет царя, співали державний російський гімн або молитву “Спаси, Господи, люди твоя”, і горе було тій групі студентів чи поступовців, що зустрічалися з цими маніфестантами: доходило зараз до бійки, і вже в той самий день визволення пролито кров його оборонців. Це було щось таке несподіване, незрозуміле, звідки, хто підіслав цю темну, п’яну, роз’ярену юрбу, яка йшла проти кращих людей... Тільки пізніше виявилось, що весь час, поки підготовлялась конституція, з не меншою енергією працював монархічний так званий “Союз Русского Народа”, який мав зв’язки з найвищими колами і працював вільно, хоч і таємно”²³⁸.

Аналогічну картину, але в Чернігові, спостерігав і Шраг: “18 жовтня 1905 р. в Чернигові дізналися про маніфест 17 жовтня; захват був надзвичайний: люде здоровили один одного, і не багато було таких, які поставилися до нього скептично, кажучи, що поки що це тільки шматок паперу; оскільки повірили маніфесту... Начальство отетеріло, не знало, що йому робити; неначе і повинна бути “свобода”, неначе і не можна її дозволити. Почалися мітинги: в залі думи, в ремісничій школі, в театрі; були мітинги соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, представників ріжних течій та напрямків; майже щодня одбувалися “мітинги”. Та не довге було їх життя. Почалась поголоска, що мітинги будуть розгонити, що з дня на день громитимуть євреїв, казали (це була правда), що поліція запрошувала на певний день селян прибувати в город”. Погром не примусив на себе довго чекати, причому, на думку І.Шрага, його “упорядив” сам губернатор. Ось як виглядала ця сумна подія у сприйнятті Іллі Людвиговича: “В жовтні, не пам’ятаю якого дня, здається 24 чи 25, у губернатора була нарада ріжного “начальства” з приводу того, як запоб-

²³⁸ Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – С. 147 – 148.

ігти “нарушенію порядку”, і от саме тоді прийшла до губернатора юрба, з самого складу якої було видко, на що од неї можна чекати. Вони прохали губернатора йти разом з ними на Соборну площу і там одправити молебня за царя. “Начальство” згодилося, і по вулицях Чернигова потяглася процесія: напереді якийсь хуліган ніс царський портрет; за ним губернатор і інше “начальство”, далі всякі чорносотенці, босяки, хулігани; на кінці відділ солдатів з рушницями. Як тільки процесія увійшла до головних вулиць, затріщали шибки в єврейських домах та крамницях; процесію це не спиноло, вона дійшла до собору і почала правити молебня, а в городі почався вже справжній погром”²³⁹. Цей опис перегукується з рядками із спогадів В.Хижнякова: “До Чернігова я приїхав вранці. Направляючись до свого будинку і виїхавши на “Красний” міст, я побачив багатолюдну процесію, яка рухалась назустріч посеред вулиці. Виглянуло сонце і освітило спереди щось блискуче. Здогадавшись, у чому річ, я сказав візнику повернути назад і почекаати в стороні, на майданчику перед мостом. Вся процесія пройшла переді мною. Попереду йшли два відомих у місті “патріоти”, які гумовими палицями били євреїв і молодих людей, котрі здавалися їм крамольними. Один ніс велику ікону, а другий царський портрет. За ними йшов губернатор Хвостов з жандармським полковником і якимсь військовим. Позаду рухався невеликий загін солдатів з рушницями і потім натовп різного наброду до 150 чоловік. Не пройшло й години, як стало відомо, що процесія відслужила в соборі молебень, а звідтіля натовп кинувся на базар, і негайно задзвеніли розбиті шибки, і пішов погром і грабунок єврейських лавок і будинків, без будь-якої перешкоди з боку поліції, яка була присутньою при цьому”²⁴⁰.

У сучасній історіографії відзначено, що, згідно з даними статистики, за кількістю погромів Чернігівщина посідала перше місце серед українських губерній, де проходила “смуга єврейської осілости”, – 90 зафіксованих випадків погромів лише у жовтні 1905 р. Друге місце належало Київській губернії, але там вчинили 45 погромів²⁴¹. Дані Г.Морозової ще більш вражаючі: кількість погромів по губернії досягла 222. Дослідниця також оприлюднила інформацію про жертви: було вбито 10 євреїв і

²³⁹ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 50.

²⁴⁰ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 249.

²⁴¹ Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 64.

5 погромників, поранено відповідно 29 і 13 осіб²⁴². Логіку погромників із правого табору (важко заперечувати, що їх теж покликала до активно-го життя революція і її перші зримі успіхи, зокрема Маніфест 17 жовтня) збагнути і тепер важко. Справді, чому свобода мусить полягати у тому, щоб безкарно грабувати сусідську лавку чи дім, побити ні в чому не винних людей, позбиткуватися над беззахисними? Треба відзначити, що погроми були небезпечними для інтелігенції, молоді, всіх, хто видавався чорносотенцям підозрілим. Так, у вже згадуваному листі М.Коцюбинський писав, що його колегу М.Черлюнчакевича “на погромі справді побито і зранено”²⁴³. І.Шрагу запам’яталось, що під час цього ж чернігівського погрому на площі “трохи не вбили” О.Свечина²⁴⁴.

Деякі нові штрихи до з’ясування ситуації у місті, яке опинилося в заручниках у погромників, додають спогади Д.Дорошенка: “У Чернігові настрій був дуже неспокійний, скрізь по вулицях ходили патрулі війська, всі крамниці були замкнені. <...> Я побіг до Іллі Шрага, відомого українського діяча, щоб довідатися, що діється в місті... Шраг мешкав далеко на окраїні міста, і до нього треба було переїздити через річку Стрижень т. зв. Червоним мостом. Шрага я застав у тривожному настрої: в місті сподівалися погрому. Поліція явно держала сторону погромників. Поки ми сиділи з Шрагом, прибігли його діти й сказали, що на мітинг, що одбувався в будинку губернiального земства напали чорносотенці й стали бити учасників; старшого пасерба Шрагового було поранено в голову, так що довелося кликати лікаря. Вже зайшов вечір. Лікар приїхав, зробив перев’язку і сказав, що на Червоному мості засіли чорносотенці і б’ють усіх, хто вертався з мітингу, особливо студентів. Другої дороги до міста не було як тільки через міст, мені в моїй студентській шинелі (плащі) вертатись було небезпечно, – пізнають і накинуться. Лікар запропонував, що перевезе мене, сховавши під фартук фіакра. Не було іншої ради, і я поїхав таким способом, поки ми не опинилися уже в осередку міста”²⁴⁵. Від погромних дій найбільше потерпали представники “крамольної” інтелігенції та дрібні власники. Так, член міської управи просив виділити кредит, щоб допомогти власникам 36

²⁴² Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 125.

²⁴³ Коцюбинський М. Твори. – Т. 6. – С. 41.

²⁴⁴ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 51.

²⁴⁵ Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле. – С. 72.

пограбованих крамничок ²⁴⁶. Ці факти переконливо показують всю міру загрози життю і спокою населення, бездіяльність і пряме потурання чорносотенцям з боку влади, поліції та військових, які були покликані підтримувати порядок у Чернігові. До речі, інформація про те, що “хулігани пропонували громити садибу Шрага”, була оприлюднена на засіданні Думи. І вже зовсім не вкладається в голову, що в цей драматичний момент начальник Чернігівського губернського жандармського управління заходився допитувати М.Коцюбинського та Шрага у справі нібито переховування першим нелегальної літератури. Жандарм доповідав своєму начальству, що викликані особи “вкрай ліберального напрямку”, але через відсутність формальних даних він не визнав за можливе провести у них обшук ²⁴⁷.

Гласні міської думи на надзвичайному засіданні 24 жовтня 1905 р. після двох значних погромів і небезпеки наступного діяли рішуче: після того, як у виступах було наведено чимало відповідних фактів, дума ухвалила:

1. Визнати, що погром відбувся внаслідок неправильних дій влади.
2. Просити телеграфом про передачу поліції у підпорядкування місту.
3. Доручити комісії проектів підготувати якомога швидше доповідь про міліцію.
4. Просити телеграфом дозволу на заснування міської міліції ²⁴⁸.

Окрім того, тут була створена спеціальна комісія (до її складу обрали й Шрага), яка підготувала телеграму до прем'єр-міністра: “Після побиття мирних жителів міста 17 і 18 жовтня військом і поліцією, відбувся 23 жовтня зарані очікуваний єврейський погром при бездіяльності і потуранні влади, в цей день натовп, очолюваний Губернатором, отримавши від нього портрет Государя, здійснив патріотичну маніфестацію і відслужив молебень, під час якого розпочався погром, який продовжується і сьогодні.

Міська Дума на надзвичайних Зборах одногласно ухвалила просити Вашу Світлість негайно передати поліцію в руки міста, дозволити організувати міліцію і провести екстренне докладне розслідування дій влади” ²⁴⁹. Зміст телеграми ухвалили одностайно і негайно відправили за призна-

²⁴⁶ ДАЧО, ф. 206, оп. 1, спр. 65, арк. 19.

²⁴⁷ Куп'янський Й.Я. Назв. праця. – С. 244.

²⁴⁸ ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1620, арк. 9.

²⁴⁹ Там само. арк. 13, 13 зв.

ченням. До речі, історики відзначили, що перше подібне повідомлення надійшло С.Вітте 18 жовтня 1905 р. із Ніжина, а вже потім посипалися з інших міст²⁵⁰. Що ж до ролі, зіграної І.Шрагом на цьому зібранні, де критика владних дій з боку виборної інституції досягла свого апогею, треба відзначити, що говорив він, як і вимагала обстановка, коротко, влучно і по суті справи. У його трьох зафіксованих у протоколі репліках, йдеться про принципову вину за погроми з боку влади та її офіційного рупора “Губернских ведомостей”, про зобов’язання надати юридичну допомогу потерпілим від погромів, яке взяла на себе консультація присяжних повірених, та заява, що він особисто не довіряє адміністрації²⁵¹. Цього виявилось достатньо, щоб потрапити до чорного списку. Наприкінці 1905 р. тодішній губернатор О.Хвостов збирався розпочати навіть судове переслідування декількох гласних міської думи з Шрагом включно по звинуваченню в наклепі та інсинуації, нібито допущених на офіційному засіданні громадського управління, та ще й у присутності сторонніх, але цьому наміру не було дано ходу²⁵².

Хочеться зупинитися ще на одному документі, що народився в Думі не без участі Шрага, – зверненні-відозві Чернігівської міської думи до населення, ухваленому на засіданні 2 листопада 1905 р. Деякі його положення, незважаючи на відстань у сто років, не втратили, як нам здається, свого значення і тепер. “Нині відбулися єврейські погроми в Чернігові та інших містах. Якись капосні, підлі люди говорили, що бити євреїв і панів можна, а темні неосвічені люди тому повірили.

Чернігівська Міська Дума просить жителів звернути увагу на те, що грабунком і розбій не можуть допускатися ніякими законами, Божими і людськими. Грабунком і розбоєм ніколи ще не заводили добрі порядки. Християнська віра повелює не ображати нікого: ні християнина, ні єврея. Закон карає за будь-яке насильство проти особистості і майна всіх жителів, без різниці вір”²⁵³.

Далі у відозві пояснюється суть проголошених у Маніфесті 17 жовтня політичних свобод: “Оголошена 17-го жовтня свобода слова, свобо-

²⁵⁰ Миндлин А.Б. Политика С.Ю. Витте по еврейскому вопросу // Вопросы истории. – 2004. – № 4. – С. 127.

²⁵¹ ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1620, арк. 8, 10, 11.

²⁵² Там само, арк. 1.

²⁵³ Там само, спр. 1515, арк. 376 зв.

да совісті, зборів і спілок зовсім не означають свободи чинити лихі, незаконні справи; свобода означає, що кожна людина, багата чи бідна, вчена чи проста, однаково має право сподіватися на захист закону, що будь-хто може створювати з іншими людьми союзи (товариства) і збори, але тільки для мирної і законної справи, а не для розбою та грабунку. Свобода совісті означає, що будь-яка людина, православний, єврей чи штундист має право вірувати по своїй совісті і ніхто не може примусити людину змінити свою віру. Як бачите, свобода є повага до будь-якої людини, багатой і бідной, до будь-якої віри і будь-якого народу”. “Міська Дума звертається до всіх розсудливих і чесних жителів міста і сподівається, що жителі самі будуть всіма силами не допускати розбою і будуть допомагати суду переслідувати всіх винних. Хай буде мир і тиша в нашому місті, щоб більше ніколи не повторилося в ньому безсоромне, ганебне діло”²⁵⁴. Впадає в очі простота і чіткість формулювань тексту. Для більшої зрозумілості сільським мешканцям гласний М.Пухтинський запропонував частину накладу віддрукувати “малоросійською” мовою. Його тут же підтримав І.Шраг, який, виявивши непогану обізнаність, повідомив, що в Лубнах українською мовою віддрукували Маніфест і доповідь С.Вітте²⁵⁵. Таким чином, думці добре розуміли вплив пропагандистських заходів і подбали про поширення друкованого звернення серед міських жителів і селян навколишніх сіл.

І хоча І.Шраг, через свою завантаженість громадськими та й професійними справами, був присутній не на кожному засіданні Думи, але, очевидно, що його вплив на міську громадськість був значним. Ймовірно, що однією з причин ворожого ставлення чернігівської адміністрації та її керманіча до визнаного лідера чернігівських думців був його незаперечний авторитет заслуженого і чесного громадського діяча, оборонця і захисника покривджених і знедолених. Саме у ці драматичні місяці він здобув собі визнання як “друг єврейського народу”.

²⁵⁴ ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 1515, арк. 377.

²⁵⁵ Там само, арк. 377 зв.

У колі автономістів

Революція й зумовлені нею, якби їх не критикували радикали, позитивні зрушення у справі зняття заборони з української мови, преси, по-жвавлення громадського і партійного національного життя стимулювали давно визріле прагнення Іллі Людвиговича наповнити свою практичну діяльність виразно українським змістом шляхом участі у різних акціях загальноросійського рівня.

Умови для цього існували: 1905 рік характеризувався низкою з'їздів. Щоправда, через зайнятість судовими справами поїхати не завжди можна було. Так, товариші по партії хотіли послати Шрага на “самочинний” з'їзд журналістів, але він не зміг залишити роботу²⁵⁶. Згодом йому доручили виступити із заявою на з'їзді представників земств від імені “представників різних місцевостей України”. У документі, ухваленому у Києві 21 квітня 1905 р., зокрема, було вказано на важливість розв'язання національного питання, яке “розрішить і інші питання державного життя і глибоко відіб'ється на добробуті всієї Росії”. Далі наголошувалося: “справедливе ж і правильне рішення національного питання в Росії можливе лише тоді, коли на майбутніх установчих зборах будуть вироблені основи такого державного устрою, при якому національні інтереси українського, як і всякого іншого населення, будуть здійснені в автономнім соймі, а загальнодержавні питання зосереджені в загальноросійським парламентам. При чім автономія українського, як і всякого іншого народу, означається особливим органічним статутом, ухваленим усім населенням даної автономної одиниці, і гарантується основними законами держави. Всі мешканці даної території, без різниці національності і полу, користуються рівноправністю, гарантованою основними законами держави”²⁵⁷. Це був надто серйозний документ, і право представляти його на поважному з'їзді свідчило про довіру до Шрага з боку впливових кіл національно орієнтованої інтелігенції.

Ілля Людвигович і сам вельми переймався проблемою майбутнього устрою України, про що свідчать два докладних листи, адресованих

²⁵⁶ Чикаленко Є. Спогади. – С. 375.

²⁵⁷ Там само. – С. 383 – 384.

Б.Грінченку. Перший з них написаний “по гарячих слідах” – 5 травня. “Земсь[кий] з’їзд скінчився 26 квітня, – зазначив він, – і навіть не встиг розгледіти усіх тих справ, які було визначено у програмі, поданої організаційним бюро, і тому заяви, яких було надіслано до з’їзду чимало, не можна було розгледіти; таку долю мала і наша заява, себто її було читано на зборах 24 квітня, прикладено до протоколу, але ніяких розмов з поводу неї не було.

Я подав нашу заяву до організаційного бюро, і другого ж дня бюро читало її на зборах, з поводу заяви я мав розмови з деякими членами організ[аційного] бюро, досить впливовими: вони казали, що бюро надає вагу питанню про автономію і посилалися на додаток до 17 п. програми (Рус[ские] Вед[омости], № 109), який говорить про “случай соединения нескольких губерний в одну автономную единицу с общим областным представительством”, але що справа “федерации” не може, на їх думку, зараз бути докладно виробленою. В своїх промовах, в справах, які розглядав з’їзд, між іншого в справі двох палат, я порушив питане про федеративний уклад, і доводив, що в ньому єдиний порятунок Росії проти національної ворожнечи і проти централізму, який однаково шкодливий, незалежно од того або іншого державного ладу, сьому ніхто не суперечив, але казали, що ся справа вельми складна, на якій не можна тепер спинитися задля браку часу. До мене звертався де-хто, в приватних розмовах, які виявляли свої співчуття до місцевої і навіть національної автономії, між інших, старенький професор Якобій з Казані, навіть відомий “консерватор”, Іван Мик[олайович] Леонтович з Полтавщини висловлювався дуже прихильно до автономії”. Найприємніше враження залишилося у Шрага від спілкування з професором В.Вернадським, останній попросив представника українських земців підготувати статтю самому чи “вернутися до людей” про стан справ у Галичині для газети “Московские ведомости”²⁵⁸.

У наступному листі, писаному у Седневі і датованому 29 липня 1905 р., повторюється ця ж інформація: “Вам вже, певно, відомо, про мос[ковський] з’їзд; нашу заяву я подав до бюро першого ж дня, але воно не встигло її розгледіти, бо, справді, мало багато роботи і в загалі не розглядало нічого з того, що вступило за той час, як з’їзд почав свою роботу.

²⁵⁸ ІР НБУВ, ф. III, № 40055.

Питанє про автономію і федерацію порушив я тоді, коли розглядали проєкт конституції, який виробило бюро (Рус[ские] Вед[омости] з 6 липня); головний дефект сього проєкту я вбачав у тому, що він вироблений нібито для такої держави, яка складається з одного народу, і не рахується з тим, що у Росії – чимало країв, які одрізняються один од другого з боку національного, економічного, побутового і т. ін. і доводив, що тільки такий державний лад, який буде збудований на основах автономії і федерації, задовольнить потреби усіх країв і народів.

Мене підтримали тифл[іський] гор[одський] голова і делегат з м. Вільни. Постанови не було, бо докладний розгляд проєкта конституції визначено зробити на тому з'їзді, який проєктовано скликати у серпні або у вересні, але прихильники автономії з'єдналися, і єсть надія, що далі вони витворять доволі значну групу, за якою з'їздові треба буде рахуватися. Обставини тепер кращи, ніж були попередю, бо до з'їзду увийшли делегати від городів, і тому на з'їзді беруть участь делегати Кавказу, Сибири, Литви. Була збірка з участю де-яких впливових членів бюро, і вони запевнили, що бюро виготує “доклад” з поводу автономії, і коли буде його виробляти, то покличе до участі “автономістів”. Окрім того, буде скликано “областний з'їзд”, ініціативу якого взяв на себе “союз конституціоналістів”²⁵⁹. Ці дві епістоли значною мірою пояснюють, чому Шраг вступив до партії Народної свободи: він повірив у щирість кадетських керманічів щодо автономії України.

Стосовно ж ставлення Іллі Людвиговича до різних нарад та з'їздів, то, безумовно, він із великим задоволенням брав у них участь: саме тут можна було реалізувати інтелектуальні та ораторські таланти, якими природа щедро наділила цю непересічну постать, а багаторічні вправи у судах надали їм блиску та завершеності. У листі до П.Стебницького від 8 жовтня 1905 р. він писав: “На превеликий жаль, не міг бути у Москві, у вересні, саме перед моск[овським] з'їздом мусив бути на обл[асному] у Харкові (демокр[атична] конституція), до якого були запрошені і укр[аїнські] демократи. Там на чолі було поставлено питання про автономію, і розв'язано було добре. Трохи не просто з Харкова треба було їхати до Москви, а мені бракувало часу, професія така, що не завжди можна бути вільним; от і зараз треба було б бути 9-го у Полтаві, 15-го – у Москві,

²⁵⁹ ІР НБУВ, ф. III, № 40054.

а замість того прийдеться їхати до Козельця, де у мене 10-го “защита”, а далі бути у Окр[ужному] суді у Чернигові і у Палаті у Києві у різних судових справах. Тягне до участі у громадських справах, а на перешкоді – стоять судови, яких покинути не можна, бо треба їсти...”²⁶⁰. З цього контексту видно, що, незважаючи на надмірну зайнятість, відмовитися від участі у з’їзді автономістів Шрага не зміг.

Як і всі його однодумці, товариші по партії, він дотримувався автономістських поглядів. У статті з промовистою назвою “На руїнах” (січень 1906 р.) М.Грушевський так сформулював політичне кредо тодішнього національно свідомого українства: “Українці різних напрямів і поглядів повинні знайти між собою той середній термін своїх спеціальних домагань, які не можуть бути досягнені без їх власних старань і заходів, і повинні кожний з свого боку і становища пропагувати ці постулати в своїй суспільності і в близьких йому партійних кругах чужонародних. Такими постулатами вважаю: територіально-національну автономію України при загальнім федеративнім устрої Росії; переведення української мови в усіх інституціях і органах управи на українській території від найнижчих до найвищих; забезпечення всяких можностей і засобів для українського культурного розвою і знесення всяких перешкод; усунення використання України й її засобів на цілі для неї чужі й непотрібні. Підставою для таких постулатів являється: признання української народності окремишною й самостійною національною одиницею, якій не повинні ставитися ніякі обмеження во ім’я мовбито її меншої культурної вартості чи близького споріднення з якоюсь іншою народністю; признання, що українській народності на її етнографічній території повинні бути надані всякі такі права, свободи й можність розвою, які мають на своїй території інші народності, поставлені в ліпші обставини”²⁶¹. Не можна не звернути увагу на ретельність об’рунтування і чіткість формулювань вимог, ймовірно, вони імпонували юридичному характеру мислення Шрага. Тоді панувала ця політична доктрина, а самостійницьку ідеологію трактували як щось екзотичне чи навіть утопічне. Показовим у цьому відношенні є листовне

²⁶⁰ “Тягне до участі у громадських справах...”: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького (Передм., прим. та впорядк. Т.П.Демченко, В.І.Онищенко) // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 63.

²⁶¹ Грушевський М. На руїнах // Грушевський М.С. Твори: У 50 т./ Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)”. – С. 319.

прохання Л. Жебуньова до Шрага, вже обраного депутатом І Думи: “Прохання Вас познайомитися ближче з Шеметом. Він дуже гарний чоловік, і найщиріший українець, але у нього трохи сидить “самостійність України” і через це треба інший раз спинити його замах...”²⁶². Можна припустити: чернігівський діяч так активно включився у роботу по реалізації концепції автономістів, бо вона своєю поміркованістю, поступовістю відповідала і його політичним переконанням, і рисам характеру.

Автономістський рух, звичайно, набирив силу не лише серед українців. У листопаді 1905 р. вдалося скликати попередній з’їзд, на якому було представлено 13 народів Російської імперії – 115 делегатів від азербайджанців, вірмен, білорусів, грузин, євреїв, киргизів, латвійців, литовців, поляків, татар, українців і естів (естонців). На з’їзді найбільшу активність проявили поляки, вони були і найбільш зорганізованими. Відкрив засідання професор Петербурзького університету, відомий мовознавець Я. Бодуен де Куртене, який репрезентував Польщу. Він виголосив дві доповіді, в яких відобразив точку зору поляків на суть проблеми. На перше місце вони ставили “відновлення в повному обсязі автономії Польщі”, а вже по тому “можна буде надати таку ж або обмежену автономію деяким провінціям”, включно з “об’єднаною Україною, тобто Малоруссю”²⁶³.

При наявності певних розбіжностей у лавах автономістів треба визнати, що польський та російський націоналізми (термін вжито в сучасному розумінні – це політичний принцип, згідно з яким, за Е.Гелнером, політична і національна спільнота мають збігатися), суттєво впливали на український, бо представляли “більші і стійкіші нації”, можливо, тому “український націоналізм був значною мірою захисною реакцією на тиск націоналізму сусідніх з українською націй”²⁶⁴. І.Шраг у глибокі теоретичні міркування не вдавався, тим паче на з’їзді. Його захопило практичне втілення позірно простої і демократичної ідеї – перетворення централізованої імперії на федеративний союз народів, кожний з яких у власній автономії дістане можливість розвиватися без перешкод у напрямку національного відродження. Тому його невеличка інформативна стаття, що

²⁶² ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 58, арк. 10.

²⁶³ Баран З. Українське питання в публіцистичній спадщині Яна Бодуена де Куртене // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 303.

²⁶⁴ Касьянов Г. Український націоналізм: спроба переосмислення // Віче. – 1997. – № 1. – С. 138 – 139.

з'явилася наступного року, сповнена оптимізму й надії на конструктивну співпрацю. Можна припустити, що енергійність та досвідченість юриста та авторитет громадського діяча зумовили його обрання заступником голови комітету з питання підготовки Всеросійського з'їзду, а згодом і заступником голови Союзу автономістів ²⁶⁵. До речі, якщо в українській історіографії нерідко зустрічаються суперечливі оцінки даного феномену, спроби вирізнити той чи інший його підвид, то російські історики не вбачають особливої різниці у політичних вимогах представників різних національних партій. Згідно з їхнім трактуванням: “Одними з перших виступили за автономію України Револьюційна українська партія (Д.В. Антонович, В.К. Винниченко і С.В. Петлюра) і Українська демократична партія (далі – УДП, лідери Б.Тимченко [очевидно, Є.Тимченко. – *Т.Д.*], І.Л.Шраг, В.М.Шемет). Напередодні виборів до I Думи УДП об'єдналася з Українською радикальною партією в Українську демократично-радикальну партію (далі – УДРП, лідери Б.Д.Грінченко, С.О.Єфремов, М.Ф.Левицький, М.С.Грушевський), важливими програмними вимогами якої було надання рівноправності й автономії народам (для українського народу “на всій території, яку він фактично тепер населяє одною масою”), а також створення в Росії “федерації рівноправних автономних національно-територіальних одиниць”. УДРП прагнула стати партією парламентського типу, взяла участь у виборах і, успішно блокуючись з місцевими організаціями кадетов, провела своїх депутатів до двох перших Дум, де існувала українська парламентська група” ²⁶⁶.

Таким чином, вимоги автономії лунали повсюдно і одностайно. У поодиноких тоді українських періодичних виданнях розпочався своєрідний “лікнеп” щодо суті цього незвичного для не дуже освіченого селянина чи городянина поняття. Хтось з ініціалами Л.Ж. (можливо, Леонід Жебуньов) писав: “Автономією називається такий лад, що всякий край, в якому живе окремих нарід (наприклад, Польща, Кавказ, Україна і інші) має своє місцеве правительство і воно називається сеймом... Сейм видає закони для свого краю, розчисляє податки і видатки, порядкує всіма місцевими справами і відповідає перед усім народом за те, що він зробить. Це можна так сказати, що як Государственна Дума порядкує усією

²⁶⁵ Стрельський Г., Трубайчук А. Назв. праця. – С. 161.

²⁶⁶ Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С. 356 – 357.

державою, так сейм порядкує своїм краєм. Чого ж воно треба розбивать одне правительство на кілька? А через те треба, що тоді своє виборне правительство (сейм) не буде гнобити (угнітати своїх людей), як робе це російський уряд”²⁶⁷. Особи, які теоретично, а ще більше практично, обстоювали ці актуальні на той час вимоги, користувалися повагою і визнавалися справжніми поборниками українських прав. Діяльність одного з керівників руху не залишилася поза увагою його земляків. Часопис “Рідний край”, змальовуючи привабливий портрет посла до Державної Думи від Чернігівщини Іллі Шрага, наголосив: “Яко член української демократично-радикальної партії, він виступав у Москві <...> в обороні автономії України і положив чимало праці й заходів, щоб поширити думку про це”²⁶⁸. Пізніше діяльність автономістів була перенесена до залів засідань Першої Державної думи, отож для героя нашого нарису витворилася можливість продовжити цю роботу вже у статусі депутата.

Взагалі ж цей сюжет дає змогу виявити ще одну симпатичну, на нашу думку, рису вдачі Шрага, яка неодмінно має бути присутня у кожного, хто прагне добитися успіху в царині політики: загострене відчуття нового, поєднане із тверезою здатністю залишатися в межах реальних можливостей. Шраг вирішив, що автономія – це той мінімум, якого можна добитися від влади. А, прийнявши рішення, він, як ми вже неодноразово спостерігали, починав діяти.

²⁶⁷ Л.Ж. З поводу з’їзду представників недержавних народів // Рідний край. – 1905. – 24 грудня. – С. 6.

²⁶⁸ Рідний край – 1906. – № 16. – С. 13.

Першодумець І.Шраг

Зоряною годиною в житті Іллі Людвиговича стало його перебування в Першій Державній думі як законно обраного депутата від Чернігівської губернії. Проте він “страшенно” вагався, перш ніж погодився балотуватися, про що свідчить його лист до П.Стебницького від 8 жовтня 1905 р.: “Коли йти до Думи, то доведеться майже зовсім залишити практику, а се дуже погано відіб’ється на мені і на родині: гонорару члена Думи не вистачить на всі потреби. На мою думку, Дума не довгий час існуватиме, і окрім того я такої гадки, що вступати до Думи для “органічної праці” неможливо, туди треба вступити тільки для боротьби з сучас[ним] станом, для того, щоб домогтися радикальної зміни сього стану. Не знаю, як і бути – чи становити свою кандидатуру, чи ні; стан вельми важкий. Наші люде на виборах доконче потрібні, у кожному разі”²⁶⁹. Цей останній резон, очевидно, і переважив побоювання вже далеко не молодого і обачного адвоката.

З іншого боку, Дума – це терен, гідний його здібностей. До речі, для того, щоб пройти у Думу, він мусив, не виходячи з УДРП, вступити до партії Народної свободи і проходити за списком кадетів. Ця обставина стала, мабуть, єдиним докором Шрагу, зробленим Є.Чикаленком, який писав: “Від Чернігівської губернії пройшов один з найвидатніших українців – І. Шраг, але як кандидат кадетської партії”²⁷⁰. Сам Ілля Людвигович у вже цитованому листі до П.Стебницького пояснював своє входження в чернігівський осередок кадетської партії так: “Агітації вже почалися, наших виборщиків обмаль, і тому треба користуватися усіма, які тільки можуть взяти участь у виборах. У Полтавщині українці виступають окремо, яко партія (демокр[атична] укр[аїнська]), у нас се не можливо – українців бракує, і тому треба йти спільними шляхами з опозиційними партіями; властиво кажучи, гостро визначених партій у нас, поки що, нема – більш менш з’єднуються на програмі московського з’їзду, кажу про ліберальну частину; консерватори і ретрогради відносяться до нас вороже, але, поки що одверто ще не виступають. Проте мене уже

²⁶⁹ “Тягне до участі у громадських справах...” – С. 65.

²⁷⁰ Чикаленко Є. Спогади. – С. 420 – 421.

агітують; між іншого кажуть, що коли мене обрати до Думи, то я буду дбати тільки про Україну, а до усього іншого мені буде байдуже”²⁷¹. Не буде значною натяжкою і припущення щодо впливу на рішення Шрага його близьких, дружніх стосунків з чернігівськими кадетами (в основному представниками земських і міських кіл), того ж таки О.Муханова, який і став головою місцевого відділення, О.Свечина, В.Хижнякова²⁷². До речі, тут, мабуть, не зовсім коректно говорити лише про особисті мотиви. Не менше значення мала і приналежність до однієї соціальної верстви – інтелігенції, яка у даній партії відіграла провідну роль.

Власне, поширене ще й сьогодні уявлення, що кадети – партія ліберально-буржуазна, а тому царська адміністрація її всіляко толерувала й майже не переслідувала, не зовсім відповідає дійсності. Сучасні історики твердять, що навпаки: “Російський радикальний лібералізм сформувався на зламі XIX – XX ст. як ідейна течія, опозиційна самодержавно-бюрократичному державному ладу. <...> Кадети були частиною соціальної еліти, але в силу своєї інтелігентської природи відрізнялися неприйняттям офіційних політичних цінностей. Вбудованість в існуючий соціальний порядок поєднувалася з неможливістю легалізації їхніх політичних поглядів”²⁷³. На практиці це обернулося відкритим переслідуванням місцевою адміністрацією осередків та активістів партії Народної свободи. Воно набирало найрізноманітніших форм, але поліція віддавала перевагу арештам. У Чернігові, наприклад, уже 12 грудня 1905 р., тобто наступного дня після заснування групи, з посади податкового інспектора звільнили члена групи І.Імшенецького, згодом заарештували М.Соколовського, М.Пухтинського, у Ніжині затримали страхового агента Я.Гужовського²⁷⁴. Іншими словами, кадети на місцях були реальною опозицією саме до тієї влади, якій, ми пам’ятаємо, Шраг не довіряв, а це означає, що поєднання з партією не суперечило його позиції противника уряду. Неабияке значення відіграла й та обставина, що чернігівський діяч вірив у щирість намірів кадетів щодо справедливого розв’язання національного

²⁷¹ “Тягне до участі у громадських справах...” – С. 64 – 65.

²⁷² Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень – лютий 1906 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 43.

²⁷³ Гайда Ф.А. Кадеты и власть: Горе от ума? // Отечественная история. – 2005. – № 4. – С. 89.

²⁷⁴ Донченко С.П. Ліберальні партії України – С. 163; Старинець О.Г. Виникнення організацій. – С. 43.

питання. Отже, можна підсумувати, що до виборчих списків кадетів Шраг потрапив не випадково, швидше тут простежується певна закономірність: у цьому виборі проявився рівень переконаності автономіста.

Перемога на виборах і Шрагові, і його соратникам далася нелегко. Уже йшлося про контрагітацію з боку правих сил, які об'єдналися у “Союз русского народа” відразу після проголошення Маніфесту 17 жовтня. Сутність і напрямки діяльності цього руху істориками визначаються як конгломерат російського етноцентризму, імперського державного вибору, православ'я (національної державної релігії і соціальної релігії порятунку), непримиренної антиєвропейської позиції, заперечення всіх соціально-політичних характеристик європейської цивілізації²⁷⁵. З попереднього розділу видно, що в Чернігові чорносотенці користувалися повною підтримкою влади. До складу керівництва увійшли священники: в губернському місті архімандрит Алексій і протоієрей Васютінський, у Ніжині – архімандрит Васілій²⁷⁶. Для посилення впливу тоді ж, у 1906 р., вони заснували щоденну газету “Черниговское слово”. На її сторінках регулярно обливали помями лівих. Все це означає, що в кадетів та інших поступовців, які горнулися до них, з'явився ще один небезпечний противник. В історіографії належним чином поцінований той факт, що “географія звернень від населення Чернігівщини на адресу Думи була найширшою” серед інших українських губерній. У 40 листах з 53, що надійшли до її канцелярії, містилися скарги на беззаконня, вчинені підпорядкованими Міністерству внутрішніх справ чиновниками та поліцією²⁷⁷.

Проте кагети не піддалися паніці, а приступили до друку свого власного органу “Десна” (редактор В.Хижняков, потім Н.Галімський). Навряд, щоб поява у першому ж номері (12 березня) газети повідомлення про перші велелюдні (близько 700 чоловік) передвиборчі збори, які відбулися напередодні увечері в залі дворянського зібрання, була випадковим збігом обставин²⁷⁸. У трьох наступних числах газети зміст виголошених промов був донесений до читачів. Зайве говорити, що серед допові-

²⁷⁵ Омелянчук І.В. Чорносотенне движение на территории Украины (1904 –1914 гг.): Монография – К., 2000. – С. 8 – 9.

²⁷⁶ Там же. – С. 57.

²⁷⁷ Коник О.О. Політичні обставини обрання депутатів першої Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. 14. – С. 152.

²⁷⁸ Десна. – 1906. – 12 марта. – С. 3.

дачів був і Шраг Він виступив проти бойкоту виборів, заявивши: “Партія буде свою діяльність на вірі в силу громадської думки, на переконанні в тому, що влада, яка має проти себе свідому громадську думку, неминуче повинна рухнутися”²⁷⁹. Від партії Народної свободи в число виборщиків, крім Шрага, висунули О.Муханова, можливо, третім у списку став би М.Пухтинський, але його відправили на заслання, тому це місце дісталось О.Свечину.

У неділю, 19 березня 1906 р., у залі ремісничого училища проголосувало 2192 особи: І.Шраг отримав 1499 голосів (третє місце за кількістю) і пройшов разом з вищеназваними однопартійцями до числа представників від міста²⁸⁰. А вже остаточні вибори безпосередньо послів (депутатів Думи) відбулися у середині квітня. 146 виборщиків від усієї губернії обирали поміж себе найдостойніших. І.Шраг та інші висуванці кадетів опинилися в їхньому числі. Це був блискучий успіх кадетів, але вони пишалися ще й тим, що в губернії не обрали жодного правого: до Першої думи пройшли, крім названих вище, за списком кадетів: Я.Гужовський, М.Миклашевський, П.Куриленко і, як писала газета, посли, які стоять лівіше кадетів – професор Т.Локоть, О.Бабич, І.Тарасенко, Л.Остроносів²⁸¹. Таким чином, усупереч чітко окресленій позиції влади, нещадному тиску поліції, провокаціям чорносотенців і проповідям священників, виборці Чернігівщини вирішили по-своєму: обрати тих, хто вже проявив себе захисником і виразником громадських інтересів.

Перемога Іллі Людвиговича виявила всю міру його популярності. Адже він пройшов до Думи не тільки як відомий і авторитетний юрист, заслужений земець, один з адептів новоствореної ліберально-центристської партії, але й переконаний захисник прав України, визнаний діяч національно-визвольного руху. Тому не дивно, що на товариському обіді, який влаштували в залі, де відбулася процедура виборів, першим виголосив промову найстаріший депутат І.Шраг. “Він говорив, що в даний момент, – так донесла до нас її зміст газета “Десна”, – коли ось-ось народ здобуде свободу, слід згадати того, хто страждав за палко любий народ, слід пом’янути борця за народну волю українського поета Тараса Шевченка. Гарна промова, виголошена до того ж рідною мовою,

²⁷⁹ Десна. – 1906. – 14 марта. – С. 4.

²⁸⁰ Там же. – 21 марта. – С. 4.

²⁸¹ Там же. – 16 апреля. – С. 1.

видно, дуже сподобалась тим, хто не звик ще чути від “пана” промови своєю рідною мовою, і оратор був нагорожений жвавими аплодисментами”²⁸².

А через декілька днів Шрага відряджали до столиці місцеві українці. Знову ж газета подала про цю подію детальний звіт. У ньому підкреслювалося, що серед присутніх були визначні діячі міського самоуправління, земства, службовці різних рангів, представники української (так!) і російської преси, особи вільних професій та учні. Всі виступали українською мовою. Зміст промов передається наступним чином: “В даний критичний момент, як ніколи раніше, український народ в особі своїх представників до Державної Думи повинен відкрито і енергійно поставити питання про національну автономію з місцевим сеймом, заснованому на органічному статуті; тільки автономія, говорили вони, дає міцну і вірну гарантію для вільного розвитку і національно-культурного процвітання України в її природних формах”.

Урочистості закінчилися річчю, раніше нечуваною: один з ораторів запропонував підписати звернення до рад університетів, розташованих в українських губерніях – Київського, Харківського та Одеського. Текст звернення видрукували в газеті українською мовою. Ось як він виглядав: “Ми, чернігівські українки і українці [у друкарні, очевидно, не було літер “ї” та “є”. – Т.Д.] в численнім зібранні, виражаючи посла до Думи Державної д. Іллю Шрага, серед иньших своїх жадань, що мало б забезпечити Україні національно-культурний розвій і існування в її природних і нормальних формах, висловили глибоке переконання, що висша автономна школа на території України повинна завести катедри: української мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладом тих предметів на українській же мові, аби вільне слово науки мали змогу слухати всі ті українки і українці, що прагнуть просвіти. Подаючи се до відомості Світлої Ради висловлюємо разом з тим певну надію, що репрезентанти науки підтримають наші жадання не тільки ідейно, але й практично”²⁸³. Так з’явилася в чернігівській пресі перша політична декларація, не тільки проголошена, але й оприлюднена українською мовою. Ми вже звертали увагу на те, що подібні вимоги із арсеналу українофілів перейшли до засобів політичної боротьби діячів національно-визвольно-

²⁸² Десна – 1906. – 8 апреля. – С. 4.

²⁸³ Там же. – 23 апреля. – С. 4.

го руху. Знову ж таки не можна не відзначити, що цей крок став гідним вшануванням багаторічних, самовідданих зусиль І.Шрага у цій царині. До того ж чернігівські українці стали чи не першими, хто публічно виявив таку, прямо скажемо, неординарну ініціативу – вимогу українізації університетів.

Через рік справа набула значного резонансу в Україні. Д.Дорошенко писав про понад 10 тисяч голосів, які відстоювали ідею українізації університетів. Прикро, що тільки дві газети – “Рада” та “Рідний край” друкували листи й інші матеріали. Російська преса, за винятком “Киевского голоса”, ігнорувала їх²⁸⁴. Отож з приємністю можемо спостерігати, як буквально на очах Чернігів переставав бути “губернським хутором”, у його мешканців оживало те почуття гідності і причетності до великих справ, яке колись створило місту славу українських “Атен”. Можливо, такий ентузіазм наших предків викличе у сучасників іронічну посмішку, але давайте пригадаємо настрої, які панували у значної частини суспільства (і це була, безумовно, громадянсько-активна його складова), за доби незабутньої Помаранчевої революції. Попереду на них чекали поразки, гіркі розчарування, втрата надій, а поки що вони раділи першому успіху й покладали на своїх послів великі сподівання.

Перед від’їздом на новообраного депутата звалилося чимало справ, як він писав у листі до Б.Грінченка: і судових, і громадських, і грошових. Їхати було заплановано 23 квітня кінсьми до Городні, а звідтіля поїздом до столиці²⁸⁵.

Збереглося чимало свідчень, що на депутатів і в столиці дивилися як на справжніх виразників дум і прагнень прогресивної Росії. У Санкт-Петербурзі панувала атмосфера нечуваного піднесення та ейфорії. Цей стан характеризував і перший день роботи. На “зворушливу промову тверського депутата”, нашого земляка, відомого діяча кадетської партії І.Петрункевича багато хто з присутніх реагував слізьми щастя і зворушення²⁸⁶. Деякі чернігівські представники вже тоді привертали до себе увагу депутатського корпусу: “В блискучому гвардійському полковникові з особливо бравною виправкою і на рідкість могутньою фігурою я із

²⁸⁴ Дорошенко Д. Українські катедри і громадянство // Рада. – 1907. – 20 травня. – С. 3.

²⁸⁵ ІР НБУВ, ф. III, № 40053.

²⁸⁶ Огородников Н.Первый день // К десятилетию Первой Государственной Думы: 27 апреля 1906 г. – 27 апреля 1916 г.: Сб. статей первоумцев. – Пг., 1916. – С. 61.

задоволенням упізнав, – згадував десять років по тому посланець від Костромської губернії Н.Огородніков, – симпатичного чернігівського депутата О.О.Свечина, ненависного адміністрації енергійного голову губернської земської управи. Поблизу нього депутат у фракції з оригінальним, хоча й некрасивим обличчям. Це також чернігівець О.О.Муханов, який втратив посаду губернського предводителя і мундир камер-юнкера, внаслідок відправлення Государю телеграми про необхідність скликання народних представників”²⁸⁷. Впадає у вічі, за якою ознакою ліве крило депутатів, а вони склали більшість, визначало “своїх” – це були догани або адміністративні виволочки з боку уряду чи навіть самого царя. Ними пишалися, як орденами.

Але повернімося до Шрага. У цей, на жаль, не досить тривалий час своєї парламентської діяльності, він не був достатньо відомою, впізнаваною особою в думських кулуарах та петербурзьких салонах, але тішився увагою і пошаною не лише своїх земляків, а й усього українського загалу. У тижневику “Рідний край” з’явилася позитивна інформація про посла від Чернігівщини. Анонімний автор (можливо, це був Г.Коваленко або М.Дмитрієв – обидва добре знали Іллю Людвиговича) писав: хоча Шраг “має німецьке прізвище, але відколи почув себе свідомим українцем, ніколи не належав до тих “ширих” земляків, які своє українство ховали по власних кабінетах, а серед людей виступали скрізь москалями, чужинцями серед свого народу”. Не можуть не викликати інтересу і риси вдачі Шрага, які були відзначені в даній публікації: “такт”, “смілість” і “енергія”²⁸⁸.

Популярність чернігівського обранця підтверджується численними вітальними адресами, які надходили із західних теренів України Іллі Шрагу і як особистості, і як лідеру української фракції у Першій Державній думі. Всього у його фондї збереглося 32 телеграми. 20 із них, передруковані на друкарській машинці, носять виразні сліди правок, очевидно, готувалися до оприлюднення. Це саме ті телеграми-привітання, які мають яскраве громадянське забарвлення. З них із Західної України (в рамках Австро-Угорщини) надійшло 10 привітань. Терени Російської імперії представили Баку, Кам’янець-Подільський, Катеринослав, Київ, Миколаїв,

²⁸⁷ Огородніков Н. Указ. соч. – С. 52 – 53.

²⁸⁸ Ілля Шраг (посол до державної думи от Черниговщини) // Рідний край. – 1906. – № 16. – С. 13.

Полтава, Рівне, Холмська губернія, Чернігів, с. Щасливе (Счастлиное) Херсонської губернії. Певний інтерес становлять і привітання приватних осіб, а також прохання про допомогу.

Вітальних телеграм насправді могло бути більше від тих, що дійшли до нас. Свідченням цього є лист І.Шрага від 6 червня 1906 р. до Є.Олесницького – відомого західноукраїнського діяча, посла до галицького сейму і австрійського парламенту. Автор складає “щиру, сердечну подяку” за “ласкаве” привітання²⁸⁹. Самого ж листа західноукраїнського кореспондента не збереглося, можливо, що лист Є.Олесницького був знищений в очікуванні неминучого арешту або ж вилучений під час обшуку.

Ілля Людвигович був людиною, яка розуміла всеукраїнське соборницьке значення цих унікальних документальних свідчень, і тому декілька з них, найцікавіших, на його думку, відправив редактору “Українського вестника” М.Славинському. Лист від 18 травня 1906 р. містив приписку адресанта: “Вельмишановний Максим Антоновичу. Учора одержав цікавого листа з Косова; подаю його до редакції “Українського Вестника”. Чим цей лист так запав у душу чернігівця, тим паче, що він був адресований не йому особисто? “До світлого Українського Клубу” від товариства “Січ” писали кошовий Михайло Якімюк та писар Никола Катрушек із Косова. Січовики-побратими зверталися передовсім до братів-мужиків – у Першій Російській думі і “страшно утішалися, що в Росії найшли ся люди, котрі уважають себе не Поляками, не Москалями, а правдивими Русинами-Українцями, і котрі будуть стояти в обороні нас бідних хлопів, над якими так довго збиткувалися Поляки та Москалі”²⁹⁰.

Безумовно, що такого порівняно високого рівня національної свідомості у селян підросійської України не спостерігалось. Показовим у цьому відношенні є текст телеграми, що надійшла від громади одного із сіл Чернігівщини (цитуємо мовою оригіналу): “Общество крестьян села Жукоток Черниговского уезда <...> шлет сердечный привет Государственной Думе и желает полного успеха продолжать свою деятельность на пользу всего русского народа, который готов стат[ь] на защиту Думы и слезно просит вывести его из нищеты и безправия. Сельский староста Афанасий Никитенко”²⁹¹.

²⁸⁹ Ісаїв П. Недруковані листи Івана Франка та Іллі Шрага до Євгена Олесницького // Український історик. – 1967. – № 1 – 2 (13 – 14). – С. 82.

²⁹⁰ ІР НБУВ, ф. III, № 67079.

²⁹¹ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 6, арк. 2.

У багатьох телеграмах Шрага просили про захист або допомогу. Так, уповноважені від єврейської общини м. Клинець Суразького повіту та м. Березни благали захистити від загрози повторення погромів; із Дарниці (вона тоді адміністративно входила до Чернігівської губернії) дві жінки прохали посприяти звільненню з-під арешту їхніх чоловіків ²⁹². Представники родин Лисенків і Старицьких звернулися до Шрага, щоб він допоміг Андрію Лисенкові (молодший брат Миколи Віталійовича), якого зіслали до Вятки, а він хворий на туберкульоз, спігне ²⁹³. Колективний лист селян містечка Гоголів Остерського повіту (тепер – Київська область) від 26 травня 1906 р. уже оприлюднено. Він стислий і типовий, як на цей драматичний період: “Наші діти і брати <...> в кількості 20 душ, з 17 листопада минулого року і по сьогодні мучаться в тюрмі в м. Острі як політичні. Просимо передати Державній Думі для клопотання про визволення. Вини в діях немає і звинувачень їм і тепер ніяких не виставлено... Віримо, Дума за свободу й інше постоїть, в чому за нею стоїмо ми, всі громадяни Великої Матінки Росії?”. Від імені жителів містечка листа підписали Карпо Кагарлик і Аврам Чупринка ²⁹⁴.

Що ж стосується інтелігенції, то тут сподівань на щедрість “матінки” Росії та її коронованого правителя не спостерігається. У зверненні до Шрага від чернігівців панують зовсім інші мотиви, визнаючи важливість загальнодемократичних перетворень у державі, вони наголошують: “Ми, громадяни Чернігова – одного з найдавніших міст України – не можемо замовчати того, що, як ми глибоко пересвідчені, треба вважати не менш за висловлене вище, дорогим і потрібним для українського народу, – ми маємо на думці автономію України” ²⁹⁵.

Численні привітання відомих діячів національного руху, української культури, його колег і друзів, від сільських громад і сходів; телеграми, які надходили не тільки з Наддніпрянщини, але й Східної Галичини, Північної Буковини, Холмщини, показали, що українська громадськість високо оцінювала успіх Шрага, поклала на нього особисто та діяльність, очолюваної ним парламентської фракції, великі сподівання. Таку довіру не виправдати було б великим гріхом, і депутат зробив усе, щоб не осоромитися.

²⁹² ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 6, арк. 5, 6, 7.

²⁹³ Там само, арк. 11.

²⁹⁴ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 131 – 132.

²⁹⁵ Десна – 1906. – 18 мая. – С. 3.

З Думської трибуни він виступав тричі. 4 травня 1906 р. (це було 4-е засідання), коли розгорілися палкі дебати з приводу амністії політичних в'язнів, він навів конкретні приклади сваволі місцевої влади, зокрема, відзначив жорстоке ставлення до селян Чернігівської губернії “теоретика і практика втихомирення Дубасова”, який “обіцяв селянам, що коли вони будуть вести себе негідно, він до них повернеться з артилерією, знищить їхнє житло, спалить майно”. Але згадка про сумної пам’яті карателя це – лише дрібний епізод тодішньої кривавої історії Росії.

Головним змістом його виступу стало визнання права на боротьбу, включно із збройною, тих, кого в царській Росії вважали політичними злочинцями. Це дуже емоційно сильна, навіть патетична промова. І.Шраг сказав дослівно таке: “Ні, не можемо ми, панове, засуджувати тих, які “жизнь свою положили за други своя”! Не в цих стінах повинно пролунало слово осуду тим, які не пошкодували свого життя, котрі не пошкодували себе задля того, щоб здобути ту дорогу всім нам свободу, в даруванні якої їм належить велика видатна роль. Я не прибічник політичних вбивств, панове, не від мене піде слово схвалення, але я в той же самий час думаю, що ці політичні вбивства, які здійснювалися у нас, повинні бути нам зрозумілі. А якщо вони нам зрозумілі, то не наважимося ж ми вимовити слово осуду”. Шраг вважав виконавців терористичних актів жертвами обставин: вони, “йдучи на те, що з формального боку називається злочином, можливо, мучились, страждали, бо їм, згідно з їхніми поглядами і переконаннями, огидні всі насильства, огидне зазіхання на життя людини. Вони йшли на це, як на подвиг, на боротьбу, і думали, можливо, помилялись, що вони рятують те, що їм дороге, що вони йдуть на боротьбу з тим, що їм однаково ненависне, що в нас пробуджує такі ж почуття ворожнечі, які пробудили в них. Пригадайте, панове, час, коли все це здійснювалося! – Росія, залита кров’ю, Росія в руках осіб, які ні перед чем не зупинилися не для того, щоб врятувати, ні, – для того, щоб утримати свою владу”²⁹⁶. Окрім потужного вибуху емоцій (зазначимо в дужках, в житті не характерних для Шрага), але, ймовірно, часто вживаних при виступах у суді, де в поєднанні з гучним, красивого тембру голосом на присяжних справлявся бажаний вплив, не можна не помітити і слідів особистого переживання. Можливо, згадки

²⁹⁶ Государственная Дума: Стенографический отчет. – СПб., 1906 – Т. I. – С. 231.

про суд над виконавцями замаху на чернігівського губернатора О.Хвостова надали такої вражаючої переконливості його словам.

Незважаючи на те, що у залі засідань тоді прозвучало чимало подібних промов, автори яких засуджували сваволлю і знущення уряду над політичними в'язнями, ораторські здібності й щирість нашого земляка були належно поціновані: виступ надрукувала впливова петербурзька газета "Речь", центральний орган кадетської партії, а чернігівська "Десна" вмістила статтю, підписану "Мих" (правдоподібно, її автором був Михайло Могилянський). У ній йдеться про рішучу критику, котра пролунала на адресу депутата Стаховича за пропозицію засудити політичні вбивства. Серед тих, хто відкинув останню, був і Шраг. Його виступ у статті викладено так: "Росія пережила те, чого не було з часів Батия і ми повинні сказати правду в усій її непривабливості. *Шраг* вказує на те, що на його думку Дума здійснила б помилку, ступила б на хибний шлях, якби прийняла поправку Стаховича. Вбивства, яких ніхто не захищає, повинні бути зрозумілі. Не можна засуджувати людей, які жертвують собою в ім'я ідеалу. Для ілюстрації 'рунту, що породжує убивства, оратор розповідає про діяльність в Чернігівській губернії теоретика і практика терору умиротворення адмірала Дубасова"²⁹⁷.

Багато хто з чернігівців поділяв цю точку зору. М.Коцюбинський писав у листі до М.Чернявського від 18 листопада 1905 р.: "У нас тепер у Чернігові трохи заспокоїлося, коли уважати спокоем "усиленную охрану". Та нас уже нічим не здивуєш. Нам дали уже стільки доказів "действительной неприкосновенности личности", колючи дітей штиками та рубаячи шаблями в день оголошення маніфесту, а потому у страшні дні контрреволюції (читай – розбою), що арештування тепер зовсім не винних людей тільки ще краще ілюструють ту [...] "свободу"²⁹⁸.

Думський дебют нашого героя виявився доречним, схвально зустрінутим українськими однодумцями, товаришами по партії, не кажучи вже про тих, хто стояв на значно лівіших позиціях. Звичайно, для правих та поміркованих він виявився неприйнятним. Так, В.Гер'є до списку дій кадетів, які "погубили" дві перші Думи, долучив і виступ "радикального Шрага", запам'ятавши його фразу: "Невже Ви, панове, осудите тих, багато котрих уже стали народними героями"²⁹⁹.

²⁹⁷ Десна – 1906. – 9 мая. – С. 2.

²⁹⁸ Коцюбинський М. Твори. – Т. 6. – С. 41.

²⁹⁹ Герье В. Вторая Государственная Дума. – М., 1907. – С. 312.

Але яку оцінку можна дати цим доречним і зрозумілим сучасникам думкам і почуттям з позицій сьогодення? Це вже зробили, причому не в Україні. Американська дослідниця А.Гейфман у монографії, яка побачила світ у 1993 р. (російський переклад 1997 р.), навела фрагмент із цього першого думського виступу Шрага як ілюстрацію до своєї тези, що кадети, принаймні їхнє ліве крило, виправдовували тероризм, а отже, морально підтримували його ³⁰⁰.

Для сучасного історика – представника західної науки, а вона однозначно вказала на це у передмові до російського видання, всі ті “жертви” жорстокого режиму, герої, є ні чим іншим, як “накипом руху”. “Багато з таких борців за справедливість, рівність і братерство зовсім чужі початковому духу руху; вони просто по-різному використовують його для виправдання себе і своїх вчинків і для самоствердження (вбивця, наприклад, несподівано перетворювався в терориста, борця за свободу; грабіжник – в експропріатора; психопат – в оратора). Це – накип руху, і він поступово витісняє те, що було його суттю. Зрештою жалюгідні одиниці, які колись виступали зачинателями руху, змушені або підлаштовуватися під те, на що він перетворився, або піти геть” ³⁰¹.

Справедливості ради відзначимо, що у даній роботі присутня критика не особисто Шрага, а прослідковується неприйняття позиції кадетів у цьому питанні в цілому. Сучасна українська історіографія ще тільки розпочинає осмислення цього феномену, але в колективній праці про терор та тероризм теж дана різко негативна оцінка проявам тероризму, що-правда, в основному анархістського. Зокрема, підкреслюється, що він був “масовим, майже некерованим, його учасниками у переважній більшості були декласовані елементи, люди, які потрапили у безвихідь і не мали жодних перспектив на подальше більш-менш нормальне життя, карні злочинці, душевнохворі та ін.” Загальна кількість жертв терористів за добу революції 1905 – 1907 рр. визначається в 2691 вбиту особу та 3029 поранених, відповідно до смертної кари було засуджено 4680 осіб, з них страчено – 2990 ³⁰². Власне, як адвокат і сам Шраг мав великий

³⁰⁰ Гейфман А. Революционный террор в России, 1894 – 1917 / Пер. с англ. Е.Дорман. – М., 1997. – С. 296.

³⁰¹ Там же. – С. 11.

³⁰² Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX століття: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 94, 98.

досвід спілкування з терористами чи як би їх там не називали. Без сумніву, він також добре знав про той жах, який вони сіяли в суспільстві. Зрештою, навряд, щоб йому довірчо не розповіли про той епізод, яким відкривається книжка В.Обнінського. Хоча він мав місце трохи пізніше, але настільки влучно характеризує ту вибухонебезпечну в прямому розумінні слова обстановку, в якій змушені були всі тоді жити, що ми наведемо його повністю: “Депутат Муханов, який випадково врятувався під час замаху на голову ради міністрів на Аптекарьському острові, розповідав, що не чув звуку вибуху, котрий призвів до такого страшного спустошення в будинку і вбив стількох людей. У повній тиші Муханов був скинутий зі стільця, не втратив свідомості і, піднявшись на ноги, більш за все був вражений темрявою, що настала: це штукатурка перетворилась в кураву, в якій дихати ставало неможливо. І лише по тому він помітив у двох кроках від себе нерухому фігуру церемоніймейстера Вороніна, який спокійно залишався на своєму місці: не вистачало тільки голови...”³⁰³.

Ця кривава драма схвилювала всю Росію, але поскільки одним з її учасників став чернігівець, то, мабуть, довго обговорювалася у місті. Навряд, щоб Шраг та його оточення захищали тероризм, але вони визнавали, що винним у його розв’язанні був царський уряд. А якщо так, то симпатії суспільства були на боці терористів, навіть якщо від їхнього ентузіазму та заппадливості проливалися ріки крові. З історії життя нашого героя можна було б вирвати цю сторінку, але навіщо? Нам важко собі уявити, щоб сам Шраг відмовився від своїх слів у Думі, отож, будемо виходити з того, що історичний контекст змушує по-різному оцінювати ті чи інші вчинки. Ілля Людвигович не був посібником терористів, але й видавати їх поліції нізачо б не став.

Другий його виступ був пов’язаний ще з одним актуальним питанням – аграрним законопроектом. Його зміст, власне, не виходить за межі вимог, котрі виставляли відомі знавці з рядів кадетської фракції І.Петрункевич, М.Герценштейн та інші. Але й тут треба відзначити нюанс, який відобразив його спробу максимально врахувати інтереси українських селян. “Керівник української Громади в Думі І.Л.Шраг вказав: що “є землеробство великоросійське, польське, українське, литовське і т. д., і

³⁰³ Обнинский В. Новый строй. – М., 1909. – С. 5.

в самих цих областях форми землеволодіння надзвичайно різноманітні, і тому не можна скрізь однаково вирішувати аграрне питання”³⁰⁴. Звідсіля висновок, сформульований депутатом: “Завдання центрального уряду полягає в тому, щоб визначити ті основні засади, які дійсно повинні бути визнані спільними для всіх областей і народів Російської імперії. Ці засади зводяться: по-перше, до визнання необхідності примусового відчуження землі, в том числі і приватновласницької; по-друге, до визнання, що ці відчужені землі повинні поступити в користування або власність трудяшого землеробського населення. <...> На мою думку, – продовжував оратор, – аграрне питання потребує якомога швидшого розв’язання, бо час і народ не чекатимуть. Тому необхідно тепер же, для розробки аграрного питання, передати його на місця”. Цікаво, що Ілля Людвигович вважав, що цю функцію цілком можуть виконати земства, але за умови реформування на широких демократичних засадах³⁰⁵. Як і все, що говорив чи писав Шраг, виступ справляє враження добре продуманого, реалістичного і поміркованого проекту. Інша річ, що для тодішньої влади всі пропозиції, які народжувалися в Думі, були неприйнятними.

Нарешті, Ілля Людвигович не міг не відреагувати на проблему погромів. Залишаючись вірним ідеї захищати покривджених і знедолених, Шраг, як і переважна більшість російських та українських інтелігентів, вважав антисемітизм руйнівною зброєю в руках правлячих кіл. Велике обурення викликав у демократичної громадськості погром у Белостоку (тепер – Польща), який відбувся у перших числах червня 1906 р. До погромників, як відомо, приєдналися війська. Кількість жертв досягала сотень вбитих, покалічених, замордованих людей.

Дума відправила своїх представників до місця трагедії, дебати продовжувалися декілька днів. Уже після розпуску Думи один з тодішніх публіцистів писав: “Якщо перечитати промови депутатів про нього тепер, то видасться дивним, як могла витримати влада таке страшне моральне приниження”³⁰⁶. Виступаючи на засіданні 29 червня, Шраг відкрито звинуватив уряд у всілякому потуранні й підбурюванні темних елементів на погроми: “Я твердо стою на тому, що вина за все це падає на центральний уряд, який виховав і вигодував цю кліку істинно-руських лю-

³⁰⁴ Западные окраины Российской империи. – С. 360.

³⁰⁵ Государственная Дума: Стенографический отчет. – СПб., 1906 – Т. II. – С. 871 – 872.

³⁰⁶ Голубев В.С. Первая Государственная Дума // Былое. – 1907. – № 2. – С. 19.

дей, які діяли в Гродно [Белосток знаходився в Гродненській губернії. – Т.Д.]. Скрізь, де з’являється це зло, це розтлінне сім’я, хто як не уряд заохочує і навіть нагороджує цих людей?”³⁰⁷. Навівши жахливі приклади із подій у цьому краї, він ще раз наголосив: “Я думаю, що до тих пір, поки існує старий режим і його представники і захисники в особі нинішнього міністерства, Росія не убезпечена від погромів, бо створилася така погромна атмосфера, яка може бути знищена тільки радикальними змінами центрального уряду”.

І.Шраг також зробив аналіз декількох огидних прикладів із життя Чернігівської губернії. З цією метою оратор процитував уривок із неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей” (№ 110), який являє собою типовий зразок чорносотенної риторики: “Ім потрібно, щоб могутньої Росії не було, а створились окремі частини: Кавказ, Польща, нарешті, навіть Малоросія, і щоб панував не руський православний цар, а який-небудь їхній виборний – може єврей, може вірменин, може поляк. Нам, руським, потрібно ясно і сміливо зрозуміти це і боротися з цим найбільшим злом – революцією”³⁰⁸.

Очевидно, обурення посла було таким великим, що він забув про властиву йому обачність, і серед натхненників єврейських погромів у губернії назвав помічника новозибковського справника та міського голову Ніжина, професора місцевого історико-філологічного інституту М.Лілеєва: “Ніжин упродовж 5 днів перебував у владі натовпу. Згідно із спільною думкою, ініціатором і натхненником цього погрому був проф. Лілеєв, котрий не тільки не притягнутий до відповідальності, але й тепер персона grata у місцевої адміністрації. Погром там набув найбридкіших форм. Там до євреїв і представників інтелігенції вдиралися в квартири, ставили їх в грязюку на площі і змушували присягати Государю. У Новозибкові знак до погрому був даний помічником справника, і цей помічник і тепер процвітає”³⁰⁹.

Останній, очевидно, про ганьблення на всю імперію так і не дізнався, а може, сприйняв згадку про себе як похвалу, а професор “розгнівався” і на шпальтах правої преси викликав Шрага на... поєдинок (дуель). Шраг так змальовує цей важливий епізод свого життя у “Автобіографії”: “Я од-

³⁰⁷ Государственная Дума: Стенографический отчет. – СПб., 1906 – Т. II. – С. 1813.

³⁰⁸ Там же. – С. 1814.

³⁰⁹ Там же. – С. 1814.

повів йому в часописах і одмовився од поединка, докладно це мотивуючи. Тоді Лілеєв подав прохання до царя, прохаючи його дозволу, щоб розпочати проти мене справу за діфамачію [оприлюднення в пресі інформації, справжньої чи вигаданої, яка ганьбить честь особи. – *Т.Д.*]. Цар дав згоду, і справа перейшла до 1 департаменту Державної Ради, якій належало право віддати мене до суду; судити мене мусив Верховний Уголовний Суд”. Довелося адвокату захищати самого себе: “В поясненні я насамперед зазначив, що послі не відповідають за промови свої в Думі, виголошені з обов’язку посла, а далі докладно спинився на тому, що в моїй події нема ніяких ознак діфамачії і що Лілеєв міг би оскаржити мене хіба за наклеп, а в такому разі я б міг довести, що ніякого наклепу нема, що я говорив правду. 1-й департамент з останніми поясненнями згодився і скаргу Лілеєва одкинув. Нової скарги за наклеп, Лілеєв вже не подавав”³¹⁰. Отже, обравши правильну тактику, Шраг не допустив, щоб справу передали до суду. Це була тільки одна з багатьох неприємностей, які принесло закриття або, краще сказати, розгін Думи. Проте й вона, й інші сталися пізніше.

Усі виступи І.Шрага у Державній думі друкувалися у переказі, але дуже близько до тексту у місцевій пресі – газетах “Десна”, а згодом “Утренняя заря”. Таким чином, чернігівська громадськість була добре обізнана з діяльністю Шрага в парламенті.

У Думі, як і на будь-якій ділянці практичної роботи, де доводилося працювати, Ілля Людвигович виявив свою здатність вчасно і на совість виконувати різні доручення. Нагадаємо, що на виборах він ішов за списками кадетів, тому мусив співпрацювати з партією. Щоправда, чернігівець відмовився від членства в ЦК,³¹¹ але погодився виїхати у Городню – повітове місто Чернігівської губернії та Могильов як лектор від партії³¹². Як потім докладно розповіла газета “Утренняя заря”, у Чернігові губернатор заборонив влаштувати публічну зустріч з депутатом та й в Городні місцева влада його, що називається, і на поріг не пустила³¹³. В той час як губернські можновладці виразно продемонстрували своє вороже ставлення до депутата, у Могильові, навпаки, його вітали як видатного державного діяча³¹⁴.

³¹⁰ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 52 – 53.

³¹¹ Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С. 104.

³¹² Там же. – №. 6. – С. 142.

³¹³ Утренняя заря. – 1906. – 20 июня. – С. 4.

³¹⁴ Там же. – 24 июня. – С. 1 – 2; 7 июля – С. 2.

Незважаючи на агітацію за кадетів, відносини Шрага з партією ставали все прохолоднішими. Справа тут, очевидно, у невизначеному ставленні керівництва партії до корінного як для Шрага, так й інших автономістів,, питання про долю народів Росії. У виступі на II з'їзді (січень 1906 р.) партії Народної свободи, вже згадуваний Я.Бодуен де Куртене поставив питання руба: “Чи має намір К.-Д. партія захищати у законодавчому порядку автономію і рівноправ'я національностей в будь-якому парламенті, чи обмежиться поки що одним “співчуттям до пригноблених і принижених”, відкладаючи практичне вирішення до скликання “установчих зборів”. <...> Чи можемо ми розраховувати на діяльну допомогу К.-Д. партії чи повинні задовольнитися виключно самопомогою?”³¹⁵. Можна з упевненістю твердити, що Шраг поділяв ці побоювання. По-перше, кадекти-великороси прагнули нівелювати різницю між обласним та національним аспектами поняття “автономія”. Так, у брошурі Ф.Кокошкіна воно пов'язується, насамперед, з місцевим самоуправлінням: “Автономія є необхідний у представницькій державі порядок видання місцевих законів”³¹⁶, – доводить автор, пропускаючи проблему національного самовизначення. Схоже, що в програмі партії тільки дві “області” у складі Росії – Польща і Фінляндія – трактуються як такі, що можуть претендувати на автономію згідно з національною ознакою. А назріле національне питання адепти партії прагнули розв'язувати на основі палких, але безпредметних закликів: “Хто дійсно любить Росію <...> повинен прикласти всі зусилля до того, щоб вигнати з російського життя все, що сіє ворожнечу між народностями, що заважає всім народностям усвідомлювати себе синами, рівно любимими, однієї вітчизни. Нехай кожний народ живе по-своєму, тільки б любили одне одного, а не ворогували!”³¹⁷

Таким чином, сучасні історики слушно вважають, що позиція кадетів у такому злободенному питанні, як національне, виявилася урізанішою, в порівнянні з вимогами союзу “Освобождение”. У ній відбулося “вихолощення радикального духу “освобожденческой” програми”³¹⁸.

³¹⁵ Куртенз-де-Бодуэн Ив. По вопросу об автономии и равноправии национальностей // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 32 – 33.

³¹⁶ Кокошкин Ф. Областная автономия и единство России. – М., 1906. – С. 15.

³¹⁷ Шершеневич Г.Ф. Программа партии Народной свободы (Конституционно-демократической). – М., 1906. – С. 12, 15.

³¹⁸ Старцев В.И. Статьи П.Н.Милюкова и выработка программы кадетской партии в октябре 1905 г. // Непролетарские партии России в трех революциях: Сб. ст. / Отв. ред. К.В.Гусев. – М., 1989. – С. 52.

І.Шраг не міг не помітити цих змін, він сам досить часто вдавався до риторики, але в документах вона його, судячи з усього, драгувала. Юрист віддавав перевагу сухим, але точним формулюванням. Очевидно, швидко зрозумівши, що кадети навіть не планують надати автономію Україні, він і охолов до них. Взагалі треба наголосити, що Ілля Людвигович чітко розмежовував дві точки зору росіян на цю животрепетну проблему. По-перше, це позиція “истинно русских людей”. Природно, що “вступати у будь-яку суперечку з мракобісами – було б дивним”, – вважав він. По-друге, позиція ліберально-демократичних сил. Компанія “Мілюков, Королєнко, п. Іконніков, які готові визнати автономію всіх, крім українців”, його обурювала ³¹⁹. Тому він із сумом констатував, що у цьому питанні і криється корінь розходжень між українськими та російськими демократами.

Варто навести і точку зору розумного, поміркованого і не схильного до афектації Є.Чикаленка щодо ставлення кадетів до українського питання: “Хоч кадетська партія, – писав він, – згоджуючись на автономію Фінляндії та Польщі, не хотіла включити в свою програму автономії України, проте вона, під натиском життя, признала потребу заведення української мови в народніх школах на Україні, виучування, яко предмету, української мови в середніх школах та заснування по університетах на Україні кафедр українознавства: історії України, мови, літератури і т. д.”. Окрім того, Є.Чикаленко брав до уваги й ту обставину, що “в кадетській партії зорганізувалася майже вся поступова інтелігенція на Україні – професори, адвокати, лікарі і т.д.” ³²⁰.

Все це пояснює, чому керманічі національно-визвольного руху в цілому і Шраг зокрема, незважаючи на тертя і навіть конфлікти, все-таки трактували російських центристів і опонентів як союзників у боротьбі із самодержавством. Інша річ, що дещо зневажливе ставлення поступових діячів, безумовно, зачіпало за живе, робило міцний союз з кадетами неможливим. До речі, це пояснює відхід від партії лідерів і видатних діячів інших національних рухів. П.Мілюков через декілька років після революції з ностальгічним сумом згадував добу Першої думи, коли до ЦК партії Народної свободи входили “такі видатні представники народностей Росії”, як А.Р.Лєдніцький (поляк), Я.Чаксте (майбутній президент

³¹⁹ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 34, арк 11.

³²⁰ Чикаленко Є. Спогади. – С. 387.

Латвійської республіки), Я.Я.Теннісон (майбутній прем'єр естонського уряду), М.С.Аджемов (вірменин), М.М.Топчибашев (глава азербайджанського уряду), І.Л.Шраг (український діяч)³²¹. Частково через зміну виборчого законодавства, частково через власну двоїсту політику кадети розгубили прибічників у цьому таборі. Але, з іншого боку, саме та обставина, що російські центристи не надто переймалися інтересами поневолених націй, спонукала представників останніх до координації і об'єднання дій, спрямованих на боротьбу проти “тюрми народів”.

Ми вже писали, що Шраг з великим бажанням взяв участь у роботі попереднього з'їзду по заснуванню союзу народностей. У Думі він зустрівся з багатьма знайомими, які пройшли, як і він за списками кадетів, або й національних партій. Цілком логічно, що вони заснували фракцію автономістів. Сучасник тих подій і один з перших дослідників В.Голубев стверджував, що 63 автономісти були більш-менш близькими до кадетів, але, оскільки багато з симпатиків їхніх поглядів входило до інших фракцій, то їх загалом нараховувалося майже 120 чоловік. До речі, це останнє число називав і Шраг. Першу скрипку у фракції відігравали поляки, вони ж склали і більшість (31 особа), решту становили представники південно-західних та північно-західних губерній, тобто сучасних України, Білорусі і балтійських держав³²². Сучасні російські історики вказують на незначне збільшення загальної кількості автономістів: з 63 до 70 членів під кінець роботи Думи, що їхня позиція зводилася до підтримки кадетів у загальнополітичних питаннях, але вони вимагали, окрім того, і автономії, “свого особливого місцевого самоуправління”³²³.

Як виглядали на практиці специфічні вимоги, дізнаємося з першоджерел. Шраг підготував статтю про Союз автономістів, котра побачила світ на сторінках українського журналу, що висвітлював роботу Думи.

У публікації, зокрема, йшлося про те, що 11 травня 1906 р. загальні збори фракції затвердили програму, яка передбачала: “1) Парламентська фракція союзу автономістів об'єднається або на обласних, або на територіально-національних засадах для взаємної підтримки і захисту, а також для здійснення автономної ідеї на демократичних засадах. 2) Парла-

³²¹ Милоков П.Н. Указ. соч. – С. 325.

³²² Голубев В.С. Указ. соч. – С. 7.

³²³ Шаццлло К.Ф. Первая Государственная Дума // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 63.

ментська фракція союзу автономістів стоїть на платформі неподільності Російської держави, як єдиного цілого. 3) Парламентська фракція союзу автономістів знаходить необхідним можливо повнішу децентралізацію державного управління <...>. 4) Географічні кордони і правові межі автономії кожної окремої обласної або територіально-національної одиниці повинні визначатися згідно з бажанням її населення, оскільки вони не суперечать основним принципам союзу автономістів <...>. 5) Основними законами Російської імперії в областях зі змішаним народонаселенням повинні бути забезпечені права меншин, не тільки громадянські і культурні, але й національні, перш за все, в розумінні вживання рідної місцевої мови в школі, в суді, в громадських й урядових установах. 6) Необхідно негайно законодавчим порядком забезпечити за всіма громадянами право на культурне і національне самовизначення із знищенням всіх привілеїв і обмежень, обумовлених приналежністю до тієї чи іншої національності, того чи іншого віросповідання”³²⁴.

Програма, ретельно розроблена юристами, яких не бракувало у даній фракції, якщо й не створювала механізм впровадження своїх вимог, то чітко, без будь-яких двозначностей заклала правові основи для роботи Думи у напрямку задоволення потреб народів багатонаціональної держави без руйнування її підвалин і цілісності. Інша річ, що в даному випадку автономісти мали справу не просто з державою, а з імперією, яка дотримувалася правила всіх імперіалістів “Поділяй і владарюй”, а її керівничі з підозрою і відкритою ворожістю ставилися до будь-яких демократичних ідей. Це аж ніяк не означає, що думська діяльність автономістів виявилася даремною. Вище ми з посиланням на П.Мілюкова згадували про перспективи росту, які очікували на представників фракції в національних державах. Власне, й сам Шраг, хоча й не став прем’єром, але ж відповідну посаду йому пропонували. Це була “кафедра”, як любили називати Думу ліберали та демократи, де відпрацьовувалися різні моделі розвитку. Деякі з них у майбутньому вдалося реалізувати, якщо не в центрі, то принаймні на периферії імперії. Стосовно ж Іллі Людвиговича, то він, судячи з усього, вбачав у цій діяльності продовження чи розвиток своєї праці на українській ниві.

³²⁴ Шраг И. О союзе автономистов // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 66 – 67.

На чолі української парламентської фракції

До пріоритетних напрямків діяльності Шрага належать його зусилля по згуртуванню депутатів-українців і формуванню парламентської фракції. Нам здається, що коли б він за все своє життя зробив тільки це: очолив у Першій Думі першу українську фракцію, то назавжди забезпечив би собі почесне місце в новітній історії України.

Цікаво відзначити, що познайомившись із особовим складом чернігівських депутатів, І.Шраг став відразу прикидати, хто як з них поставиться до ідеї автономії України. У листі до Б.Грінченка від 20 квітня 1906 р. він поділився своїми враженнями про колег: “Коротеньки характеристики черниг[івських] послів уміщено в останніх числах “Десни”, яку дістає “Громадська Думка”. Про Миклашевського докладні відомости подала “Десна” в числі, коли не помиляюся, з 14 або 15 квітня. За Бабича нічого певного сказати не можу, про нього різно розповідають, я ж його знаю мало, напрям його безперечно радикальний, навіть соціалістичний і здається, він належить до селянської спілки.

Гужовського Ви сами добре знаєте. Він завсігди виявляв українські симпатії і, на мою думку, в усіх справах українських він ітиме разом з нами.

Біографічні відомости, подани у “Десне”:

Свечин – прихильник автономії в загалі, співчуває українству.

Муханов – визнає потребу автономії, нічого не має проти автономії України, але нахилиється до того, щоб справу автономії не становити на першу чергу.

Найбільш з обраних послів мене цікавить Тарасенко, селянин Глухівського повіту; на жаль, я познайомився з ним в останній день виборів, і не міг докладно з ним побалакати. Він – свідомий українець, дописує до “Тром[адської] Думки”. Його вирши уміщено у “Першій Ластівці”. Уживу усіх заходів, щоб добре познайомитися з ним у Петб. [Петербурзі. – *Т.Д.*] і заведу його до укр[аїнського] гуртку. Сподіваюся, що і Гужовський у Петб. ще більш “українізується”. В загалі, між черниг[івськими] послами не буде ворогів; найменш прихилиється до автономії Миклашевський, з яким я мав чимало суперечок з сього поводу у Хар-

кові, на з'їзді, хоч там, він, на решті, подав свій голос за автономію України і за автономно-федеративний лад Рос[ійської] держави”³²⁵.

Коментуючи цей лист, варто вказати на властивість Шрага розпізнавати людей. Можна зрозуміти, чому він не згадав про П.Куриленка і Л.Остроносова, бо як вихідці з північних повітів, вони не привернули його уваги. Але чомусь же він обійшов Т.Локтя – селянина за походженням і професора за статусом, обраного від селян Борзнянського повіту. Цей публіцист в очах української інтелігенції згяньбив себе тим, що перейшов після поразки революції у табір російських шовіністів. Але навіть у Думі, ще задовго до своєї, так би мовити, зради, діяч уникав українців, хоча під час виборчої кампанії “його промови, за свідченням жандармського офіцера, який контролював вибори на Борзенщині, виділялись “особливим відтінком догідливості селянам і козакам, що складають величезну більшість виборців”³²⁶. Зате Шраг безпомилково відчув споріднену душу в Тарасенку, якого побачив уперше, і не помилився: до кінця своїх днів цей здібний і розумний селянський син вірно служив Україні.

Жодної конфронтації не існувало у нього з депутатами, які поділяли погляди щодо майбутнього України, проте він намагався знайти спільну мову й з іншими лівими, переконуючи їх, вмовляючи, йдучи на компроміси там, де виникала нагальна потреба. Разом із уже згадуваним В.Шементом, П.Чижевським, А.Вязловим, М.Біляшівським та деякими іншими депутатами від українських губерній, причому це не обов'язково були українці – О.Свечин та Ф.Штейнгель теж пристали до гурту – Шраг заснував клуб українських послів.

Одержавши підтримку з боку свідомих своєї місії селянських посланців, 1 травня 1906 р. фракція приступила до роботи. Головною метою її діяльності стала підготовка законопроекту про автономію України. Найбільше опікувалися, як відомо, цим питанням керівництво Української демократично-радикальної партії та М.Грушевський, який, проте, не входив до партії. Разом з тим варто наголосити, що, як слушно зауважив О.Лотоцький “фракція не мала партійної платформи. Це була поза-

³²⁵ ІР НБУВ, ф. III, № 40053.

³²⁶ Коник О.О. Селянські депутати з України в державних думах Російської імперії // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монографія в трьох част. – К., 1999. – Ч. II. – С. 455.

партійна організація прогресивно-демократичного характеру з виразним національним напрямом”³²⁷.

Чільне місце в ідейно-теоретичному забезпеченні її роботи посідав Грушевський. До речі, Михайло Сергійович стримано поставився до союзу автономістів. “Де вже нам пактувати з чужими, як не можемо висловити навіть своїх гадок”, – писав він у листі до С.Єфремова³²⁸. Ймовірно, таке ставлення визначалося його недовірою до поляків, які склали більшість союзу. М.Грушевський назвав пірровою перемогою появу в Думі представників переважно правих польських кіл, які не прагнули до контакту з лівою думською більшістю³²⁹. Проте щодо української парламентської фракції, Грушевський з величезною енергією заходився коло розробки конституційного проекту для неї. У численних працях цієї доби історик сформулював основні завдання національно-визвольного руху. Окрім того, він особисто приїхав до Петербурга, аби тісніше контактувати з депутатами та тими українськими діячами, які створювали, кажучи сучасною мовою, групу підтримки. До цього кола входили подружжя Русових, Д.Дорошенко, подружжя Лотоцьких, М.Могилянський, В.Піснячевський.

Заснований їхніми зусиллями часопис “Украинский вестник” пропагував широке коло проблем, пов’язаних із запровадженням загальнодемократичних та федеративних ідей, інформував українську громадськість про діяльність та проекти фракції. Ці ж питання перебували в полі зору і редакції журналу “Нова громада”.

Мемуари знакових постатей українського національно-визвольного руху та представників поступового табору російських діячів також вводять нас в атмосферу думських буднів. Коли починаєш знайомство з ними, в першу чергу, звертаєш увагу на підкреслений інтерес до селянських посланців. Слушно зауважив з цього приводу В.Масненко: “Певне здивування сучасників викликала поява національно свідомих українських селянських депутатів у І Думі”³³⁰. Справді, М.Грушевсь-

³²⁷ Белоусенко О. (О.Лотоцький) Украинское национальное представительство // Украинская жизнь. – 1916. – № 4. – 5. – С. 13.

³²⁸ Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г.Бурлака; Ред. Л.Винар. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – С. 160.

³²⁹ Грушевський М.С. Дума і національне питання // Грушевський М.С. Твори... – Т. 1. – С. 362.

³³⁰ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) – Київ – Черкаси, 2001. – С. 109.

кий прямо визнає: “Менше всього потребує говорити про групу свідомих українських інтелігентів, бо з певними відмінами вони стоять на ‘рунті загальнозвісної програми української радикально-демократичної партії’”. Не викликала в нього здивування й позиція представників групи інтелігентів-поступовців, тісно пов’язаних з кадетами, а от селяни – це інша справа. Він із задоволенням констатує: “Серед них стрічаємо і глибоко переконаних українців, що свідомо боронитимуть наші національні постулати. Так, незвичайно приємно було мені поговорити з чернігівським послом Тарасенком, з Кулішевої отчини м. Воронежа, я знайшов у нього і добре розуміння сучасних обставин, й обзнайомлення з фактами із сфери українознавства”. Дуже доброзичливо, в такому ж дусі підкресленої поваги, М.Грушевський характеризує київського посла Г.Зубченка, представника полтавських селян М.Онацького та інших³³¹.

Спілкування у думській фракції спонукає автора до оптимістичного прогнозу: “Українське селянство показує таку величезну – як на обставини свого життя – силу інтелігенції, політичного й суспільного розуміння, горожанського виховання, що повинно розвіяти всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних умовах”³³². З висновками видатного громадського діяча збігається й оцінка Д.Дорошенка: “Мене, як і всіх нас, найбільше цікавили українські посли-селяни, серед яких, як я вже чув, були дуже розумні, інтелігентні й свідомі національно діячі”, – так починає сюжет про діячів Першої Державної думи автор відомих мемуарів. Далі він вияснює, що вони вміють грамотно писати по-російськи, і запропоновану редакцією “Українського вестника” анкету, заповнену депутатами, майже не довелося правити. Звернув він увагу на український народний одяг, в якому ходили, скажімо, А.Грабовецький чи М.Онацький, підкреслене вживання ними рідної мови навіть з думської трибуни³³³.

Ще один цікавий аспект підмітив і зафіксував у своїх мемуарах О.Лотоцький: “В самій Думі українські селяни, поруч сердечного відношення з боку своїх свідоміших земляків, зустрічали характеристичне в стосунках до “хохлов” погордливо насмішкуювате відношення з боку депутатів

³³¹ Грушевський М. У українських послів російської Думи // Грушевський М.С. Твори... – Т. 1. – С. 350 – 351.

³³² Там само. – С. 352.

³³³ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. – С. 82 – 83.

московських”. Спостереження стосувалося і лівого крила думців: “Додала масла до вогню сутичка з видатним кадетським лідером Петрункевичем, який на зауваження з приводу такої тактики сказав з обуренням: “Не мінять же задля вас програми свого з’їзду!” Отже, селяне зрозуміли, що покладати надії на “панів становища”, якими були кадети, не можна, що здобути можна лише те, що самі здобудуть. Все се сприяло рішенню зорганізуватися в окрему українську групу”³³⁴. Навіть Шраг, котрий завдяки своїй професії значно краще знав, що собою являють хлібороби, і раніше, якщо, можливо, й не плекав надто великих надій, але водночас і спражню ціну міг їм скласти, був вражений тим рівнем самосвідомості, яку продемонстрували деякі з селянських представників. Ми вже писали, що він звернув пильну увагу на земляка І.Тарасенка.

Про те, яким піклуванням оточив він інших членів фракції свідчить інформація із спомину-некролога, написаним І.Шрагом про трагічну долю полтавця Миколи Онацького, померлого зовсім молодим. “Видатною людиною був небіжчик: ще на “кадетському” з’їзді, який відбувся у Петербурзі саме перед Думою, він звернув на себе загальну увагу; визначався він і в Думі, але найбільш яскраво виявив себе Онацький на зборах української фракції: розумний, дотепний, видатний гумориста, щирий, свідомий українець, він мав великий вплив на своїх товаришів. Часто згадував Онацького шановний дописувач “Громадської Думки” д. Піснячевський, і у його дописах можна знайти чимало такого, що пояснює напрям і погляди небіжчика. “Кожен народ, – казав Онацький на зборах, – а також 25 мільйонів українців, мусять сами для себе закони видавати, а не з Петербургу їх одержувати”; він був свідомим прихильником і оборонцем автономії України, він добре знав історію України, надзвичайно цікавився нею, він був переконаний у тому, що тільки автономічний лад справді забезпечить національні права українського народу, забезпечить йому самостійну національну культуру, можливість її розвою, забезпечить права і інтереси тих, що працюють”³³⁵.

Таким чином, можна відзначити, що Шраг, як і інші керманічі українського національно-визвольного руху, вельми ретельно придивлявся до селян. Найбільший інтерес викликали ті з них, хто міг прилучитися до

³³⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. Част. третя. – С. 13.

³³⁵ Шраг І. Посол до першої Думи М.Онацький (спомини члена першої Думи) // Рідний край. – 1907. – Ч. 18. – С. 6.

роботи парламентської фракції. Критерієм відбору служили виразна національна свідомість, заангажованість у практичних заходах руху, здатність триматися з гідністю, організаційні та ораторські здібності. Відомо, що в реальному житті поліція ретельно стежила за зближенням інтелігентних діячів із селянською масою і негайно клала край таким крокам, тому зали думських засідань, кулуари стали ідеальним місцем для налагоджування відповідних контактів.

Ми так детально зупинилися на цьому питанні, бо про українську фракцію або навіть групу і мріяти не можна було б, якби до неї масово не вступили селяни. Між тим, не варто забувати, що їх аж надто цікавило й земельне питання. Крім уже згаданого виступу Шрага, на пленарних засіданнях, присвячених аграрній проблемі, слово брали В.Шемет, Зубченко, Онацький, Грабовецький. Фракція взяла на себе ініціативу добитися відміни закону про заборону страйків сільськогосподарських робітників³³⁶.

Нечисленність інтелігентських кадрів викликала песимістичні побоювання у М.Грушевського. “Купка свідомих українських інтелігентів” представників від України в Думі – це І.Шраг, М.Біляшівський, В.Шемет і П.Чижевський, – констатував громадський діяч. “З них д. Шраг, як голова групи і звичайний провідник зборів, через се саме вже взагалі мало може зазначити свою індивідуальність”³³⁷. Важко сказати, чи був це комплімент-визнання зусиль керівника фракції, проте, можливо, що й так, бо М.Грушевський був видатним організатором і прекрасно розумів, скільки часу забирає і якого головного болю завдає цей вид діяльності. У ті часи голова з’їзду чи керівник парламентського об’єднання, лідер партії не були представницькими посадами, навпаки, особи, котрі всідалися у ці крісла, мусли бути готовими до копіткої, марудної і непомітної для широкого загалу роботи: залишаючись в тіні, постійно вишукувати компроміси, мирити, залагоджувати різні конфліктні ситуації і робити безліч інших справ, без яких не обходиться заснування жодної інституції, організації, реалізації жодної акції.

Нам здається, що велика заслуга І.Шрага полягає якраз у тому, що він звалив на свої плечі тягар буденної, втомливої роботи і ніс його з гідністю, готуючись до того доленосного моменту, коли з думської три-

³³⁶ Белоусенко О. (О.Лотоцький) Украинское национальное представительство. – С. 13.

³³⁷ Грушевський М. У українських послів. – С. 351.

буни будуть озвучені вимоги української парламентської фракції, котрі, як вже зазначалося раніше, стали об'єктом ретельної підготовки демократично-радикальної партії і визнаного провідника українського руху М. Грушевського.

Є відомості, що фракція паралельно опрацьовувала два проекти: один загальний – про національні права, а інший – частковий, щодо запровадження рідної мови в школах українських губерній³³⁸. Реалізація навіть часткового задуму певною мірою послужила б легітимізацією ідеї автономії України. Проте за несприятливого збігу обставин цього довгоочікуваного вирішального кроку – оприлюднення декларації – так і не було зроблено. Д. Дорошенко зафіксував: “Саме того дня, коли Шраг мав її проголосити, Думу було царським наказом несподівано розв’язано. <...> Починалася загальна політична реакція”³³⁹. Це ще прикріше тому, що депутати від інших народів та релігійних груп – поляків, євреїв, мусульман, грузинів, прибалтів, жителів Північного Кавказу – встигли виступити, принаймні засвідчити існування та проголосити сподівання народів, репрезентантами яких виступали в Думі³⁴⁰.

Влада, прагнучи уберегтися від непередбачуваних наслідків, як відомо, пішла на хитрість: розпуск Думи було оголошено в ніч з 8 на 9 липня, тобто перед неділею, коли не було засідань. У відповідь кадети проявили бійцівські якості й запропонували всім депутатам, котрі не згодні з цим незаконним рішенням протестувати. Місцем для обговорення і підписання відповідного документа думська фракція кадетів обрала фінське місто Выборг. Туди приїхало понад 200 депутатів. Готель, у якому зупинилися прибулі, був переповнений. Найтяжче довелося селянам. М. Вінавер згадував: “В коридорі і в прилеглий до нього кімнаті на підлозі сиділи групами селяни із стомленим, понурим виглядом, а дехто, простягнувшись, вже й похропував”³⁴¹. Представники ж інтелігенції, які включали керівників не тільки кадетської фракції, але й трудовиків та соціал-демократів, до хрипоти сперечалися щодо тексту відозви. Зреш-

³³⁸ Белоусенко О. (О. Лотоцький) Украинское национальное представительство. – С. 14.

³³⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. – С. 86.

³⁴⁰ Гредескул Н. Национальный вопрос в Первой Думе // К десятилетию Первой Государственной Думы: 27 апреля 1906 г. – 27 апреля 1916 г.: Сборник статей первоумцев. – Пг., 1916. – С. 87.

³⁴¹ Винавер М.М. История выборгского воззвания (Воспоминания). – Петроград, 1917. – С. 24 – 25.

тою під тиском місцевої адміністрації, котра під загрозою арештів наказала негайно роз'їхатися, до краю стомлені депутати нарешті зішлись на тому, за словами І.Петрункевича, що: “Питання ясне, і не в редакції справа. Не розійдемося ж звідси, не здійснивши цього акту. Підпишемо відозву, як вона є!”³⁴²

Відозву, в якій громадян закликали до пасивного опору – не платити по позиках, укладених урядом, не давати “ні копійки в казну, ні одного солдата в армію”, запевняючи: “Перед однією непохитною волею народу ніяка сила встояти не може. У цій вимушеній, але неминучій боротьбі ваші виборні люди будуть з вами”³⁴³, підписало 180 депутатів (згідно з М.Вінавером – 220 осіб). Урядові кола на цю “зухвалість”, з їхньої точки зору, звичайно, відреагували просто: всіх, хто насмілився підписати відозву, запроторили у в'язницю. Покарання відбувало 170 чоловік³⁴⁴. Шраг був і серед підписантів, і серед тих, хто мусив відсидіти певний строк. Проте, тюрма, мабуть, не була б надто дорогою ціною, якби відозва одержала належний відгук у суспільстві. На жаль, її практичне значення рівнялося нулю. М.Вінавер з відчаєм констатував: “Ми сиділи в Петербурзі; не тільки столиця – вся країна вже знала про розпуск. І ні звідки живого відгуку: народ зберігав мовчанку...”³⁴⁵.

З'ясування причин, чому так сталося, далеко виходить за межі нашої теми, але, без сумніву, безславний кінець першої спроби народного представництва боляче вразив усіх причетних до думської діяльності. Багато аналітиків шукало причини в недоліках роботи та специфічних умовах існування Думи. Ще до її розпуску М.Грушевський писав: “І Дума засідає й радить, пророблює формальності, приписані їй статутом, “грає в парламент”, як закидають їй “ліві”, або “докучає” правительству, викрикуючи його міністрів, обсипуючи їх лайками, не допускаючи до голосу. <...> В часі, коли нема свободи преси, нема свободи слова, нема свободи зборів, коли послові не дозволяють відбути зібрання з своїми виборцями, щоб поділитися з ними гадками про ситуацію і взяти від них наказ (так було в Чернігові з послом Шрагом), – і се має велике значіння, що з думської трибуни можна бити правительство, розкривати його діяльність, потягати бюрократію до

³⁴² Там же. – С. 34.

³⁴³ Цит. за: Сидельников С.М. Образование и деятельность Первой Государственной Думы. – М., 1962. – С. 370.

³⁴⁴ Вінавер М.М. Указ . соч. – С. 37.

³⁴⁵ Там же. – С. 47.

відвічальності – хоч би моральної, і ті грізні промови потім пускати у всі кути Росії. Про багато речей не можна було й не можна досі говорити інакше, як тільки з сеї трибуни або словами, сказаними з сеї трибуни, і тим можна в дуже значній мірі оправдати безмірну балакучість сього першого російського парламенту. Але се все – не позитивна робота”³⁴⁶.

Такі висновки зовсім не означали, що в українських колах засуджували національну фракцію чи ідеї, які вона плекала. Дуже чітко про це сказав О.Русов в статті “После распушения Думы”: “Але останній рік пробудив селянство і вищі класи інтелігенції і поділив їх не за старими ознаками – пана в сюртуку і мужика у свитці, а за новими категоріями: тих, хто стоїть за оновлення державного життя і тих, хто за царство старої сваволі. На Україні, перші, чи то буде Грабовецький із напіврозваленної хатинки, чи Шраг із обстановки міської квартири, перейшовши на ‘рунт практичної політики, визнали одностайно, що без національно-територіальної автономії Україні існувати неможливо”³⁴⁷.

Розгін негативно позначився на перспективах руху, але не підірвав надію на відродження у наступній Думі. Тому О.Русов, закликаючи земляків підтримати журнал “Украинский вестник”, писав Л.Жебуньову 4 серпня 1906 р. з Петербурга: “бо настануть же вибори у Думу: треба гуртуватися, щоб українців було однодушно у Думу обрано більше да таких, щоб не розлізлися як руді миші по усяких фракціях. Адже-ж усі наші демократи: чи просто демократи, чи радикал-демократи чи соціал-демократи, чи націонал-демократи, то треба хоч блок який або що виробити, да щоб не було Концевичей, да Назаренків да Потоцьких, Понятовських, а щоб усі такі були, як Зубченко, Онацький, Шемет, Шраг, Чижевський то-що”³⁴⁸. “Рада” на початку роботи Другої думи наставляла депутатів від України: “З досвіду перших послів до Державної Думи можна бачити, що російська преса не любить одрізняти українців од великоросів. Нехай же поведіння українських послів Першої думи буде прикладом для теперішніх наших послів. <...> Вони мусять пам’ятати і ті домагання, які торкаються спеціально України”³⁴⁹.

³⁴⁶ Грушевський М. З Державної Думи. З вражень і помічень // Грушевський М.С. Твори... – Т. 1. – С. 357 – 358.

³⁴⁷ Русов А. После распушения Думы // Украинский вестник. – 1906. – № 9. – С. 632.

³⁴⁸ Цит. за: Дучинський А. До життєпису Ол. Ол. Русова // За сто літ: Матеріали до громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 318 – 319.

³⁴⁹ Рада. – 1907. – 24 лютого – С. 3.

І все-таки велике пізнається з часом. Тільки згодом виявилася вся повнота історичного значення Першої думи. Хоча через неочікуваний розгін діяльність українського думського угруповання і не дала бажаних результатів, але вплив його на піднесення національного руху важко переоцінити. До 1917 р. це була найвища точка українського відродження, бо саме ці депутати “відкрито виразили свою національну визначеність”³⁵⁰. Окремі постаті, а поміж них і Шрага, здобули визнання серед молодого покоління українських борців своєю відданістю, безкомпромісною у відстоюванні прав поневоленого народу. У спогадах, написаних на схилі віку, О.Шульгин так згадав Шрага: “В 1906 р. короткочасно існували дві перші Державні Думи, при них створено було українські фракції, і то досить численні. Серед інших виділялися постаті Іллі Шрага, чернігівського адвоката і одного з найбільших державних мужів України; його, вже з похилою головою, хворого, але енергійного й мудрого, я добре знав у 1917 р. і тішився його великою приязню; Павла Чижевського, В’язлова, Володимира Шемета – людей, які відогравали в нашому житті дуже поважну роль”³⁵¹. Нагадаємо, що Шульгин – один з визначних діячів Української національно-демократичної революції, молодший за Іллю Людвиговича аж на 42 роки. Таким чином, його покоління розвивалося під благотворним впливом попередників та старших сучасників, які прагнули максимально використати всі можливості, створені революцією.

³⁵⁰ Сарбей В.Г. Українське питання в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ ст. // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 43.

³⁵¹ Збірник на пошану Олександра Шульгина – Париж – Мюнхен, 1969. – С. 274. – [Записки НТШ. – Т. 186].

Після Думи: кара без злочину

Розпуск I Думи означав для Шрага не тільки завершення найбільш плідного та насиченого етапу в його житті, але й початок поневірян. Хоча Виборзька відозва й не дала результату, на який сподівалися її автори та підписанти, але викликала переполох в уряді. П.Столипін вимагав від губернаторів рішучих дій по запобіганню її поширення й тюремного покарання всіх, хто поставив підпис під текстом документа³⁵². Можливо, таким чином розправлялися з депутатами й за “крамольні” виступи у Думі. Покарання кожен з колишніх послів мав відбувати, як правило, за місцем проживання і не відразу: це “задоволення” розтягли на декілька років.

Шрагу, наприклад, довелося чекати два роки. За цей час його звільнили з посади присяжного повіреного, причому його скарга до Київської судової палати залишилася без задоволення³⁵³, виключили з числа земських і міських гласних. Друзі в Петербурзі всіляко намагалися добитися відміни тюремного ув’язнення, але все даремно. О.Свечин, який не підписував Виборзьку відозву, бо на момент розпуску перебував у складі парламентської делегації за кордоном, писав у коротенькому листі від 14 лютого 1908 р.: “Дорогий друже, говорив з Вінавером й іншими адвокатами. Радять почекати, тепер безуспішно і може пошкодити для майбутнього. Настрій жахливий”³⁵⁴. Останній, котрий переймався долею своїх колег – присяжних повірених, змушений був розписатися у власному безсиллі³⁵⁵. Безуспішними виявилися і заходи, що їх здійснював захисник І.Шрага М.Могилянський. Мстива влада не бажала йти ні на які поступки: за підписання Виборзької відозви Шраг мусив відбути тримісячне тюремне ув’язнення у червні – серпні 1908 р. Сам арештант так писав про цей далеко не найкращий час свого життя: “Року 1906 суд почав проти мене, як адвоката, дисциплінарну справу, чого дуже енергійно вимагав губернатор Родіонов, <...> кінець кінцем мене усунули тимчасово з адвокатури. <...> Далі одбув я три місяці тюрми, суд поновив

³⁵² Сидельников С.М. Указ. соч. – С. 370.

³⁵³ Черниговское слово. – 1907. – 4 апреля. – С. 3.

³⁵⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-188 / 603.

³⁵⁵ ЧІМ, інв. № Ал. 59-23 / 603, арк.1.

дисциплінарну справу, висловив мені тільки догану, і з жовтня 1908 р. я мав змогу поновити свою адвокатську справу”³⁵⁶.

Умови перебування у тюрмі, особливо для літньої вже людини (Шрагові в камері виповнився 61 рік), були нелегкими. У листі до М. Коцюбинського від 30 червня 1908 р. М.Жук так розповів про свої відвідини Шрага у в’язниці: “Він мені видався якимсь нездужим, – ділився він враженнями, – може, через те, що не голений, а, певне, й через вплив тої неволі, яка не солодка. “Ще два місяці...”, – сумно повідомляє він. За дверима “контори”, де я сидів з родиною Іллі Людвиговича, страшений галас, – то розмовляють через ґрати з в’язнями “чорний люд”. Контора невеличка, а нас 7-м чоловіка, і через те зараз же обхоплює якийсь сумний настрій. “Се ви просвіщаєте наших смотрителів?” – питає між розмовою помічник начальника тюрми; “Еге! – каже Ілля Людвигович, – даю їм “Історію України” Аркаса”, – пояснює він нам. Взагалі невесело почувають себе усі між стінами “контори”³⁵⁷.

Ось така невеличка замальовка з натури наочно демонструє умови тюремного побуту. Іллю Людвиговича утримували у камері-одиначці (згідно з наказом з Петербурга – “виборжців” заборонялося садити до загальної камери), що, з одного боку, мабуть, гнітило його, але, з іншого, в умовах переповненої тюрми було благом. Скаржився Шраг на відсутність газет. М.Могилянський писав йому у в’язницю: “Ви нудитесь без газет, а я тільки в одному цьому Вам заздрю, що Ви не читаете газет”³⁵⁸. Проте у в’язня було достатньо книжок, його часто провідували друзі, не кажучи вже про родину. Шанованого у місті адвоката ніхто з тюремного начальства не ображав, всі добре знали, за що його кинули за ґрати. В день народження Шрага до тюрми і на адресу його дружини стали надходити телеграми від рідних, земляків із Седнева (обізвилися Піневичі, Лобанови, Теремці, Глібови, Колодкевичі). Від родини Лизогубів надійшло привітання з Полтави (там у цей час мешкав Ф.Лизогуб) і з Седнева³⁵⁹. Треба відзначити, що знаходилося чимало людей, які не боялися продемонструвати свою солідарність з опальним діячем. На початку квітня 1907 р. депутати від Чернігівської губернії вже II Державної

³⁵⁶ І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 52.

³⁵⁷ Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – С. 315 – 316.

³⁵⁸ ЦМ, інв. № Ал.59-130 / 603, арк. 2.

³⁵⁹ Там само, інв. № Ал. 59-238 / 603, арк. 10, 18, 8.

думи надіслали Шрагу телеграму: “Обурені Вашим виключенням із складу[,] ми шлемо Вам палке співчуття і твердо сподіваємося[,] що сонце правди[,] права і свободи неминуче зійде над важким російським життям”. Її підписали П.Юренєв, М.Рубісов, Т.Веремієнко, В.Хвост, В.Вовк-Карачевський, Н.Дементьєв”³⁶⁰.

Тут доречно буде згадати, що Ілля Людвигович мав одну рису, яка дуже імпонує авторові цих рядків – він любив читати. І під час вимушеного “безділля” дістав можливість повністю віддатися своїй пристрасті. Зберігся тюремний зошит Шрага – конспект прочитаних ним книжок та списки літератури і осіб, з якими листувався. Він являє собою “товстий” – пронумеровано 62 сторінки – зошит, розпочатий 27 липня 1908 р. Коли його завершено, встановити точно неможливо: у тексті зустрічаються ще дві дати, писані олівцем, – 31 липня і 9 серпня³⁶¹. Ними позначені перша та остання сторінки конспекту монографії О.Єфименко “История украинского народа”. Цілком доречно припустити, що записи велися і після 9 серпня, але конкретна дата закінчення відсутня.

Таким чином, автор розпочав ці записи тоді, коли термін ув’язнення вже добігав кінця, а отже, тюремне життя ставало все нестерпнішим, і з’явилася кінцева потреба заповнити чимось одноманітні дні. Окрім того, можна припустити, що Ілля Людвигович вирішив зробити виписки, які б знадобилися йому у подальшій громадській діяльності та публіцистиці. Можливо, йому захотілося мати певну згадку про свій тюремний досвід. У будь-якому випадку ми отримали джерело, якому немає ціни, бо в ньому розкрито інтелектуальну “кухню” одного з провідних діячів українського національно-визвольного руху. У письменників зазвичай лишається чимало підручного, невикористаного або підготовчого матеріалу. Таким практикам, як Шраг, не вистачало часу робити виписки, а тюрма створила для цього не дуже комфортні, але сприятливі умови. Як це часто трапляється, розпочавши з конспекту та виписок, він став заносити до зошита й іншу інформацію.

Особливий інтерес викликає список літератури та запис прізвищ осіб, яким писав листи із тюрми. Він володів чотирма мовами: українською, російською, французькою і польською. У списку літератури – 63 позиції, назв значно більше. Ілля Людвигович читав рідною мовою “Святе письмо Ста-

³⁶⁰ ЧІМ, інв. № Ал. 59-238 / 603, арк. 17.

³⁶¹ ДАЧО, ф. 1081, спр. 37, арк. 1, 32, 54.

рого Завіту” і “Святе письмо Нового завіту”, твори Т.Шевченка, П.Куліша, зокрема, трагедії та комедії В.Шекспіра у перекладі останнього, “Оповідання” М.Коцюбинського, поезію та драматургію Б.Грінченка, “Рідну хату” Г.Коваленка, “Українську граматику” Є.Тимченка, “Історію України-Русі” М.Аркаса. Впадає у вічі, що саме остання книжка, мабуть, викликала найбільше зацікавлення читача, він старанно законспектував окремі розділи. Так, на трьох аркушах (це – шість сторінок зошита) ретельно зроблено “Огляд географічний”. І.Шрага зацікавили описи рік, міст України, характеристика регіонів: Малоросії, Новоросії, Слобідської України, Волині, Полісся, Поділля, Червоної Русі, Покуття, Буковини. Далі йде стислий виклад політичної історії з лаконічними коментарями уважного і прискіпливого читача. У вищеподаному фрагменті листа М.Жука вже йшлося про те, що Шрага так уподобав цю книжкову новинку (“Історія” М.Аркаса побачила світ у 1908 р.), що рекомендував її всім, навіть тюремним наглядачам.

Цікавий і повчальний епізод його тюремного читання являють собою вправи і засвоєння термінів, якими списані наступні декілька сторінок. Це – результати роботи по опануванню граматики української мови. Ці рядки справляють враження повного учнівства, що, вочевидь, не далеко від істини, бо чимало українських інтелігентів змушені були пізнавати ази граматики уже на схилі літ. Історичний цикл у тюремному зошиті І.Шрага продовжується російськомовними дослідженнями української історії та культури: знаменитими монографіями М.Костомарова, “Историей украинского народа” О.Єфименко (їх він конспектує), “Очерком истории украинского народа” М.Грушевського, дослідженням В.Антоновича і М.Драгоманова “Исторические песни малорусского народа”, працями П.Мілюкова, Б.Чічеріна, О.Градовського, російськими перекладами Г.Ф. Кольбе, Г.Т.Бокля.

З російської белетристики він віддавав перевагу творам Максима Горького, Ф.Сологуба, М.Арцибашева. Ймовірно, саме ці книжки зацікавили його тим, що про них тоді багато говорили в інтелігентних колах. З російських перекладів європейських авторів прочитав “Фауста” Гете, романи Анатолія Франса, твори Оскара Уайльда і Кнута Гамсуна. А твори Гі де Мопассана, Марселя Пруста ще деяких французьких авторів читав в оригіналі. Можливо, тоді ще не було їх російського перекладу. Одна книжка – збірник прози Ю.І.Крашевського – записана польською мовою³⁶². Деякі коментарі, виписки, замітки у зошиті свідчать, що Шрага прочитав всі ці книжки. Белетристика відволікала його від тяжких ду-

мок, а “серйозні” праці спонукали до роздумів, осмислення історичного шляху, пройденого українським народом.

Таким чином, старий конспект з історії може наочно продемонструвати, як у середовищі української інтелігенції поширювалися історичні знання. Ми бачимо, що наукова, а особливо науково-популярна, навчальна література користувалася значним попитом і викликала зацікавлення навіть у людей з великим життєвим та фаховим досвідом.

Очевидно, І.Шраг конспектував вищеназвані праці не тільки для розширення свого кругозору і поглиблення ерудиції, характер виписок і аналіз їхнього змісту свідчать, що він сподівався використати набуті знання у своїй юридичній та громадській діяльності.

Завершується зошит віршем П.Куліша ³⁶³, який виглядає дуже доречним у контексті записів тюремного зошита і немовби емоційно підсилює виразно національний за характером текст (передаємо у редакції І.Шрага):

*Прозирають у Славути
З устя до вершини
Не спанілі, не сп'янілі
Діти України.
І поки дивитись будуть
у Дніпрові води,
Поти будуть серцем чути
Давнії пригоди.
Ой, багато у Славути
Дивного, Святого
Найдивніше – щире серце
Гонти молодого.*

Нарешті, на останній сторінці занотовано, кому написав Шраг листи із в'язниці: у червні – [О.] Куліш, [П.?] Добровольському, [М.] Могилянському; у липні відповідно [А.?] Марголіну, [М.] Могилянському, [П.?] Добровольському [О.] Куліш, [Ф.?] Вербицькому, [М.] Могилянському, [Н.] Семпликевич, [В.?] Базилевичу, Добровій, Ольшанській, Лисенку (Ми-

³⁶² ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 37. арк.1 – 61.

³⁶³ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 37. арк. 61.

колі Васильовичу чи С.І. – встановити важко: серед його адресатів були обидва. – *Т.Д.*), [У.?] Колодкевич, А.Лизогуб, Піневичу; у серпні – Коновалову, [П.?] Добровольському, Рубінштейну, Кувшинській ³⁶⁴.

Розповідь про цей короткий, але драматичний відтинок життєвого шляху нашого героя буде далеко не повним, якщо ми не згадаємо, що в тюрмі він допомагав товаришам по нещастю не тільки тим, що ділився з ними харчами, а й постачав їм літературу. Інформацію про конкретний факт допомоги колишньому депутату II Державної думи селянину Василю Хвосту їжею і українськими книгами оприлюднила “Рада” ³⁶⁵. Останній був засланий до Сибіру, і писав звіттіля Іллі Людвиговичу, що хотів би мати “Історію України”: “Пришліть мені, бо у мене немає, а треба ж дуже” ³⁶⁶. Мова, скоріш за все, йде про “Історію України-Русі” М.Аркаса. Отож, Шрагу знову пощастило спілкуватися з селянами, для яких хліб і українські книжки мали однакову вагу.

Відбування ув’язнення Шрагом отримало значний резонанс і серед інтелігенції. Ще перебуваючи в тюрмі (лист без дати), він отримав своєрідний запит від М.Василенка: “Мені доведеться відсидіти рік в тюрмі [в оригіналі – “крєпости”. – *Т.Д.*]. Надзвичайно важливо мені отримати одиночку, щоб скоротити [строк. – *Т.Д.*] на 1/4, а по-друге, щоб мати можливість навчатися. Я хочу готуватися до магістерського екзамену. <...> У Києві в тюрмах порядки жахливі, а головне – це вогнища холерної і тифозної епідемії. Одиночку ж <...> одержати не можливо” ³⁶⁷. Очевидно, у відповіді Ілля Людвигович дав не дуже обнадійливу характеристику місцю свого ув’язнення, бо М.Василенко, подякувавши за інформацію, у листі від 21 вересня повідомив: “Посля деяких роздумів я, при допомозі протекції, вирішив влаштуватися в СПБ в Крєстах. Відсижу там в одиночці 9 місяців” ³⁶⁸.

Перше ув’язнення І.Шрага (про його перебування у в’язниці у 60-х рр. XIX ст. достовірних відомостей не збереглося) було не тривалим і не надто обтяжливим, як на сучасний погляд, хоча, з точки зору людини того часу, вирок суду був несправедливим і жорстоким. Завдяки повній ізоляції від громадських та службових обов’язків, у Шрага з’явився час для читання, конспектування, роздумів над прочитаним. Усе це, зафіксоване у його “тюремному” зошиті, стало цінним джерелом інформації про читацькі смаки та інтелектуальні запити цієї непересічної особистості.

³⁶⁴ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 37, арк. 62.

³⁶⁵ Рада. – 1908. – 2 вересня. – С. 3.

³⁶⁶ ЧІМ, Ал. (59-214) / 603, арк. 3.

³⁶⁷ ЧІМ, інв. № Ал. 59-28 / 603, арк. 3.

³⁶⁸ Там само, арк. 2.

Знову на громадській службі

Усе погане, зрештою, рано чи пізно закінчується: відбувши термін покарання, Шраг вийшов на волю, його поновили на посаді присяжного повіреного.

Він подолав і переслідування влади, і цькування з боку чорносотенців (у жовтні 1906 р. “Союз русского народа” “ходатайствовав” перед місцевою адміністрацією, щоб його вислали з Чернігова)³⁶⁹, наклепи преси, відлучення від багатьох громадських обов’язків, увільнення із земських установ рідного краю. 26 листопада 1906 р. чергове губернське земське зібрання відкрилося пропозицією губернатора М.Родіонова виключити зі складу гласних О.Муханова, Т.Локтя і І.Шрага як притягнутих до відповідальності за підписання Виборзької відозви. Окрім того, Шрага увільнили й з посади представника земства у губернському із земських та міських справ присутствія. Гласні пробували протестувати. Так, представник Стародубського повіту Л.Оршаво-Орачевський заявив, що ініціатива походить від департаменту поліції, а рішення компетентної судової влади немає. Проте голова зборів запевнив, що справа за останнім не стане. В.Хижняков запропонував висловити співчуття і пошану за попередню діяльність гласним. Але йому холодно заявили, що його пропозиція “передчасна”³⁷⁰.

Можна припустити, що це останнє “увільнення” найбільше засмутило й дошкулило Шрагові, адже з чернігівським земством його пов’язували багаторічні й тривалі стосунки довжиною в тридцять років. Не менш болючим став і вимушений розрив із органом міського самоврядування. 9 березня 1917 р. на засіданні міської думи, де його вшановували як заслуженого борця зі старим режимом, він поскаржився, що “11 років був позбавлений можливості працювати на благо рідного міста”³⁷¹. Проте, нам здається, що це твердження навряд чи відповідало дійсності: попри всі перешкоди, Шраг не покладаючи рук працював на громадській ниві. Активність на цьому терені в імперії не тільки не заохочувалася, а нещад-

³⁶⁹ Рада. – 1906. – 24 жовтня.

³⁷⁰ Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI – XLVI сессий 1900 – 1909 годов / Сост. В.М.Хижняков. – Чернигов, 1912. – Т. 1. – С. 7.

но каралася, прибутків ніяких вона не давала, навпаки, будь-яка ініціатива могла реалізуватися тільки через кошти із власної кишені. Він був вже немолодою людиною, його амбітність, як на нас, була поміркованою, не проявлялася аж надто помітним егоцентризмом. То що ж примушувало його знову і знову кидатися у вир непередбачуваного, небезпечного і малоперспективного українського національного руху? Ймовірно, відповідь лежить на поверхні: він просто не вмів жити по-іншому.

Друга половина 1906 р. та початок наступного у Чернігівській губернії позначилися переходом реакції у наступ: О. Андрієвську судили за те, що знайшли під час обшуку 19 примірників відозви “від української демократичної партії” і 6 примірників відозви, що починалася словами: “між селянами твердо стала думка, що будуть одбирати землю од панів” і засудили до тримісячного ув’язнення. Н. Галімського – редактора забороненої газети “Десна” теж кинули за ґрати. Редактора закритої з волі начальства “Утренней зари” І. Іванова вислали із губернського центру. Владі підспівував орган чорносотенців газета “Черниговское слово”, яка звинуватила часописи “поступового напрямку, що видавалися у Чернігові” у закликах до бунту³⁷². З початком виборів до II Державної думи переслідування поліції активізувалися. Всілякими пільгами користувалися тільки члени “Союзу русского народу”, їм дозволяли навіть демонстрації влаштувати. На всіх інших чекали труси (обшуки): упродовж одного тільки тижня у січні 1907 р. у Чернігові їх було проведено понад 30, також відбувалися арешти та висилки: взято під варту лікарів Соколова та Федоренка (з с. Виблі), д. Покарнасва, вислано за межі Чернігівської губернії соціал-демократа Черльончакевича та кадета Імшенецького. Особливо вперто переслідували членів партії Народної свободи: “На кадетів поліція улаштувала якесь полювання, як тільки довідається, що куди-небудь прийшов хтось із шкідливих кадетів, там зараз і вона. Таких утисків, які робить уряд у Чернігові, ніколи ще, за найгірших часів, не було”³⁷³. Ці стислі, насичені інформацією дописи цікаві не тільки тим, що відтворюють картину адміністративного свавілля у губернії. Цілком можливо, що їх написав І. Шраг. Він був автором “Ради”, а рівень поінформованості якраз відповідає його знанню ситуації. До того ж, у заміт-

³⁷¹ ЧГЗ. – 1917. – 13 марта. – С. 3.

³⁷² Рада. – 1906. – 5 листопада.

³⁷³ Там само. – 1907. – 23 січня.

ках багато уваги приділено і переслідуванням самого Шрага, зокрема, історія з позовом М.Лілеєва подана із такими подробицями, які навряд чи ще хто-небудь знав.

Звичайно, що Шраг уже не міг балотуватися до Другої думи, але це не означає, що він не цікавився ходом виборів. Оскільки поступові газети вже не виходили, а “Черниговское слово” агітувало за правих, то певної інформації у нас немає. Але Шраг не міг стояти осторонь цієї важливої справи. До нього стікалася інформація й з інших міст. Г.Коваленко писав із Полтави 27 січня 1907 р.: “Аж ось настали вибори. Українці висунули мою кандидатуру по гор[оду] Полтаві. Склався список конституційного блоку. Йому не вільно агітувати, не вільно видати поклик, окрім такого, як посилаю Вам. <...> Чи ми пройдемо? – Спершу ми були спокійні, а тепер я цього сказати не можу. Раз те, що соціалісти виставили свій окремий безнадійний список. Далі, праві партії мають собі до послуг тисячі бланків, право агітації, поліцію і т. д. До того ж ще з списків виборців виключено силу виборців і то все опозиційних. Коли вони побідять, то чисто механічним способом”³⁷⁴. Незважаючи на всі застережні заходи з боку влади та чорносотенців, до Другої думи по Чернігівській губернії пройшли теж практично всі ліві, серед них були такі яскраві особистості, як селянин В.Хвост, син відомого українського діяча В.Вовк-Карачевський, майбутній губернський комісар М.Іскрицький. Знову ж таки дописувач “Ради” у черговому “Листі з Чернігова” з виразним задоволенням констатував: “Поміж обраних депутатів можна зазначити кількох свідомих українців, а також людей з ясно вираженими українськими симпатіями: дд. Рубіс, Хвост, Вовк-Карачевський і Веремієнко вступають у Думі до української фракції. Справу сю започатковано ще за часів першої Думи”³⁷⁵. І справді, перший “збір української думської громади”, як писав Ф.Матушевський, відбувся 4 березня, тобто приблизно через два тижні після початку роботи Думи, “скликали” чотири депутати: Довгополов, Гриневич, Рубіс (Рубісов) та Хвіст, справив добре враження на всіх, хто цікавився українським політичним життям³⁷⁶. Поза всяким сумнівом, громада у II Думі завдячує своїми успіхами першо-

³⁷⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-105 / 603.

³⁷⁵ Рада. – 1907. – 15 лютого.

³⁷⁶ Матушевський Ф. Українська громада в другій державній думі // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 39. – С. 81.

думцям, які провели першу борозну на тій малородючій і кременистій ниві, що звалася російським парламентаризмом.

Тільки після того, як згідно із виборчим законом від 3 червня 1907 р. різко скоротилася кількість виборців (по місту – 2918 осіб проти 6176 на попередніх виборах), всі десять місць від Чернігівщини окупували представники правих сил³⁷⁷. Різко посилювалися також позиції правих і в земстві. “Рада” помістила у рубриці “Дописи (від власних кореспондентів)” інформацію про “ювілейне засідання” губернського земства. У 1913 р. в імперії гучно святкували 300-річчя дому Романових, з цієї нагоди чернігівські земці вирішили виділити 25 тисяч рублів на подарунок великому князю Олександру Михайловичу – літак або, як тоді писали, “аероплан”. Несміливі пропозиції про те, щоб використати ці гроші на шкільну освіту, народні бібліотеки чи “общественное призрение” були відхилені. З легкої руки голови управи М.Савицького постановили, що аероплан великому князю таки потрібніший³⁷⁸. Отож навряд, чи зійшовся б у поглядах з такими колегами Шраг, навіть якби йому не заборонили балотуватися у гласні.

Помітне місце у житті Шрага посіла Чернігівська “Просвіта”, яку створювали у вкрай несприятливих умовах. Статут товариства чернігівський губернатор затвердив 18 листопада 1906 р.³⁷⁹ У ньому мета діяльності визначалася так: “Допомога культурно-просвітньому розвитку українського народу в Чернігові і в Чернігівській губернії”. Засоби її досягнення передбачалися наступні: заснування шкіл, бібліотек, читалень, книгарень, кіосків; видання українською мовою книжок для народу; читання рефератів, облаштування публічних лекцій і бесід; організація літературно-музичних вечорів, концертів, вистав; заснування музеїв етнографічного та історичного характеру, зібрання фольклору; поширення освіти серед дорослого населення, відкриття вечірніх занять, курсів, недільних шкіл; створення закладів для національного виховання дітей шкільного і молодшого віку; поширення у народі українських книжок, преси; проведення конкурсів, нагородження преміями за кращі твори мистецтва, стипендіями для навчання; “й взагалі чинити всі дозволені законом заходи, аби досягти своєї мети”³⁸⁰.

³⁷⁷ Добровольський П. К. Выборам в Государственную Думу по г. Чернигову // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – август. – С. 108.

³⁷⁸ Рада. – 1913. – 5 лютого.

³⁷⁹ Куп’янський Й.Я. Назв. праця. – С. 261.

³⁸⁰ Статут Українського товариства “Просвіта”. – Чернігів, 1906. – С. 1 – 2.

На превеликий жаль, в імперії далеко не завжди, навіть дозволені законом заходи, нормально сприймалися місцевою адміністрацією. Чорносотенною чернігівською владою більшість вище названих напрямків діяльності “Просвіти” оцінювалася, як підрив самих підвалин самодержавства і суцільне “мазепинство”, а тому систематично заборонялася.

Товариство розпочало свою діяльність 27 грудня 1906 р. зборами під головуванням І.Шрага. Щоправда, із запрошених до зали міської Думи 70 симпатиків прийшло тільки 45 осіб, але збори все ж відбулися. Відкриваючи їх, І.Шраг звернув увагу на ті особливі умови, в яких перебував український народ, занепадаючи під впливом чужої культури і мови. М.Коцюбинського, який зробив доповідь про діяльність львівської “Просвіти”, обрали головою товариства³⁸¹. У листі 14 серпня 1907 р. до Б.Грінченка – керівника київської “Просвіти”, Ілля Людвигович поінформував свого давнього знайомого і колегу-просвітянина про склад Ради новоствореного товариства: “Голова – М.Коцюбинський; Заступник Голови – В.Андрієвський; Члени Ради: В. Коцюбинська, А.Лихнякевич, Ф.Шкуркина-Левицька, І.Шраг”³⁸². Зайве говорити, що саме Шраг взяв на себе левову частку організаційних турбот, підготував звіт – “Справоздання” – за перший рік роботи “Просвіти”, виступав з рефератами, зокрема, протягом 1907 р. підготував такі теми доповідей, як “Українські кафедри в університетах” та “Українське питання у Академії наук”³⁸³, домовлявся з київськими вченими та артистами щодо лекцій та виступів у Чернігові.

З кінця листопада 1907 р. невтомний громадський діяч став заступником голови, а згодом і фактичним керівником товариства. У 1907 р. просвітянська робота переживала час свого піднесення. “Рідний край” вмістив подяку київським музикам за підписом М.Коцюбинського: концерт, влаштований 28 лютого 1907 р. за участю М.Лисенка та О.Мишуги, дав збору 229 карб. Цю суму пожертвували чернігівській “Просвіті”³⁸⁴. Симпатичним і важливим напрямком практичної діяльності

³⁸¹ Справоздання Товариства “Просвіта” в Чернігові за 1907 р. – Чернігів, 1908. – С. 1 – 2.

³⁸² ІР НБУВ, ф. III, № 40051.

³⁸³ Демченко Т.П., Онищенко В.І. “Просвіта” у Чернігові (1906 – 1911 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наук. праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 236.

³⁸⁴ Рідний край – 1907. – № 12. – С. 16.

“Просвіти” була активна участь у загальноукраїнських акціях. Від її імені було надіслано привітання студентам, які домагалися відкриття українських кафедр в університетах, членам Трудової громади у П Державній думі Росії, артистам Миколі Садовському, Панасу Саксаганському, Марії Заньковецькій, педагогу та громадському діячу Володимирі Науменку.

Проте існування “Просвіти”, яке повсякчас залежало від дозволів місцевих начальників, було далеко не безхмарним. Так, у серпні 1908 р. губернатор заборонив читання лекції українською мовою, дозволивши оголосити її по-російськи. “Тут була заборона мови, а не лекції”, – констатував С.Павленко (С.Шелухин)³⁸⁵. Тоді ж чернігівський губернатор М.Родіонов розпорядився виключити з числа членів “Просвіти” її найактивніших діячів: М.Коцюбинського, В.Коцюбинську, Ф.Левицьку, Л.Шрамченка, І.Шрага, О.Андрієвську та О.Калінську. Цей крок був езуйтськи хитро обставлений: товариству пропонувалося самому здійснити виключення³⁸⁶. Щоб зберегти саму організацію, воно змушене було підкоритися волі губернатора. У листі до Ганни Барвінок від 23 вересня 1909 р. М.Коцюбинський писав: “На цім місці хочу зробити одну маленьку поправку. Ви жалкуєте, що я, моя дружина і Шраг покинули “Просвіту”. Отоді не ми її покинули, а адміністрація викинула нас з неї, заборонивши навіть бути членами”³⁸⁷.

Відтак досить швидко просвітянська діяльність починає занепадати. У тижневику “Село” нагромаджуємо на розпачливу інформацію про те, що товариство “ледве животіє”. У ньому рахується до 400 душ, але членські внески платить тільки 60, а на збори приходять 17 душ. “На ділі “Просвіта” вже місяців зо три не існує в Чернигові, бо в хаті, де вона містилась, навіть меблів немає. А колись на вечірках та виставах чернігівської “Просвіти” бувало повно люду”³⁸⁸.

Чому так сталося? Крім звичних і, на жаль, характерних для українців проявів байдужості до культурно-освітніх інституцій, духовного життя, головну роль у занепаді товариства відіграла все ж таки та прикра обставина, що воно сприймалося місцевою владою, як більмо на оці. У людей опускалися руки від безкінечних заборон і переслідувань. Тільки Шраг,

³⁸⁵ Павленко С. (С.Шелухин). Закон і практика що до української мови // Рада. – 1910. – 9 декабря (22 грудня).

³⁸⁶ Куп’янський Й.Я. Назв. праця. – С. 307 – 308.

³⁸⁷ Коцюбинський М. Твори. – Т. 6. – С. 155.

³⁸⁸ Село. – 1909. – № 15. – С. 3.

здається, ще вірив у можливість реанімувати діяльність цьованого товариства. Так, 10 січня 1910 р. він писав І.Стешенку: “Високоповажаний та дорогий Іване Матвієвичу. Бажано упорядкувати у марті вечір, присвячений Т. Шевченкові, але власних сил у Чернигові бракує; Ви вже не одного разу допомагали чернігівцям, і тому мені доручено звернутися до Вас і уклінно прохати, що б Ви згодилися допомогти і сього разу.

Ваша участь надзвичайно потрібна, бо вечірці треба надати урочистого характера; ми прохаємо Вас подати реферати.

Разом з сим, звертаюсь і до Марії Михайлівни [артистка, донька М.Старицького, сестра дружини І.Стешенка. – *Т.Д.*], прохаючи і її допомогти. Будь ласка, не відмовте одповісти, чи можете Ви задовольнити наше прохання? Подробиці можна буде вяснити далі, а нам доконче потрібно знати, чи можемо ся Вас числити”³⁸⁹.

Незважаючи на колосальні зусилля, затрачені для збереження “Просвіти” Шрагом та нечисленними однодумцями, саме йому судилося скласти і “своєрідний некролог” (за висловом С.Єфремова) на пам’ять своєму дітищу – підготувати для “Ради” велику статтю про злочасну долю товариства. Автор скрупульозно підрахував усі заборонні акції з боку місцевої влади, урядові переслідування, що супроводжували просвітянську діяльність з 1907 по 1911 рр. і привели до її ліквідації. Стаття була вміщена у підцензурному виданні, тому в ній відсутні інвективи у бік урядових кіл, але сам сухий перелік розпоряджень місцевої адміністрації справляє сильне враження. “Справоздання за рік 1910, – констатує автор, – робить сумне вражіння; до циркуляра Столипіна “про инородчеські товариства” одбувся ще дитячий вечір та вечір з рефератом “Подорож на Дніпровські пороги”, а далі з програм, які подавались до поліції, почали викидати все, окрім співів, навіть на дитячому вечорі було заборонено дітям читати вірші та байки; одбувся, як каже справоздання ради, “німий дитячий вечір”³⁹⁰. Таку “густу атмосферу безправ’я” у місті створив ще губернатор М.Родіонов, а його наступник М.Маклаков, вислужуючись перед імператором, остаточно доконав українське товариство. Західноукраїнський вчений та громадський діяч І.Зілинський, подорожуючи 1911 р. Наддніпрянською Україною, заїхав до Чернігова, де цікавив-

³⁸⁹ ІР НБУВ, ф.ІІІ, № 63932.

³⁹⁰ Чернігівець (І.Шраг) Доля Чернігівської “Просвіти” // Рада. – 1912. – 28 февраль (12 березня). – С. 2 – 3.

ся, між іншим: “Де ж та ваша небезпечна Просвіта і як розвивається?” Від просвітянина, “неблагонадьожного” Ф.Каллаша він почув у відповідь, “Просвіта лише на папері, хочемо переждати, той прикрий час, а відтак знов візьмемося до роботи”³⁹¹, але не судилося: у липні 1911 р. “Просвіта” припинила своє існування. Реальну і загальну причину закриття не тільки чернігівської, але й інших “Просвіт” підросійської України, чітко сформулював О.Лотоцький: “Все просто: справа не в політиці, не в протидержавній спрямованості просвітянських товариств, а саме в культурній їхній діяльності, котра, як виявляється, небезпечна сама по собі; вона то й погрожувала громадському спокою і безпеці і спричинила закриття більшості “Просвіт”, будучи ultima ratio [вирішальним доказом. – Т.Д.] для цього”³⁹².

Значно успішнішою була нелегальна діяльність Шрага в УДРП, а потім в ТУПі, але як вишколений конспіратор він не залишив відповідних документів, навіть згадок в “Автобіографії”. Відсидівши термін ув’язнення, Ілля Людвигович взяв участь у заснуванні Товариства українських поступовців. Його роль відображена у “Щоденнику” Є.Чикаленка досить детально: “Найвпливовіший член нашої партії І.Шраг, коли приїздив в судових справах з Чернігова, то завжди напосідався на тому, що треба відновити нашу партію, бо в цей час, коли російська інтелігенція майже вся організована в партії, тільки ми, старші українці, живемо без всякої організації, бо й молодь наша згуртована в соціал-демократичну партію і намагається заснувати українську есерівську партію”. Як правило, тупівці збиралися на свої з’їзди до Києва під виглядом співробітників “Ради”³⁹³, що давало безперечні переваги з точки зору конспірації. На жаль, конкретна практична діяльність цього об’єднання не досить добре вивчена в сучасній історіографії. Вищим органом товариства був з’їзд, який збирався щорічно і обирав Раду ТУПу. До неї входив і Шраг. Неофіційними органами стали газета “Рада” (виходила у Києві з 1906 по 1914 рр.) та російськомовний журнал “Украинская жизнь” (Москва, 1912 – 1917 рр.).

Сучасний дослідник В.Верстюк слушно зауважує: “було б, очевидно, невірним твердження, що ТУП зовсім не втручалося в політичне життя.

³⁹¹ Зілинський І. Враження з подорожі по Україні літом 1911 р. // Березіль. – 1995. – № 4-5. – С. 162.

³⁹² Белоусенко О. Гибель “Просвіт” // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 37 – 38.

³⁹³ Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). У 2-х т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 28.

Точніше буде сказати, що воно проводило політичну діяльність надзвичайно обережно, з інших позицій, всіляко уникаючи загострення стосунків з владою”³⁹⁴. Така позиція крайньої обережності була притаманна і Шрагові, справа, очевидно, не тільки в тому, що він та його соратники боялися арешту: ці люди пережили так багато розчарувань, зазнали стількох втрат, що над усе боялися “розв’язання”, як тоді говорили, розпуску організації. Вона, безсумнівно, стояла на поступових позиціях, але аж ніяк не сповідувала революційного радикалізму. В основу її діяльності були покладені засадничі положення програми Демократично-радикальної партії. Тому не дивно, що ТУП налагодив у 1911 р. відносини і увійшов до складу своєрідного наступника Союзу автономістів, заснованого у 1911 р. В.Обнінським товариства “Единение народностей”, яке найчастіше називали попередньою назвою. Фундатора товариства в Україні поважали як одного з нечисленних російських демократів, котрі широко сповідували принцип федералізму. Він прибув до Києва, взяв участь у черговому з’їзді. Від імені тупівців московського гостя вітав головуючий – М.Грушевський, який повідомив: товариство “організовано на принципах федеративного устрою Росії та автономії України”.

Надзвичайно цікавою у викладі Є.Чикаленка виглядає доповідь В.Обнінського: “він завжди був певний, що така організація на Україні повинна була бути, бо українці, починаючи з Богдана Хмельницького, від самого приєднання до Московської держави, були автономістами, а в наші часи Кирило-Мефодіївське братство високо підняло прапор федералізму. Він (Обнінський) і товариші його прикладають старання, щоб організувати такі товариства серед великоросів та інших народів, що входять в склад Російської держави. З Києва він має їхати до поляків у Варшаву, потім до Вільна (Вільнюса) до литовців та білорусів, а потім у Ригу та Дорпат (Гарту) до латишів та естів”. Делегатами від ТУПу на установчий з’їзд автономістів-федералістів обрали М.Грушевського, І.Шрага та П.Чижевського³⁹⁵. Знову ж таки, хоча, незважаючи на докладені зусилля, і не вдалося перетворити цей рух у потужну, впливову силу, а сам В.Обнінський покінчив життя самогубством у 1916 р., але факт такої діяльності пояснює стійкість автономістських переконань у лідерів украї-

³⁹⁴ Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Назв. праця. – С. 405.

³⁹⁵ Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – С. 137.

нського національно-визвольного руху. Шраг, безумовно, був у числі тих, хто схилився саме до такого розв'язання національного питання.

Обережність аж ніяк не означала бездіяльності. Так, ТУП прагнував використати трибуну III Державної думи для постановки українського питання, проте цей намір не увінчався успіхом: законопроект 37 членів Думи “Про мову викладання в початкових школах місцевостей з малоросійським населенням” не пройшов. Згідно з результатами голосування, 171 голосом проти 132-х “III Дума поховала надії українців на зміну того ненормального стану, в якому перебувала народна освіта в Україні”³⁹⁶. Є.Чикаленко, зафіксувавши у “Щоденнику” хід обговорення цього питання на початку січня 1910 р., зробив невтішний висновок: “З оповідань Лучицького та Чижевського ми зробили висновок, що справа української школи в 3-ій Думі безнадійна”³⁹⁷, але ж знову таки ні він, ні його соратники не склали зброї. Тільки після повалення самодержавства стали очевидними її наслідки. Не можна не відзначити правоту авторів знаменитого видання “Українське питання”, які підкреслили: “На загальному фоні втоми й занепаду російського суспільного життя покоління українських діячів виділяється бадьорістю настрою, вірою в правоту і будучність своєї справи, енергійною діяльністю, незважаючи на те, що український рух переживав подвійний гніт – і загальної політичної реакції, і спеціальних утисків у національній галузі”³⁹⁸.

У 1912 р. у ході виборів до IV Державної думи, переконавшись, що їм знову не вдасться виставити своїх власних кандидатів, тулівці підтримали кадетів. Їхня позиція – скасування дискримінаційних заходів щодо української мови – залишалася незмінною. Як і раніше, вони вимагали: 1) українізації початкової школи; 2) запровадження у середній та вищій школах української мови, літератури, історії як обов'язкових предметів; 3) використання української мови в церкві, суді, громадських і державних установах; 4) скасування мита на українську літературу, видрукувану за кордоном³⁹⁹. Як слушно зауважив сучасний історик: “Така вибор-

³⁹⁶ Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М.С.Тимошика. – К., 1997. – С. 92; Донченко С.П. III – IV Думи та ліберали України // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Збірник наук. праць / За ред. О.І.Кожухаря та В.О.Ветохіної. – Кривий Ріг, 2004. – С. 228.

³⁹⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – С. 82.

³⁹⁸ Українське питання. – С. 91.

³⁹⁹ Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Назв. праця. – С. 406.

ча платформа, вимоги якої обмежилися межами культурно-національної автономії, цілком задовольнила кадетів. <...> Проте для кадетів ця платформа являла собою максимум вимог, котрі вони погоджувалися відстоювати в IV Думі, а для українських лібералів – мінімум”⁴⁰⁰. Але навіть за таких застережень, це був успіх, прогрес, помітне просування вперед.

Під суто українським кутом зору, оцінюючи склад Думи, Є. Чикаленко писав: “Хоч у четвертій Думі нема ні одного свідомого інтелігента-українця, а все-таки склад її більше сприяючий українству, ніж склад третьої Думи. Помимо того, що кадети, увійшовши на виборах в блок з українцями, включили в свою програму пункти про заведення української мови в школах – нижчій, середній і вищій, в складі четвертої Думи є кілька росіян, дуже прихильних до українства, а проф. С.А.Іванов <...> навіть щирий і інтенсивний оборонець українських національних інтересів”⁴⁰¹. Кадети не підвели: 19 лютого 1914 р. П.Мілюков вступив у Думі з оприлюдненням вищеназваних вимог. Сам він писав: “Промова була виголошена згідно з проханням самих українців – захистити їх від наскоків київських російських націоналістів, які викликали заборону відзначення ювілею Шевченка. Щоб підготуватися до неї я спеціально з’їздив у Київ, мав там численні наради з групою поважних українських “прогресистів”. Лідер кадетів, звичайно, був проти речників “сепаратизму”, але вістря його думського виступу було спрямовано не проти них: “Я зі свого боку, – згадував він, – стверджував в Думі, що “істинними сепаратистами є російські націоналісти”, які заперечують самостійну українську мову і українську літературу і заохочують урядові утиски, які вже змусили український рух перенести свій центр в австрійські кордони, де можливе створення і українського сепаратизму”⁴⁰².

Це був перший значний успіх, саме так оцінив обговорення українського питання в Думі четвертого скликання М.Грушевський. “Отак по семи літах російського парламентаризму, – писав він, – ми діждалися нарешті того, що можна назвати справжньою українською дебатами в Державній Думі”. Хоча “українська справа порушувалася немов принагідно”, але “заразом на тлі загальніших деклараційних заяв, зложених представниками поодиноких груп, поважне, можна сказати, першоряд-

⁴⁰⁰ Донченко С.П. III – IV Думи та ліберали України. – С. 230 – 231.

⁴⁰¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – С. 251.

⁴⁰² Мілюков П.Н. Указ. соч. – С. 381 – 382.

не місце в сфері національного питання взагалі визначено кривдам українського народу як найбільшого з-поміж недержавних народностей Росії, близького державному великоросійському народові по крові й історичним традиціям своїм, а тим часом – покривдженого далеко більш, ніж не одні форменні “інородці” Росії”⁴⁰³. Готуючи цю акцію, М.Грушевський побоювався, що, оскільки право українського народу на публічно-громадське використання рідної мови будуть захищати неукраїнці, то “можуть їм замкнути рота які-небудь українці з правої сторони”. Так і сталося: “така проба “опрокиду” була зроблена – і через випущеного з промовою “оратора з народу”, правого селянина з Катеринославщини, і устами “гетьманського потомка” д. Скоропадського, що ще посвідчився, і “запорозьким потомком”, самим председателем Думи [мається на увазі М.Родзянко. – *Т.Д.*]. Але сей експеримент осоромив тільки своїх ініціаторів”⁴⁰⁴. Г.Скоропадський – троюрідний брат гетьмана П.Скоропадського – активний діяч партії октябристів, до речі, обирався від Чернігівської губернії. Як і очікувалося, що дебати у Думі викликали хвилю протесту: в Україні заходилися збирати підписи проти людей, які взялися визначати, що потрібно народові, не маючи на це ніяких повноважень від нього. Серед 118 підписів протесту знаходимо і прізвище І.Шрага. Позиція героя нашого нарису щодо статусу мови, як і раніше, незмінна: вона спрямована на боротьбу проти будь-якої дискримінації.

Нашу увагу привернула невеличка замітка в газеті “Рада”, підписана “Черниговець”. Її автором був І.Шраг, він обурювався проявами “україножерства” з боку поступової частини російської інтелігенції. Праві, на кшталт графа В.Бобрінського, який цинічно висловився з приводу домагань української мови в початковій школі: “Они не просят”, вже давно стали “притчею во язицах”, а от, коли з “другого зовсім”, ліберального табору, проф. Погодін [можливо, Олександр Львович. – *Т.Д.*] вимагає: “нехай доведуть, що український народ визнає потребу національного самовизначення”, то ці закиди сприймаються болісно, як образа. Автор демонструє глибоке розуміння суті та походження погодінської позиції, яка була типовою для російських лібералів і навіть демократів: “це типовий російський інтелігент-ліберал, який, виходячи з ліберальних принципів, не може не визнавати права кожної нації на національно-культурне

⁴⁰³ Грушевський М. Українська дебата // Твори... – Т. 2. (1907 – 1914)”. – С. 233.

⁴⁰⁴ Там само. – С. 226.

самовизначення, а з другого боку, підлягаючи впливу централістського виховання і “державних” традицій, має потайну надію, що може, справді українському народові зовсім не потрібно, щоб його вважали за “націю”?⁴⁰⁵ Позиція Шрага цілком перебувала у річищі запеклої полеміки, яку розпочали російські націоналісти, потім до них приєдналися представники поміркованих (П.Струве), а українським поступовим діячам, наражаючись на небезпеку з боку урядових кіл, доводилося захищати вже саме право українців як народу, окремішнього від росіян, а не просто “ветвь”, відчачнуту від єдиного “русского” стовбура.

І.Шраг не визнавав цієї сумнівної теорії під жодним соусом, його більше влаштовувало визнання єдиного кореня і спільної долі з галичанами. У його особистому фонді зберігається цілий корпус листів із піддавстрійської України. Частково ми вже згадували про них. Але більшість епістолярію є діловими листами, а не привітаннями чи пошануванням. Так, ще на початку століття, у серпні 1904 та жовтні 1905 рр., надійшли два майже однакові листи від В.Яворського – видавця німецькомовного тижневика про українське життя “Ruhtenische Revue”. Автор просив допомоги від українців з Росії, журнал викликає певний інтерес за кордонами Австро-Угорської імперії: французькі, італійські, німецькі, англійські пресові органи цікавилися матеріалами, що в ньому друкувалися, але безплатна розсилка видання “виднійшим публіцистам та ученим” дорого коштує. “Отже, наше головне діло тепер – це питане: чи можливо, щоби в р. 1906 наш журнал одержав від російської України около 3000 рублів підмоги?”⁴⁰⁶.

Нам не відомо, чи вдалося зібрати в Чернігові якусь децищу для цього журналу, але контакти продовжувалися. У грудні 1905 р. до редакції двотижневика за підписами чернігівських українців – М.Коцюбинського, М.Вороного та І.Шрага було відправлено телеграму зі співчуттям у зв’язку зі смертю Р.Сембратовича⁴⁰⁷. Колега І.Шрага, західноукраїнський юрист, відомий письменник А.Чайковський, звертається до адресата в листі від 25 грудня 1906 р. на козацький лад: “Шановний Пане Товаришу!” із запитаннями щодо особливостей російського законодав-

⁴⁰⁵ Чернігівець (І.Шраг) “Они не просят” // Рада. – 1913. – 15 февраля (28 лютого). – С. 1.

⁴⁰⁶ ЧМ, інв. № Ал. 59-234 / 603, арк. 2.

⁴⁰⁷ Коцюбинський М. Твори. – Т. 6. – С. 165.

ства про алкоголізм ⁴⁰⁸. З відповіддю Шраг затримався (відписав тільки 25 квітня наступного року), тому А.Чайковський у січні 1907 р. у листі до М.Коцюбинського цікавився: “Коли ж є трохи часу, то будьте ласкаві спитати д. Шрага, чи дістав мого ділового листа. Я питав його про одну юридичну квестію, як воно в російському законі, бо мені цього треба” ⁴⁰⁹.

У жовтні 1911 р. подружжя Коцюбинських приймало у себе гостю з Галичини – пані Олену Гнатюк. У листі до її чоловіка – Володимира Гнатюка – М.Коцюбинський описав її гостини у Чернігові: “Першого дня по приїзді (пані добре виспалася на пароході) ми провели з панею в родині Шрагів. Здається, пані була задоволена, бо все хвалила Шрагів” ⁴¹⁰. Взагалі треба відзначити, що, дякуючи листуванню, особистим контактам, І.Шраг непогано орієнтувався в культурному, громадському та політичному житті Західної України. Так, у 1913 р. він надіслав особисте привітання львів’янам з нагоди відкриття “Національного музею” ⁴¹¹.

У роки Першої світової війни листування та й будь-які легальні зносини із Західною Україною стали неможливими, зате чимало галичан опинилося в Росії як біженці, евакуйовані, військовополонені або засланці. Наприкінці квітня 1915 р. у Києві було утворено “Товариство для надання допомоги населенню Півдня України, яке потерпіло від воєнних дій”. Його чернігівська філія розпочала активну благодійницьку діяльність. Вона поширювалася і на тих представників галицької інтелігенції, котрі були заарештовані російською окупаційною владою як “неблагонадійний елемент” і запроторені до Сибіру.

Про те, як їм там жилося, і на чию допомогу вони могли розраховувати свідчить лист адвоката Миколи Шухевича, написаний у селищі Климіне поблизу Єнісейська 7 квітня 1915 р. Цікаво зазначити, що цей кореспондент Шрага – молодший син священника греко-католицької церкви о. Осипа – рідний дядько Романа Шухевича – командувача УПА, а Шухевичі взагалі – одна з найвідоміших українських родин Східної Галичини ⁴¹². Причина заслання була одна на всіх: російська окупаційна

⁴⁰⁸ ЧМ, інв. № Ал. 59-216 / 603.

⁴⁰⁹ Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упор. Б.З.Якимович за участю З.Т.Грень, О.В.Седяра; Редкол.: Б.З.Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 171 – 172; Листи до Михайла Коцюбинського. – Ніжин, 2003. – Т. IV. – С. 244.

⁴¹⁰ Коцюбинський М. Твори. – Т. 7. – С. 142 – 143.

⁴¹¹ Украинская жизнь. – 1913. – № 12. – С. 63.

⁴¹² Володимир Старосольський 1878 – 1942 / Ред. У.Старосольська // Записки Наукового товариства ім. Шевченка – Т. 210: Історично-філософська секція. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – С. 30. 34.

влада, розправляючись з елітою, таким чином усувала потенційну небезпеку руху опору на загарбаних територіях, про долю людей, як завжди, ніхто не турбувався. Отже, надаємо слово жертві війни, яка опинилася за тисячі кілометрів від рідної домівки: “Лист Ваш, а рівночасно посилку з біллям і 50 рб. грошей від Комітету отримав. Комітет повідомляє мене, що дізнався про мене від Вас, про те дякую Вам сердечно за ласкаве поручення. Я вправді тепер не нуждаюся ані в грошах, ані в річах, однак знайдуться на Ангарі товариші, котрим треба за допомоги, – що я вже і перед одержанням згаданої посилки мав нагоду зробити.

Тепер стало усім легше жити, бо усі дістають від амер[иканського] консула у Владив[остоці] місячну за допомогу по 25 рб., – а надто декотрі кормове по 15 рб., але тому, що на початку многі жили кредитом, – гроші придадуться, головню на кошти повороту, щоб вертати на власні кошти, а не етапом. Тоді напевно доведеться заплатити за “безденежних” так, як се було з Києва до Красноярська”. Далі засланець повідомляє Шрага, що поблизу його місця заслання інших адвокатів з Галичини немає: “близько Єнисейська” живуть його знайомі суддя д-р Рак і директор народної торгівлі з Тернополя Турин. Шухевич відправив гроші до Чернігівського відділення товариства допомоги з тим, щоб використали для підтримки іншим в’язням і засланням ⁴¹³. Цікавився Шраг долею не тільки колег-адвокатів. У листі Ф. Коломийченка із Курська від 13 “березіля” 1915 р. йдеться про долю глави греко-католицької церкви митрополита Шептицького, заарештованого у Львові і вивезеного до Росії: “Граф Шептицький і досі знаходиться у Курську. З кватери о трьох малесеньких на четвертому поверсі кімнатках його нікуди не пускають. Завжди коло нього знаходяться околоточний та городовик. Український галицький хлопець, що usługовує митрополиту теж не може нікуди вільно ходити. З 16-го січня митрополиту заборонили навіть бувати у костьолі” ⁴¹⁴.

Очевидно, що ця й подібна інформація, яка стікалася до Іллі Людвиговича, ставала відомою значному колу осіб, причетних до діяльності поступового українства. Ця праця забирала чимало коштів, сил і часу, але, по-перше – це була реальна практична допомога людям, які потрапили у безвихідне становище, а по-друге, до ідеї соборності українських

⁴¹³ ЧІМ, інв. № Ал 59-222 / 603.

⁴¹⁴ Там само, інв. № Ал. 59-77 / 603, арк. 4.

земель таким чином долучалося багато прозелітів. Зв'язки, що виникали у важку добу, не переривалися й по тому. Так, уже згадуваний д-р М.Шухевич у квітні 1917 р., ще перебуваючи на місці свого заслання, вітав Шрага “як представителя Черниговщини в Новій Свобідній Росії” і бажав “найкращих успіхів і здобутків для свого народу”⁴¹⁵. Інша річ, що далеко не всі можливості, які створило саме життя, були реалізовані.

Мабуть, неправильним буде твердження, що представники всіх українських сил одностайно захоплювалися Шрагом або принаймні віддавали йому данину. Із спогадів М.Галагана постає зовсім інший образ міста, у якому герой нашого нарису знайшов себе і з яким навіки себе пов'язав: “Чернігів своєю глибокою патріархальністю нагнав на мене сум і розпач. Не міг я звикнути до його тишини й спокою, – писав мемуарист про враження від короткомісячного перебування тут у 1913 р., – за життя у гробі... Були тут давні знайомі, яких знав як з приватно-особистого життя, так і з революційної діяльності чи то в РУП, чи у “Спілці”. <...> Українців “просвітянського” типу я здавна уникав, бо не подобалась мені їх легальна поміркованість, і ними взагалі був мало знайомий. Зайшов раз до І.Л.Шрага з візитом і більше не ходив. Громадського життя в Чернігові не видно було жодного. Рядовий обиватель і урядовець здебільшого п'є й грає в карти. Політичні діячі мовчать, та й трудно було легально виступати”⁴¹⁶. На нашу думку, це не зовсім справедливі слова і щодо просвітян, і навіть обивателів, а тим більше Шрага. Але, безумовно, автор мав право на подібну оцінку українського руху та й взагалі громадського життя у Чернігові.

Значно толерантнішим виявився ще один ідейний противник Шрага, переконаний самостійник Р.Бжеський, який у спогадах відзначив: “Чернігів доволі велике, чистеньке, губерніяльне місто, що має коло 40 тисяч мешканців, дві гімназії, реальну школу, духовну семінарію та учительську семінарію для хлопців і три гімназії й духовну школу для дівчат (усі школи – московські). Свідомих Українців (старшого віку – не шкільної молоді) було біля тридцяти п'яти на ціле 40 тисячне місто!

“Просвіти” не було (російська влада зачинила). Із товариств була філія організації, яка носила цілком “благонадійною” назву “Общество вспо-

⁴¹⁵ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 71, арк 2.

⁴¹⁶ Галаган М. З моїх споминів... (1880-ті – 1920 р.): Док.-худ. вид. / Передм. Т.Ос-ташко, В.Соловйова. – К., 2005. – С. 148.

моществованія жертвам війни населення Юга Росії”, при якій був аматорський український хор під орудою відомого діригента п. Олекси Приходька.

Нелегально ж існували ще три невеличкі організації: філія Т.У.П. (Тов[овариства] Укр[аїнських] поступовців, на чолі котрої стояв Ілля Шраг), Самостійницьке Брацтво (головою був Василь Єланський [правильно: Елланський. – Т.Д.] і Юнацька Спілка”⁴¹⁷. Тут бачимо значно більшу обізнаність з легальним та підпільним життям міста, але дається взнаки вічний конфлікт “багьків і дітей”, спроби перебільшити роль організації, до якої належав сам автор і применшити значення “стариків”.

У будь-якому випадку, робота, яку провадив Шраг у рідному місті й за його межами, головним чином у Києві, була непомітною, негероїчною, утаємниченою. Про її деталі не знали навіть жандарми. Коментуючи відоме джерело українського національно-визвольного руху: “Записку об украинском движении за 1914 – 1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии”, опубліковану в 1926 р. О.Гермайзе, Ю.Тищенко (Сірий) так охарактеризував його перебіг у нашому краї: “Над виявами українського революційного руху в Чернігівській губернії “Записка” переходить дуже поверховно, стверджуючи, що серед українофілів тієї губернії переважає культурно-етнографічна тенденція, чужа намаганням підняти національну свідомість “малоросів” і пробудити їх до самостійного життя. Насправді ж, <...> в Чернігівській губернії підпільна революційна робота велась жваво і то не тільки в самому Чернігові, але й у Ніжині, і навіть у таких глухих місцях, як Михайлівський хутір”⁴¹⁸.

На жаль, ця доба в історії розвитку національно-визвольного руху в цілому по Україні та на Чернігівщині зокрема вивчені далеко не повністю. Але зібрані нами факти засвідчують, що вона провадилася.

Етап життя Іллі Людвиговича між двома революціями був ущерть заповнений, як і всі попередні, найрізноманітнішими справами. Між тим, здоров’я його підупадало. Він не надто розводився про це, але у листі

⁴¹⁷ Характерник (Р.Бжеський) Згадки з минулого. (1916 – 1921 р.) // Літературно-науковий вістник. – 1924. – Т. 84. – Кн. VII – IX – С. 285 – 286.

⁴¹⁸ Соневицький Л. Заслужений український діяч про український революційний рух 1914 – 1916 років // Соневицький Л. Студії з історії України: Праці Історично-Філософської секції. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1982. – (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 202). – С. 161.

М.Коцюбинському на Капрі від 10 липня 1910 р. довірчо писав: “У травні мав дуже уїдливу інфлюенцу, навіть, мусив звернутися до лікаря, почала опухати нога: лікар знайшов ознаки подагри, склероз серця (звичайна стареча хвороба) тепер не п’ю горілки, дозволяю собі тільки бессарабське вино, пив “Боржомі”, от і мене залічено до хворих, а се страшенно нудна річ”⁴¹⁹.

Проте, незважаючи на ці притаманні віку неприємності, Шраг не втрачав ні працездатності, ні оптимізму. Він не цурався, як ми вже твердили, жодної роботи на користь української справи, не сумнівався у її доцільності і перспективності. Задовго до початку революції Шраг став живою легендою Чернігова, а його оселя на Петроградській вулиці перетворилася на справжній осередок українського життя.

Тільки після повалення самодержавства стали очевидними наслідки діяльності поступовців. Для їхньої характеристики добре підходять слова Д.Дорошенка, який писав про з’їзд поступовців: “З’їхалось кілька сотень людей, цвіт української інтелігенції, люди, що винесли на собі весь дотеперішній український рух. Головою з’їзду обрали Іллю Шрага”⁴²⁰. Це вже була доба Української революції, другої у житті нашого героя, яку він зустрічав не пасивним спостерігачем чи принагідним співчуваючим, а переконаним, відповідальним учасником.

⁴¹⁹ Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. IV. – С. 349.

⁴²⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920): В чотирьох частинах. – Мюнхен, 1969. – С. 90.

Шраг у революції

Українська революція відкрила шлях до сходження на найвищу, але й останню в житті Іллі Людвиговича вершину. Йому пощастило взяти безпосередню й активну участь у процесі творення Української держави. Не зайве буде нагадати, що Шраг був найстаріший за віком поміж тих членів Української Центральної Ради, чії біографії вміщені у довіднику В.Верстюка та Т.Осташко⁴²¹. Він взагалі був єдиним з тих, хто народився у 40-х рр. XIX ст. Отож, коли що й стримувало його, то це вік і стан здоров'я. Вітаючи Шрага з тим, що “громадянство під час революції з такою пошаною і довір'ям ставиться до Вас і запрошує Вас на визначні та почесні посади”, Ф.Матушевський не випадково бажав йому “здоров'я послужить рідній країні в цей час”. Молодший від Іллі Людвиговича на 22 роки Федір Павлович писав про себе “Я вже інвалід”⁴²².

На цьому тлі ще більше вражають масштаби конкретно-практичної діяльності чернігівського адвоката. Як і раніше, вона здійснювалася водночас у багатьох напрямках. Насамперед, варто відзначити, що 8 березня 1917 року Шрага обирають головою новоствореного губернського комітету громадських організацій⁴²³. Цей орган революційної влади у губернії проіснував до грудня 1917 р.⁴²⁴ Його роль у розгортанні процесу реформування старого апарату влади, особливо на початку перемін, важко переоцінити. Сучасний російський історик вважає, що після Лютневої революції влада на місцях зосередилася в руках цих та їм подібних комітетів, бо вони реанімували старі (напівдискредитовані) органи місцевого самоврядування, “поповнивши їх представниками ліберальної і революційної громадськості, що надало їм підсвідомо привабливий імідж “вічового” представництва”⁴²⁵.

Факти свідчать, що авторитет чернігівського комітету значною мірою залежав від голови. Віддавши данину майже неминучій ейфорії від “здо-

⁴²¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 195 – 197.

⁴²² ЧІМ, інв. № Ал. 59-140 / 603, арк. 1.

⁴²³ ЧЗГ. – 1917. – 13 марта. – С. 3.

⁴²⁴ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

⁴²⁵ Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – С. 315.

буття свободи”, урочистостям і взаємним привітанням, Шраг досить швидко зорієнтував членів комітету на практичні справи. Вже на другому засіданні було ухвалено рішення про ліквідацію поліції, створення народної міліції, вироблено текст звернення до населення, яке мало друкуватися російською, польською, українською і єврейською мовами ⁴²⁶.

Проте, очевидно, усвідомлюючи тимчасовий характер комітету, І.Шраг прагнув до активізації і посилення впливу старих органів місцевого самоврядування – земства та міської думи. Як голова президії Ілля Людвигович відкрив губернські земські збори 12 травня, а очолюваний ним комітет у повному складі увійшов до зібрання ⁴²⁷. Новообраний голова губернської управи О.Свечин саме на ім'я Шрага надіслав телеграму, якою дав згоду на посаду ⁴²⁸. Як переможця, людину, котра пожинає плоди тривалої і важкої праці, вшанували Шрага на надзвичайному засіданні Чернігівської міської думи 9 березня. У виступі-відповіді ним було сформульовано політичне кредо саме українського демократа: “Радуюсь і щасливий, що мені довелося дожити до теперішніх світлих днів, коли рухнув старий порядок, коли припинилося гноблення. Збулися мрії. Проголошене гасло – Установчі збори і демократична республіка – дає впевненість, що всі народи, які населяють Росію, отримають <...> належне задоволення своїх національних потреб. Народ України буде рівним і рівноправним у сім’ї інших народів ...” ⁴²⁹.

Таким чином, у свідомості багатьох впливових чернігівських діячів і всього загалу Шраг був гідним і законним репрезентантом революційних перемін. Його погляди, зрештою, були добре відомі у місті, їх поділяло чимало людей. В одному з численних вітальних листів на адресу Іллі Людвиговича прямо йдеться про те, що “дорога до утворення кращої долі для матері України прослалась широка й простора. По цій дорозі країна повинна виправити до російського установчого зібрання щонайкращих своїх представників” ⁴³⁰.

Тож і не дивно, що у травні 1917 р. Шрага призначили головою Чернігівського окружного суду ⁴³¹. Значна завантаженість українськими спра-

⁴²⁶ ЧЗГ. –1917. – 13 марта. – С. 4.

⁴²⁷ Там же. – 16 мая. – С. 4.

⁴²⁸ Там же. – 2 июня. – С. 3.

⁴²⁹ ЧЗГ. –1917. – 13 марта. – С. 4.

⁴³⁰ ЧІМ, інв. № Ал. 59-3 / 603.

⁴³¹ ЧЗГ. – 1917. – 23 мая. – С. 4.

вами змусила його відмовитися від частини обов'язків. Коли він поставив питання на засіданні губернського виконавчого комітету про звільнення від головування, то його не підтримали, а спеціальною постановою ухвалили, що для “комітету вже одне його ім'я є дорогим – як людини, яка на протязі більш ніж 50 років служила і тепер служить провідною зіркою в усіх громадських рухах, які тільки були в нашому краї”⁴³².

Як бачимо, І.Шраг чимало зробив задля перебудови місцевого управління на демократичних засадах. Крім того, він звично отримував листи, звіти, прохання і як відповідальна людина мусив розбиратися, допомагати, відповідати. Одна з доньок покійного друга В.Хижнякова писала йому 25 квітня 1917 р., що на волосному сході в с. Антоновичі її обрали головою волосного виконавчого комітету, і просила практичної поради, як діяти на цій посаді. Від імені місцевої інтелігенції вона також заступилася за священника с. Кезі о. Іонна Елланського, якого несправедливо звинуватили у ворожому ставленні до нової влади. Жінка зворушливо писала: “Особисто я слухала його промову в церкві скоро після перевороту. Він говорив про зраду старого уряду. Про тимчасовий уряд сказав, що його склали кращі люди, члени Д[ержавної] Думи, всім відомі своїми правдивими виступами, що їх треба всіляко підтримувати, закликаючи до спокою і до бережливому ставленню до свободи”. Цікаво, що лист закінчувався побажанням адресатові “повного здоров'я”, бо його діяльність вкрай потрібна всім, хто бажає блага народного⁴³³. Ілля Людвигович вельми серйозно поставився до проблем, зачеплених у листі, бо відповів уже 27 квітня. Друга дочка В.Хижнякова (А.Баранова) у листі з Вінниці, якого датовано 20 квітня, рік не поставлений, але, виходячи з контексту, вірогідно, що 1917, просить протекції для дружини одного присяжного повіреного, який тяжко хворіє і не в змозі утримувати родину. Вона передає вітання від Дмитра Васильовича Марковича, який, очевидно, добре знав Шрага⁴³⁴. Це – листи від добре знайомих людей.

Але були послання й іншого гатунку. До Шрага як “старого, стійкого борця за свободу людини, за процвітання Росії” звернувся студент-чернігівець, член коаліційної ради київських студентів, прізвище, на жаль,

⁴³² ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 14.

⁴³³ Там само, спр. 66, арк. 1 – 3 зв.

⁴³⁴ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 54, арк. 1 – 2.

підписано нерозбірливо. Він обурений тим, що в Чернігові поліцейський “відділ розшуку” очолює, як і раніше, “найзатятіший антисеміт і реакціонер” якийсь Крамаренко. Автор переживає, що революційний запал у місті спадає і звертається до Шрага з патетичним закликком: “Вірю у Вас й благаю: паліть Вашим золотим і потужним словом серця людей, пробуджуйте, кличте до творчої роботи, створюйте новий дух народний, викореніть все старе, все, просякнуте поліцейсь[ким] режимом, організуйте щоденно вечорами лекції, сходки, мітинги і т. д. – Ви ж бо – наша гордість в Чернігові”. Цей палкий прибічник нового ладу і сам збирався приїхати, щоб допомогти у боротьбі із старим режимом ⁴³⁵.

Поруч з такими адептами революційних змін до Шрага зверталися і люди з повсякденними турботами: вчителька з Борзнянського повіту просила посприяти, щоб її перевели до Чернігова, де в неї жили хвора мати, син-гімназист, а брат її, “наш захист і допомога”, перебував у полоні ⁴³⁶.

Звичайно, можна зрозуміти всіх адресантів, які здійснення своїх надій і планів від розв’язання глобальних проблем, до вирішення приватних питань, покладали на Шрага. Доречно підкреслити, що це засвідчує його заслужений авторитет. Проте одночасно треба визнати, що навряд одній людині під силу упоратися з тим неймовірним обсягом роботи, котрий почав вимальовуватися в міру того, як руйнувалася царська система.

Персоніфікація влади, як вона складалася у губернії, була виявом браку дієздатних владних органів, а відтак хаосу, що насувався на суспільство. Людина із життєвим досвідом, знаннями і мудрістю Шрага просто не могла не помічати перших загрозливих ознак безладу. Нам здається, що тільки теоретично він залишався на позиціях автономізму, а внутрішньо усвідомив потребу заводити не просто новий, а український лад. Численні факти повсякденного життя губернії, рідного міста і всієї України переконують старого і поважного громадського діяча в цьому. Навіть, якщо вважати це припущення занадто сміливим, то можна погодитись із висновком В.Верстюка, зробленим на основі аналізу праць М.Грушевського, опублікованих у 1917 р.: “Федералізм Грушевський розумів не як повне заперечення незалежної української державності, а як крок їй назустріч. В такий спосіб йому у квітні 1917 р. здавалося

⁴³⁵ ДАЧО. ф. 1081, оп. 1, спр. 63, арк. 1 – 1 зв.

⁴³⁶ ЧІМ, інв. № Ал. 59-157 / 603, арк. 1.

можливим і реальним налагодити національно-державне життя України”⁴³⁷. Правдоподібно, що таких же поглядів дотримувався і Шраг.

Це пояснює, чому заангажованість Іллі Людвиговича у власне українському русі була такою повною і всебічною. До речі, у відповідності зі своїми міркуваннями щодо перспектив революції, він, вірогідно, на першому етапі не вбачав особливих суперечностей у служінні ідеям російської революції та роботою над розбудовою виразно українських органів.

Отож, нічого дивного, що місцева газета оприлюднила вельми показовий факт: 2 березня у приміщенні Чернігівського відділу Товариства по наданню допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій, відбулося засідання ради поступовців, де було ухвалено зібрати збори 18 березня та відновити діяльність “Просвіти”⁴³⁸. Ця перша згадка в легальній пресі про діяльність українського товариства – ознака нової доби.

Справжнім же проривом у справі презентації українського руху стали велелюдні українські збори, які відбулися 18 березня в Чернігові. Це була ніяк не буденна акція навіть у тодішньому перенасиченому “історичними” подіями місті. Людей зійшлося так багато, що зал Чернігівської міської думи не зміг умістити всіх бажаючих, і дуже швидко збори перебралися до просторішого приміщення – будинку Чернігівського дворянського зібрання. Головою зборів обрали І.Шрага, писарями – О.Карпинського та І.Коновала. Чернігівський голова, відомий український діяч А.Верзилов від імені міста вітав присутніх і “найкращого сина України Шрага”. Останній у своїй промові підкреслив, що “нині після революції виявився могутній національний український рух, котрий підготовано було невтомною працею наших патріотів під проводом потайних рад, об’єднаних Центральною Українською Радою в Києві”⁴³⁹.

Сам перелік тем, яких торкалися у своїх виступах численні промовці, окреслює коло завдань чернігівських українців. Так, І.Коновал закликав відновити роботу “Просвіти” – улюбленого дітища поступової чернігівської інтелігенції. Г.Стаднюк говорив про “потребу українських шкіл

⁴³⁷ Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 69.

⁴³⁸ ЧЗГ. – 1917. – 17 марта. – С. 4.

⁴³⁹ Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – С. 33.

всіх типів”. Його підтримав В.Базилевич, зажадавши, щоб Чернігівське губернське земство подбало про заснування українських шкіл. О.Карпинський висловив уболівання за долю української наукової преси, а Олекса Приходько – улюбленої справи всього свого життя – “українську пісню і національне музичне виховання”. “Представник студентської молоді Василь Елланський закликає ту велику частину української інтелігенції, яка відбилася од української бідної й виснаженої маси, звернутися до праці на користь рідного краю під українським прапором”. М.Шраг (Микола – син Іллі Людвиговича) звернув увагу присутніх на стан української преси, майже повністю знищеної в Галичині з початком війни. Учень Чернігівської гімназії Р.Бжеський вимагав негайного запровадження при гімназіях курсів українознавства. Т.Шкуркина-Левицька звернулася до “українських жінок” із закликом давати дітям українське виховання, а панна П.Діденко “пропонувала заснувати в Чернігові український дитячий садок”. Солдат Пелехів розповів про формування “охочекомонних українських полків”. Його ідею палко підтримав революційний романтик і засновник української військової частини у місті Василь Павленко. Студент Бархат поділився своїми враженнями від подій у Петрограді, а селянин с. Виблі Чернігівського повіту (тепер Куликівського району) висловив від своєї громади побажання, щоб “по школах була українська мова”.

Хор під орудою О.Приходька багаторазово виконував “Заповіт” та “Український національний гімн”. Очевидно, хористам підспівувало чимало зворушених людей. У залі лунало “Слава Україні!”, “настрій у присутніх святочний і радісний”. Збори ухвалили 10 резолюцій з вимогами:

1. Вільна автономна Україна у складі федеративної Російської республіки.

2. Заснування окремих українських полків.

3. Відкриття українських шкіл.

4. “Заведення української викладової мови по школах Чернігова”.

Решта шість пунктів стосувалися хорового співу та музичної культури. Наприкінці художник Михайло Жук подякував упорядникам зборів і побажав, щоб вони й надалі продовжували цю роботу. Окрім того, збори ухвалили тексти вітальних телеграм голові Тимчасового уряду князю Г.Львову, міністрові О.Керенському, Раді “робітницьких та солдатських депутатів” (очевидно, Петроградській), професорові М.Грушевському,

Центральній Українській Раді і конопотським українцям, які в свою чергу привітали збори. Варто підкреслити, що Шраг і закривав збори, подякувавши присутнім, що прийшли на поклик ради ТУПу⁴⁴⁰. Хоча, Р.Бжеський – один з небагатьох тоді переконаних самостійників – і достатньо прохолодно, щоб не сказати більше, оцінює зусилля своїх старших земляків у плані успішності пропаганди саме ідей української емансипації, але й він змушений визнати, що: “Безумовно, цілий ряд осіб, починаючи з Іллі Шрага, І.Коновала, докт[ора] Базилевича, Стаднюка, Ол. Приходька і кінчаючи навіть деякими півінтелігентами-Українцями завдяки своїй відданості справі, любові (хоча може й не зовсім послідовній) до рідного краю, не дивлячися на відсутність політичного досвіду, а у багатьох і ясного розуміння остаточної мети визвольної боротьби, багато зробили для української національної справи”. Цей переконаний прибічник самостійницьких ідей вирізняє з-поміж інших Шрага, вказуючи на ті риси його діяльності, про які вже йшлося: “Сам Ілля Шраг захоплений могутнім подихом, не дивлячися на свої вже далеко не молоді роки, працював за кількох, не чуючи втоми, щасливий, що може працювати у вільній (як йому здавалось) державі на користь рідній, любій йому справі”⁴⁴¹.

Враховуючи такий значний політичний ентузіазм і ту обставину, що в деяких повітових центрах проходили вибори делегатів, можна припустити, що на Український національний конгрес вирушила чимала делегація чернігівців, хоча точну їхню кількість та прізвища встановити не вдалося. Згідно з нормами територіального представництва, до Центральної Ради від губернії обрали І.Шрага, М.Рубісова та Г.Одинця⁴⁴². Знову ж таки, з цих представників два – І.Шраг та М.Рубісов – представляли ТУП. Ставлення до цієї найвпливовішої на наших теренах української організації неоднозначне. З погано прихованою ворожістю Р.Млиновецький (Бжеський) зазначає, що товариство “було паном у тій Укр[аїнській] Центр[альній] Раді і складалося воно з ліберально настроєних поміркованих елементів, серед яких не бракувало і членів московської конститу-

⁴⁴⁰ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 62 – 64.

⁴⁴¹ Характерник (Р.Бжеський) Згадки з минулого – 1925. – Т. LXXXVI. – Кн. II (лютий) – С. 38..

⁴⁴² Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – К., 1996, – Т. 1. – С. 64.

ційної-демократичної партії”. Проте він змушений визнати широку територіальну закоріненість відділень ТУПу в Україні: на їхній з’їзд 8 квітня (по новому ст.) прибули представники “громад Полтави, Чернигова, Харкова, Одеси, Житомира, Кам’янця-Под[ільського], Катеринослава, Петрограду, Москви, Сум, Сосниці, Кременчуга, Константинограду, Переяслава, Умані, Винниці, Азова, Чорноморщини, Гадяча, Лубнів, Золотоноші та інших місцевостей і сел України”. “До президії З’їзду ввійшли М.Грушевський, як голова, І.Шраг і А.Лотоцький, як заступники голови, І.Крижанівський і О.Приходько як секретарі. Відкрив з’їзд М.Грушевський привітанням”, – вказує той же автор. Висунуте ним звинувачення членам товариства, які проголосили себе партією і взяли курс на більш-менш послідовне запровадження автономії в Україні, у прагненні “якнайскорше позбутися з Укр[аїнської] Цент[ральної] Ради самостійників і з цією метою вирішили скликати т. зв “Всеукраїнський Національний З’їзд” (або “Український Національний Кон’рес”) на 19, 20 і 21 квітня по новому стилю (6, 7 і 8 по стар[ому] стилю)”, – можна трактувати як безпідставне ⁴⁴³. Принаймні щодо Чернігівщини цієї доби, можна сказати однозначно: будь-які інші погляди, крім автономістських, не мали настільки широкої підтримки, щоб скласти конкуренцію останнім.

І.Шраг, як відомо, був активним членом ТУПу ще від моменту його заснування. Це пояснює, чому з-поміж українських партій саме відділення УПСФ (наступниці Товариства поступовців) було найчисленнішим і спромоглося претендувати на керівну роль в українському русі не лише у місті, але й губернії. До Шрага стікалася інформація про розгортання осередків партії соціалістів-федералістів у повітах. М.Рубіс (Рубісов) сповіщав про заснування відділення у Конотопі ⁴⁴⁴, а М.Могилянський писав з Городні: “заложив я тут відділ українського союзу автон[омістів]-федералістів. Постановили приймати членами <...> представників усіх партій, що признають вимоги націон[ально]-терит[оріальної] автономії України та загального виборчого права. Чи єсть якийсь статут союзу і чи можете його мені надіслати? Як нам зв’язатися з губерніальним відділом?” ⁴⁴⁵ До речі, у квітні 1917 р. відновила свою діяльність партія,

⁴⁴³ Млиновецький Р. Початки визвольної боротьби українського народу: До 85-річчя проголошення Української Центральної Ради // <http://www.universum.org.ua>.

⁴⁴⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-167 / 603.

⁴⁴⁵ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 61, арк. 2.

якій свого часу Шраг віддав багато часу та енергії. Він увійшов до складу Ради Радикально-демократичної партії⁴⁴⁶.

Як відомо, партійна палітра в Україні була досить строкатою. На практиці ж симпатyki українського руху, особливо, з селян та солдатів, дуже слабо розбиралися в партійній приналежності того чи іншого діяча. Найважливішим для них була його особиста репутація. Шраг, безумовно, задовго до революційних подій став людиною, якій вони довіряли. Більше того, таким стихійним організаторам – вихідцям з народу – на перших порах було байдуже до власне партійної приналежності свого кумира.

Селянин Т.Ковбаса з Глухівщини, котрий разом із Шрагом відбував покарання у чернігівській в'язниці у 1908 р., прохає Іллю Людвиговича “давать мені указки листівками, щоб та як повести організацію українців у своїй волості. Я де що зробив. Організував по селях маленькі гуртки, а тоді зв'язав їх в один Волосний гурток і тут пришлось поступитися трохи – гурток розбивається на секції: с-р (есери), с-д (соціал-демократи), нар[одних]-соц[іалістів] і інтернаціонал [більшовики. – Т.Д.] і я лякаюсь, щоб не пішло на розвал”⁴⁴⁷.

Після проголошення I Універсалу Центральної Ради в губернії пришвидчився процес “українізації” земських установ. З Борзни Шрагу сповіщали: повітове земське зібрання, що відбулося 18 червня 1917 р., визнало УЦР Українським урядом, водночас ухвалено було “подбати про скликання губерніяльної наради всіх голів земських управ в справі обговорення сучасного моменту (переведення автономії України в життя)”. Головою земської управи обрано Ферапонта Петровича Сасенка (батька відомого українського митця О.Саєнка. – Т.Д.)⁴⁴⁸. Таким чином, не буде перебільшенням твердити, що в очах прибічників революційних перетворень І.Шраг був справжнім лідером, від якого чекали схвалення і сподівалися порад та вказівок. Д.Дорошенко, змальовуючи ситуацію у губернії, писав: “У Чернігові заснувалася Губерніяльна Рада з Виконавчим Комітетом, де більшість голосів дістали місцеві українці: І.Шраг, В.Модзалевський, В.Базілевич, І.Коновал та ин. Губернським комісаром став М.Іскрицький, який працював у контактi з Губернським Виконавчим Комітетом. Вже у червні почалася українізація у місцевих військо-

⁴⁴⁶ Український національно-визвольний рух. – С. 175.

⁴⁴⁷ ДАЧО. ф. 1081, оп. 1, спр. 59, арк. 1.

⁴⁴⁸ Там само, спр. 64, арк. 1 – 2.

вих частинах. Відновлено було “Просвіту” й засновано українську гімназію”⁴⁴⁹.

Організаційний талант Іллі Людвиговича достатньо повно виявився у скликанні селянських з’їздів у губернії, з’їзду “Просвіти”, а особливо Першого українського національного з’їзду, котрий проходив у губернському центрі 8 – 10 червня. Твердою рукою він кермував на з’їзді, де постійно спалахували дискусії, звідусіль поступали часто взаємовиключаючі пропозиції. Цікаво відзначити, що деякі делегати виступили з відвертим засудженням автономістських засад устрою майбутньої Української республіки. Так, об’єктивно противником останніх показав себе отаман Чернігівської козацької сотні В.Павленко⁴⁵⁰. Ще рішучішою була позиція делегата Р.Бржезького (так тоді писали прізвище вже згаданого Р.Бжеського). “Така велика багата країна, територією не менш Германії, – говорив він, – може бути самостійною”⁴⁵¹. Впадає у вічі, що представники УЦР, які брали участь у роботі з’їзду, Є.Онацький, О.Шульгин, син І.Л.Шрага – Микола, намагалися у зародку придушити такі самостійницькі настрої.

Але чи не головну роль зіграв авторитет Шрага, котрий робив доповідь “Історія українського руху”. Перелічуючи всі кривди, заподіяні царською Росією українському народові, підкреслюючи, що “ніколи організовані українці не були рабами царя, тоді як російська опозиція, з’єднавшись з урядом, співала “Боже, царя храни”, він все ж таки настоює на тезі – шлях федерації, “ідея автономії проходить ниткою через всю історію України, після її прилучення до Москви”⁴⁵².

Складається враження, що це й було політичне кредо всіма шанованого чернігівського діяча. Але ми писали, що як би він насправді не ставився до Росії та ідеї автономії України у складі її демократичної та федеративної іпостасі, вірив він чи не дуже у подібну метаморфозу колишньої імперії, але як людина команди, мусив грати за правилами, встановленими Центральною Радою для всіх своїх членів.

Це тепер нам здається, і то далеко не всім, очевидним і нормальним,

⁴⁴⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 66.

⁴⁵⁰ ЧЗГ. – 1917. – 20 июня. – С. 8.

⁴⁵¹ Там же. – 23 июня. – С. 7.

⁴⁵² Перший Український з’їзд у Чернігові (8 – 10 червня 1917 року). – Чернігів, 1917. – С. 20.

з позицій європейської ментальності, прагнення до незалежності. А на ті часи вимога автономії далеко не застаріла. До того ж сучасники мусили враховувати фактор, який інколи зовсім не беруть до уваги теперішні дослідники. М.Попович слушно зауважив: “Оцінюючи компроміси національного руху з урядом імперії, слід мати на увазі неможливість “мазепинського” розв’язання за умов війни. Самостійність України означала насамперед або самостійне ведення бойових дій проти Центральних держав, або негайний вихід з війни, тобто практично перехід на бік австро-німецького блоку. І те, й друге гасло в перші місяці було неможливе, і маси б його не підтримали. Для Наддніпрянської України її суверенітет мусив якось увійти в рамки демократичної Росії. Пошуки компромісу з Тимчасовим урядом були, таким чином, неминучі”⁴⁵³. Відтак, існувала ціла низка факторів, які робили неможливим швидкий і безболісний розрив з імперією, надто серйозних, щоб ними нехтувати зопалу. Отож, дивуватися тому, що Ілля Людвигович так послідовно відстоював засади автономії, не довіряючи російським діячам навіть демократичного штибу, не доводиться.

Така позиція Шрага, відразу зазначимо, викликала незадоволення з боку багатьох політичних сил. Перекоаний прибічник самостійності, вже згадуваний Р.Бжеський (Р.Млиновецький – це один з його псевдонімів), через багато років писав про ставлення Шрага до формування українського полку у Чернігові як “крайне вороже” боротьбі за незалежність України⁴⁵⁴, проте його спогади детальніше відображають позицію Іллі Людвиговича у цьому дражливіму питанні. Сам Р.Бжеський визнавав, що ініціатор створення полку у Чернігові поручник російської армії В.Павленко, був інвалідом (одержав контузію у голову). “Ні особливою інтелігентністю (особливо, щодо українознавства), ні політичним розумом він не відзначався, але під впливом вічевих промов ся експанзивна й щира людина почула себе Українцем і захотіла послужити своєму народові”⁴⁵⁵. Як бачимо, характеристика дуже неоднозначна. Що мав думати Шраг, коли така людина заходилася формувати українську військову частину, а “сей виступ”, як підкреслює знову ж таки Р.Бжеський, “вик-

⁴⁵³ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 196.

⁴⁵⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918. – Львів, 1994. – С. 122.

⁴⁵⁵ Характерник. Назв. праця. – 1924. – Т. 84. – С. 290 – 291.

ликав страшенне занепокоєння у місцевої російської влади”, а остання звернулася до визнаного лідера українців, мовляв, ваш полк, ви й розберайтесь.

Як і всі керівники Центральної Ради, Шраг боявся звинувачення у дестабілізації, руйнуванні фронту, зраді інтересів Росії. Хоча фронт і без українського втручання тріщав по швах, а в самій Росії мало хто рахувався з її державними інтересами та й взагалі розумів, у чому ж вони полягають, але антиукраїнські сили (а їх було чимало) наголошували, насамперед, на “українському” слідіві у всіх негараздах Росії і охоче виставляли українців зрадниками, сепаратистами і відщепенцями. Тому звинувачення речника самостійників, звичайно, мають під собою підстави, але їх не можна трактувати однобічно вороже і спрощено. Шраг був на голову вище свого оточення, Завдячуючи своєму життєвому досвіду, знанню законів і людей, він бачив те, що іншим було недоступним. Можна уявити, як він боявся повторення ситуації 1905 –1907 рр.: очевидні успіхи, значний поступ... і настання реакції, внаслідок чого український національно-визвольний рух виявився відкинутим на десятиліття назад. Якщо додати до цього притаманну цій людині обережність, то стане зрозумілим істинна сутність того епізоду, що відбувся в останній день роботи з’їзду.

Про нього багато розповідається у спогадах очевидця подій – Р.Бжеського. 10 червня В.Павленко дістав телеграфом повідомлення з Києва про оголошення самостійності України. Автор у дужках зазначив: “очевидно фактично так зрозумів він зміст І-го Універсалу”. “Через півгодини перед будинком, де відбувався з’їзд [це був селянський з’їзд. – Т.Д.], почулися звуки українського гимну і за пару хвилин у відчинені двері ввійшов відділ вояків з голими шаблями і урочисто вніс український прапор, а сам Павленко звертаючись до здивованих селян і переляканих (як завше у таких випадках) “Українців” та приголомшених несподіванкою Росіян, оголосив, що він одержав телеграму про те, що у Києві дві години тому нарешті проголошено повну самостійність України. Він закликає всіх до оборони й організації своєї держави та обіцяючи разом із військом до загину боронити незалежність рідного краю, закінчує свою промову гучним “Слава” рідній державі та її урядові”. Звичайно, що делегати з’їзду з великим ентузіазмом зустріли це повідомлення, донесене до них у такій оригінальній формі. Проте прискіпливі “росіяни” стали вимагати підтвер-

дження, і коли виявилось, що телеграма неурядова, то й Шраг заявив, що “се вістка непевна і закликав присутніх до обережності у своїх постановках”⁴⁵⁶. Можливо, з точки зору екзальтованого юнака, палкого прозеліта українства цей крок і видається не патріотичним і навіть боягузливим, але, зрозуміло, що в тій вибухонебезпечній ситуації поява озброєних людей, налаштованих архіреволюційно, могла викликати небажані ексцеси аж до кровопролиття. На відміну від, скажімо, більшовиків, лівих есерів чи анархістів, Шраг добре знав ціну людської крові. Отже, ми не збираємося засуджувати його за помірковані і негероїчні, зате виважені, продиктовані здоровим глуздом дії. Здається, що в роки революції різного роду шибайголів вистачало, а от стримувати їх не було кому.

У ці гарячі дні Шраг дійсно багато часу проводить у президіях різних з’їздів, нарад, конференцій тощо. Але зауважимо, що це заходи революційної доби, а не спокійне подрімування у затишних фотелях з імітацією керування покірними і слухняними масами. Окрім вояків полку ім. Дорошенка, були у Чернігові й більшовики, які теж намагалися використати будь-яку громадську трибуну для пропаганди своїх ідей. Що значить кинути в селянську масу слова про те, що “Ленін і більшовики стоять за передачу землі селянам до Установчих зборів”, тобто за принципом “грабуї награвоване”? Переважна частина селянського з’їзду негайно підтримує таке революційне і “справедливе” рішення, і тут же згоджується з бравим матросом Н.Точоним про переобрання президії⁴⁵⁷. А ще ж існували і крайні праві, прямо таки відверті чорносотенці, які хоча й не обиралися на з’їзди, але мали в своїх руках добре поставлену пресу, суттєвий вплив на громадську думку.

Так, їхній друкований орган у одному із своїх антиукраїнських фейлетонів писав (цитуємо мовою оригіналу): “Вождем черниговского мазепинства является маститый перводумец Илья Людвигович Шраг, который давно и усердно чтится всеми местными радикалами, и который, как водится, происхождения немецкого, ибо его отец Людвиг Шраг, по профессии лекарь, в качестве “чистокровного” немца был вывезен по-

⁴⁵⁶ Характерник. Назв. праця. – 1924. – Т. 84. – С. 297 – 298.

⁴⁵⁷ Точоний Н.І. З Кронштадта на Чернігівщину // Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. – Чернігів, 1958. – С. 148 – 149.

мещиком Лизогубом из Германии”. Далі автор поливає брудом все, що робив нащадок німця та його однодумці для українізації освіти в губернії ⁴⁵⁸. Навіщо наголошували на неслов’янських коренях? Звичайно, щоб скомпрометувати людину – прийом давно відомий і відпрацьований російськими шовіністами, а в умовах Першої світової війни особливо підлий, бо в країні панували “антинімецькі настрої”, що змушувало людей навіть масово змінювати свої прізвища. В українській історії найбільше відомий приклад, пов’язаний з визначним мовознавцем і громадським діячем Ю.Шевельовим (Шерехом), батько якого російський генерал Володимир Карлович Шнейдер у 1916 р. змінив німецьке прізвище на російське – Шевельов ⁴⁵⁹. Щоправда, на 1917 р. істерія вже пішла на спад, але ж все нагадування про неслов’янське походження можна вважати не просто поганим смаком, але досить влучним засобом дискредитації в руках шовіністів.

Мабуть, Шрага, найбільше вражало нерозуміння загалом розумними освіченими людьми всієї небезпеки ситуації. Він не дивувався вміло націленим на руйнування матросам чи озвірілим в окопах солдатам з селян. А от позиції колишніх соратників обурювали до глибини серця. 7 липня на засіданні ради представників громадських організацій Чернігова він різко засудив “криводушну” політику кадетів в українському питанні ⁴⁶⁰.

Значним ударом по довірі керманічів Центральної Ради та їхніх прибічників по всій Україні до російської демократії та військовиків стали сумнозвісні події 26 липня у Києві. Як встановили на екстремному засіданні Комітету (Малої Ради) Центральної Ради, яке відбулося вже наступного дня, суть цієї неймовірно заплутаної справи полягала у тому, що російські війська у Києві – кірасири і донські козаки – обстріляли ешелони з козаками-богданівцями, які вирушали на фронт: “Це було організовано свідомо. Доказ в цьому, що, починаючи від станції Товарної до Пасажирської, весь час стріляли із засади” ⁴⁶¹. Річ у тім, що стріляли “свої” по “своїх”, причому богданівці мирно собі їхали у теплушках, чекаючи, поки паровози наберуть швидкість. Вони навіть не відстрілю-

⁴⁵⁸ Києвлянин. – 1917. – 18 августа. – С. 2.

⁴⁵⁹ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 59 – 60.

⁴⁶⁰ ЧЗГ. – 1917. – 18 июля. – С. 5.

⁴⁶¹ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 198.

валися, бо розуміли, що кулі можуть потрапити у випадкових людей, яких завжди чимало на вокзалах, а ті, хто, стріляв у них, були недоступні, бо ховалися за будівлями. Як завжди, у таких випадках, виявити, хто віддав наказ стріляти, не вдалося. Винні у розстрілі не були покарані. Член Малої Ради Шраг-молодший – Микола – говорив: “Вчора скоїлась трагічна історія. Солдат[ів]-українців, що їхали на фронт, боронити волю, було розстріляно козаками. <...> Нас травили і травлять. Хтось хоче розпалить національні страсті. Винна в усьому преса – не лиш чорносотенна, але і соціалістична, котра натравлює одну націю на другу. Не так винні донці та кірасіри, як ті, хто їх розпропагандував. Настав момент, коли треба стати до боротьби з сим чорносотенством. Ми скрізь чуємо випадки проти українства. Далі терпіти сього ми не можемо, повинні боротися”⁴⁶². Члени Малої Ради ухвалили резолюцію з однозначним суворим засудженням цих дій, але реальних кроків у напрямку забезпечення від подібного злочину в майбутньому, суворого покарання винних, так ніколи і не було зроблено.

Між тим, у середовищі, близькому до богданівців, ширилися зовсім інші настрої. Батько українського козака, який служив у Богданівському полку, освічений і толковий, національно свідомий селянин с. Держанівки Ніжинського повіту Макар Трухан, описав у листі до І.Шрага від 4 серпня 1917 р. своє враження від цієї події, яка зачепила і його особисто. Він поїхав проводити сина на фронт і був у Києві якраз 25 – 26 липня: “Бачив як святити знамена біля Софійського собору для Богданівського полка, бачив цього мученика, щирого українця полковника Капкана. Лив я сльози бачучи, <...> що він має 8 ран і не може сам без помочі встать з ослинця, а гарцює на коні так наче і зовсім здоровий”. Син цього чоловіка попереджав його: “тікай батьку, бо тут Донці та карасіри з нами українцями в великій ненависті, то щоб не скоїлась бійка”.

Трухан не просто занепокоєний тим, що сталося. Він бачить глибинний зміст цієї події: “Бо як же нам тепер боронитися від закордонних ворогів, як нас вбивають за угла свої вороги? Я бачу, я кажу, що це тії закляти та недостойни сини Росії, котри відчинили фронти ворогу, вони тепер убивають їх, наших синів, наших захитників, як же це нам схилять перед їми свої голови, бачучи таке лиходійство?! Не можна грих, нам

⁴⁶² Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 202.

буде”. Автор листа звик, судячи з тексту, довіряти Шрагу, вони особисто знайомі: “Цьому я щиро благаю Вас обміркуйте в Чернігові своїм гуртком оце діло, зговоріцца з козаками, котри в Чернігові полку Дорошенка і тогді посылайте Дорошенківців до нас у волость для вияснення народу цього діла”, – клопочеться він.

Неспровокований підступний напад на українських вояків підштовхнув цього немолодого чоловіка до висновку, який він уже й раніше обмірковував: “... я боявся допускать людей до крові, думав що тепер москалі не таки, як були колись, але тепер я бачу що москалі та читачи Києвлянина гірши вороги Українцям чим германці, а через се треба негайно требувать від Центрального Правит[ельст]ва автономії України і свого козацького війська. Я дома молодих ще двох синів маю і них пошлю на защиту України, а на защиту ворогів не посылаю”⁴⁶³. Колись С.Чикаленко говорив, що треба Україну любити не тільки до глибини серця, а й до глибини кишені. Цей простий селянський дядько готовий був її любити ще міцніше: не шкодуючи життя своїх синів. Зразок такого чистого і зворушливого у своїй святій простоті патріотизму, чітке й логічне розуміння історичної мети революційних перетворень, яке продемонстрував М.Трухан, не могло пройти повз увагу І.Шрага. Це була не ідеалістична риторика захоплених революційними гаслами юнаків, а голос тих, кого в середовищі поступової української інтелігенції звикли щиро шанувати, представників народу – селян.

Власне, це не єдиний лист до Шрага від селянських організаторів. Просто він найбільш виразний як ілюстрація тих настроїв, що мали поширення в Україні в цілому й на Чернігівщині зокрема, і стосувалися різних шляхів вирішення долі України. Звичайно, було б наївно сподіватися, що думка одного або навіть декількох селян перекреслить весь життєвий досвід Іллі Людвиговича, зруйнує ті світоглядні уявлення, що він їх плекав упродовж багатьох років, проте й не варто недооцінювати впливу таких подій і реакції на неї з боку людей, у щирості українських переконань яких важко сумніватися, бо вони не претендували на якісь особисті вигоди від революційних перемін.

Інша річ, що в умовах революції стабільності не існує. Вже у другій половині 1917 р. ситуація змінилася настільки радикально, що вироблені

⁴⁶³ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 63, арк. 2 зв, 3.

і ухвалені Другим Універсалом правила гри перестали відповідати реальній розстановці сил. Відтак сама швидкоплинна обстановка змусила Шрага еволюціонувати в бік усвідомлення життєвої потреби проголошення власної національної держави, хоча б для того, щоб уберегти Україну від тих руйнівчих тенденцій, які все частіше проявлялися на півночі. Врешті, одне спостереження Д.Дорошенка може бути відповіддю на питання, яке нас цікавить: “Шраг одним із перших ясно і без вагань став під прапор нової державної самостійності і ніякі особисті симпатії, зв’язки, традиції і многолітні звички не мали на нього ніякого впливу, не відіграли жодної ролі”⁴⁶⁴.

Отже, якщо питання про еволюцію поглядів Шрага в останні роки життя залишається відкритим, то його практична діяльність безумовно спрямована на розбудову української державності. У ході виборів органів міського самоврядування 1917 р. місцева громада автономістів-федералістів об’єднала представників різних політичних напрямів в українському русі довкола списку на чолі з І.Шрагом. “За свідченням місцевої соціалістичної преси, його успіх був великою мірою зумовлений особистим авторитетом І.Шрага”. Національний блок отримав на виборах відносну більшість – 27% голосів⁴⁶⁵. Ми дозволимо собі зацитувати повністю фрагмент із друкованого органу Чернігівської губернської ради робітничих і солдатських депутатів, що стосується ролі І.Шрага у поразці соціал-демократів на цих виборах: “Потім, у справі перемоги українсько-польського блоку зіграла немаловажну роль така “деталь”, але деталь велика: список цього блоку очолювала особа дуже шанована і досить популярна в місті – І.Л.Шраг – українець, місцевий гром[адський] діяч; колишній член І-ої держ[авної] думи, а тепер голова Чернігівського окружного суду. Це ім’я настільки популярне в місті, що достатньо було чернігівському обивателю, повністю недосвідченому у громадсько-політичній боротьбі сказати, що у списку блока на першому місці стоїть Ілля Людвигович Шраг, як цей обиватель охоче виявляє готовність віддати свій голос саме за національний блок № 4. Обивателя не цікавила тут та обставина, що шановане ім’я І.Л.Шрага прикриває собою зовсім

⁴⁶⁴ Дорошенко Д. De Profundis. – С. 142.

⁴⁶⁵ Бойко В. Підсумки муніципальної кампанії 1917 р. для українського руху // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х частинах). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 214.

інші імена. І, коли ми одному виборцю, простій людині, який збирався подати свій голос за № 4, сказали, що після Шрага стоять імена старих міських діячів, він був цим вельми збентежений і здивований”⁴⁶⁶. У цьому тексті вражає велика подібність до коментаторів теперішніх виборів: чого вартіть тільки пасаж щодо прізвищ у виборчих списках. Окрім того, треба звернути увагу на ту обставину, що українці блокувалися з представниками польської громади, тобто реалізували на практиці ті ідеї Союзу автономістів, які І.Шраг поділяв з давніх пір. Зрештою, визнання його лідерства у місті серед діячів, що претендували на першість у завоюванні симпатій електорату, теж, на нашу думку, відповідає дійсності.

Узгодження позицій, вишукування компромісів з представниками різних сил, успішні або й ні спроби протистояти некерованим процесам забирали багато сил і нервів. Окрім того, кожен, хто щиро прагнув знайти порозуміння з російською стороною і вірив у наявність аналогічних проявів останньої, неминуче стикався із своєрідним спротивом повсякденного життя, яке підкидало чимало переконливих фактів зворотного порядку, і робило ці наміри просто нездійсненними.

І.Шраг, незважаючи на поважний вік і повну заангажованість у громадсько-політичному житті Чернігівщини, брав участь і в загальноукраїнських справах. Ці сюжети вже достатньо повно висвітлені в літературі. Так, В.Верстюк писав про Всеукраїнський національний конгрес: “Почесне місце серед делегатів посідали відомі українські культурні та громадські діячі. М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, І.Шраг, Ф.Штейнгель, П.Стебницький, Л.Старицька-Черняхівська, Д.Дорошенко, М.Загірня (Грінченко), С.Ерастов, М.Левицький були обрані до президії, активно виступали, навколо них громадився люд у перервах між засіданнями”⁴⁶⁷.

У цьому зв’язку хотілося б привернути увагу до двох моментів. Як би ми не оцінювали погляди найстарішого члена Центральної Ради, але його послідовний демократизм не викликає сумніву. Коли на одному з засідань VII сесії УЦР розгорілися палкі дебати з приводу спроби київських більшовиків запровадити цензуру щодо партійного органу “Бунду”, саме Ілля Шраг, протестуючи проти боротьби більшовиків з друко-

⁴⁶⁶ Голос труда: Орган Черниговского губ. совета раб. и солд. депутатов. – 1917 . – 13 августа. – № 3. – С. 4.

⁴⁶⁷ Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С. 83.

ваним словом, запропонував Генеральному Секретаріатові вжити потрібних заходів “для забезпечення волі слова”⁴⁶⁸. До речі, цей повчальний епізод використав у своєму романі про М.Грушевського письменник Ю.Хорунжий: “Соціал-демократ Анатолій Пісоцький знехотя питає: Чи варто на дрібнім факті загострювати увагу вельмиповажного зібрання? То є окремих випадок політичної боротьби... Але старійшина, учасник ще Київської громади, Товариства українських поступовців, нині соціаліст-федераліст Ілля Шраг напівжартома-напівсерйозно погрожує Пісоцькому пальцем:

– Сей факт не можна лишити поза увагою... Обов’язково заявити наш протест! Доручити Генеральному Секретаріатові вжити потрібних заходів... для забезпечення волі слова!”⁴⁶⁹ Здається, що “старійшина” дав гарний урок молодшим колегам: свобода слова або існує для всіх учасників політичного процесу, або її немає взагалі. Цікаво відзначити, що це питання розглядалося вже на засіданні ЦР 31 жовтня, а більшовики захопили владу в Петрограді, як відомо, 25 жовтня. Тому доречно буде констатувати, що Шраг одним з перших розгледів недемократичність дій більшовизму, й, очевидно, не мав жодних ілюзій щодо їхньої подальшої практики.

Хоча Шраг і був дисциплінованим членом ЦР, не пропускаючи майже жодної її сесії, але керівництво відчувало, що це не зовсім належне використання державницького потенціалу знаного всій Україні чернігівця. Так, М.Грушевський переконував Іллю Людвиговича поїхати до Петрограда у складі делегації до Тимчасового уряду, запевняючи: “Одинокий чоловік сей, вповні на которого всі згодяться... се Ви. Згодьтесь поїхати”⁴⁷⁰. О.Шульгин у листі від 19 липня 1917 р. від імені партії соціалістів-федералістів пропонував Шрагу посаду генерального секретаря з питань юстиції. Він, зокрема, писав: “В Секретаріаті справа налагоджується потроху, але далеко ще нам до “совершенства”. Справа дійсно надзвичайно тяжка і мимоволі питаїш себе, чи не забагато ми взяли на себе... Переводити таке грандіозне і велике діло, та ще в такий час! Це справа гігантів, але... не бачу я щось таких навкруг себе. Треба опиту, розважного розуму і творчих сил... Зараз наш “Кабінет” ще не зформу-

⁴⁶⁸ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 378.

⁴⁶⁹ Хорунжий Ю. Вірую! // Дніпро. – 1998. – № 11-12. – С. 57.

⁴⁷⁰ Нагорнєва Н. Назв. праця. – С. 259.

вався остаточно. В розмовах з Винниченком ми не раз згадували Вас, і я б дуже просив Вас одповісти мені: чи не згодилися би Ви взяти на себе Секретаріат юстиції. <...> Ви єдиний справжній кандидат на цю справу”⁴⁷¹.

У листі комісара у справах України при Тимчасовому урядові П. Стебницького до голови УЦР М. Грушевського від 15 серпня 1917 р. знаходимо критику Центральної Ради, що не послали своїх представників до “московської наради”: “Я тої думки, що в Москву слід було комусь їхати (напр[иклад] І.Л.Шрагу, або С.О.Єфремову, або О.Я.Шульгину)”⁴⁷². З листа члена Чернігівського окружного суду В.Гаврика до І.Шрага від 6 грудня 1917 р. довідуємося, що генеральний секретар юстиції М.Ткаченко планував призначити І.Шрага генеральним суддею УНР⁴⁷³. Взагалі треба відзначити, що на час Української революції авторитет Шрага у юридичних питаннях був незаперечним. Показовим у цьому плані є такий факт: у лютому 1918 р. А.Вязлов – тоді Генеральний Суддя УНР – звернувся до І.Шрага з проханням: “піддайте відваги” одному з відомих юристів, який “цілком стоїть на ґрунті української самостійності”, але “мови не знає остільки, щоб писати по-українськи” і тому соромиться обійняти посаду в апеляційному суді⁴⁷⁴. Можна допустити, що такі звернення лестили І.Шрагу, але він неодмінно уникав офіційних посад у Києві. Причиною були, звичайно, поважний вік, недуги, але, мабуть, і риса, яка притаманна далеко не кожному: самокритична оцінка своїх можливостей. Власне, Ілля Людвигович не відмовлявся працювати задля побудови Української держави, але не хотів брати на себе надто багато зобов’язань та ще й на державному рівні. Очевидно, не хотілося йому покидати й рідний Чернігів, де теж потребували його авторитету і досвіду.

На користь таких припущень працює його активність у організації виборів до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів. Проте ситуація осені 1917 р. складалася явно не на користь українських сил. Д.Дорошенко констатував: “Конкуренція з боку російських лівих партій в їх демагогічній пропаганді, особливо з боку большевиків, <...> примушувала й українських ес-ерів усе більше “схилитись на ліво”, себ-то манити селянство все більш радикальними перспективами захоплення й

⁴⁷¹ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 70, арк. 2 зв, 3.

⁴⁷² Український національно-визвольний рух. – С. 655.

⁴⁷³ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 55, арк. 1 – 2.

⁴⁷⁴ Там само, спр. 63, арк. 5 – 6.

поділу панської землі. <...> Коли деякі з більш поміркованих партій, наприклад, українські ес-ефи або російські народні соціялісти виставляли більш ділові й помірковані програми в земельній справі, то ці партії не мали ніякого успіху й збирали на виборах мізерне число голосів (як це було в кінці року на Чернігівщині з ес-ефами та нар[одними] соц[іалістами] при виборах до всеросійських установчих зборів)”⁴⁷⁵. Справді, партія соціалістів-федералістів, яка так приваблювала виборців на муніципальних виборах літа 1917 р., програла на осінніх виборах. Д.Дорошенко підкреслив, що у цьому списку на першому місці стояло ім’я І.Шрага, але магія прізвища на цей раз не спрацювала: 478 голосів – “смішно мізерне число”⁴⁷⁶. Такий розвиток подій став наслідком розчарування в діях Центральної Ради, радикалізації суспільних настроїв. Це було й безсумнівною ознакою втрати масових прибічників серед селянства, яке пішло за українськими есерами та більшовиками.

У цих несприятливих умовах І.Шраг ще з більшою наполегливістю заходився відстоювати і пропагувати право Української Центральної Ради на управління всією Україною. Виступаючи на засіданні Чернігівської міської думи 8 листопада 1917 р., він говорив, що: “Рада фактично вже користується законодавчою владою. Вона включила в територію України нові губернії і заснувала ще чотири генеральних секретарства. Центральна Рада, звичайно, не могла, через умови часу, утвориться на чотириступеневій основі, але в Раді репрезентовані селяни, робітники і солдати – представники двомільйонного українського війська. В Раді, крім представників українського народу, є представники великоросів, євреїв, поляків і всіх інших народів, які населяють Україну, і з часом вступу яких Рада є установою не тільки українською, а представницею і виразницею думок і волі всієї населеної території України”⁴⁷⁷. Не буде перебільшенням припущення, що саме під впливом доказів І.Шрага, Дума ухвалила, хоча й компромісну, але все-таки сприятливу для української влади резолюцію, в якій визнаючи Центральну Раду як тимчасовий парламент України і Генеральний Секретаріат як вищу крайову владу, все-таки заявила, що на місцях вся влада повинна належати органам місцевого самоуправління⁴⁷⁸.

⁴⁷⁵ Дорошенко Д. Історія України. – С. 75 – 76.

⁴⁷⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 211.

⁴⁷⁷ ЧЗГ. – 1917. – 17 ноября. – С. 7.

⁴⁷⁸ Там же.

18 листопада у Чернігові на майдані перед кафедральним собором відбулося урочисте проголошення III Універсалу ЦР. Універсал читали українською і російською мовами. Духовенство на чолі з єпископом Іваном відслужило молебень. Губернський комісар Д.Дорошенко приймав парад⁴⁷⁹. Проте оптимістичного настрою, мабуть, бракувало всім. Автор передової статті, якою відкривався номер “Черниговской земской газеты”, прямо таки волав: “Установчі збори – остання ставка на порятунок. Якщо й ця карта буде побита – ми загинули”⁴⁸⁰. А в газеті “Черниговский край” М.Могилянський такими словами проводжав старий, 1917, рік: “Відійшов у вічність 1917 рік, страшний для багатьох рік “крові і сліз”, рік, що його проклинають сучасники, розпочався зорею великих надій і закінчився тяжкою ганьбою, якій ще не видно кінця, тупиком без перспектив і надій”⁴⁸¹.

Трагічні реалії цієї важкої доби на Чернігівщині посилювалися ще й звісткою про масовий розстріл більшовиками представників поваленого Тимчасового уряду. У Глухові були страчені повітовий комісар В.Аммосов, мировий суддя Александрович, брати Трофименки і ще багато людей – всього 20 душ⁴⁸². Жах від цього злочину посилювався ще й тим, що він відбувся 1 січня, якраз на Новий рік, коли люди зазвичай святкують і стають добрішими... Влада у Чернігові була паралізована, населення охоплене страхом. 29 грудня 1917 р. Д.Дорошенко підписав останнє своє розпорядження як губернський комісар⁴⁸³. Наступного дня виконавцем обов’язків губернського комісара було призначено Р.Ганжу⁴⁸⁴.

На жаль, що у військовому плані чернігівські керманічі, як і лідери всієї УНР, нічого не могли протиставити навалі більшовиків. “19 січня 1918 р. не зустрівши будь-якого збройного опору, у місто вступив червоногвардійський загін, складений із робітників Замоскворіччя (підпорядковувався Мінському загону), під командуванням лівого есера М.Порадіна”⁴⁸⁵. Про долю І.Шрага за їхнього нетривалого панування (в ніч з 16 на 17 лютого червоний загін залишив Чернігів) не збереглося жодних

⁴⁷⁹ ЧЗГ. – 1917. – 1 декабря. – С. 4.

⁴⁸⁰ Там же. – С. 3.

⁴⁸¹ Черниговский край – 1918. – 5 января. – С. 2.

⁴⁸² Там же. – 9 января. – С. 4.

⁴⁸³ ДАЧО, Р-4179, оп. 1, спр. 1, арк. 133.

⁴⁸⁴ Там само, ф. 127, оп. 16, спр. 5, арк. 1.

⁴⁸⁵ Бойко В. Встановлення та перший період радянської влади в Чернігові // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 5.

відомостей. Але в подібних випадках відсутність інформації – гарний знак, та й дослідники твердять, що “чернігівський варіант встановлення радянської влади в Україні був одним з найм’якших”⁴⁸⁶.

З середини лютого (за старим стилем: 14 лютого 1918 р. було оголошено 1 березня) у губернії була відновлена влада УНР: 17 лютого до Чернігова вступили частини українського переволочинського полку⁴⁸⁷. Проте якимись особливо пам’ятними діями вона не відзначилася. 7 березня (22 лютого) до тимчасового виконання обов’язків губерньського комісара приступив І.Шраг, з 20 березня цього ж року – Г.Стаднюк, а 22 березня виконувачем обов’язків став І.Коновал⁴⁸⁸. Така чехарда, в якій взяв участь і герой нашого нарису, звичайно, не сприяла посиленню авторитету УНР. Хоча збереглися дані, що І.Шраг та військовий комендант губернії намагалися зупинити вакханалію пограбувань, насильств, на які таким щедрим виявився цей період історії, але реальної сили вони не мали⁴⁸⁹.

Наприкінці квітня 1918 р., як відомо, у Києві відбувся державний переворот: до влади прийшов гетьман П.Скоропадський. Кардинальні зміни торкнулися і Чернігівщини. 4 травня до виконання обов’язків губерньського старости приступив М.Савицький⁴⁹⁰. “15 червня урочисту присягу на вірність Українській Державі склали судді, працівники прокуратури та урядовці суду на чолі з Іллею Шрагом – головою Чернігівського окружного суду, членом Центральної Ради”, – зазначає сучасний дослідник⁴⁹¹. Відомий діяч зберіг високий рейтинг в очах керівництва Української держави не тільки тому, що підтримав нову владу. Гетьман та його оточення розуміли, що постать одного з найстаріших представників національно-визвольного руху піднесе престиж держави і задовольнить опозицію – Український національний союз. Його запрошували до участі у державних органах. Так, міністр юстиції М.Чубинський телеграфував до Чернігова – “Подрібним листом пропонував Вам сена-

⁴⁸⁶ Бойко В. Встановлення та перший період радянської влади в Чернігові // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 9.

⁴⁸⁷ ЧЗГ. – 1918. – 23 февраля (8 марта). – С. 3.

⁴⁸⁸ ДАЧО, ф. 127, оп. 16, спр. 5, арк. 3, 4, 5.

⁴⁸⁹ Сергеева С.М. Чернігівщина часів Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 58.

⁴⁹⁰ ДАЧО, ф. 127, оп. 16, спр. 5, арк. 27.

⁴⁹¹ Сергеева С.М. Чернігівщина часів Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / / Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 115.

тора адміністраційного департаменту”. На тексті телеграми зберігся напис, зроблений Шрагом: “Складаю щиру подяку за високу честь. Жалкую вельми, що особисті й родинні обставини заважають згодитися. Прохаю вибачити”⁴⁹². Цей епізод згадує в своїх споминах і Д.Дорошенко. Мемуарист відзначив, що до списку сенаторів увійшов “цвіт юридичної науки й практики з старої Росії з-поміж людей українського походження, зв’язаних з Україною маєтком або довголітньою службою. Серед них було й кілька українських громадських діячів: С.П.Шелухин, П.Я.Стебницький, О.Ф.Хруцький, І.Л.Шраг”. Факт відмови останнього був йому відомий, але залишився без коментаря⁴⁹³.

Влітку 1918 р., в умовах гострої політичної кризи, Д.Дорошенко від імені гетьмана запропонував Іллі Людвиговичу посаду прем’єр-міністра. Цьому рішенню гетьмана передувало усвідомлення керманічем Української держави поглиблення прірви між його кабінетом та українською опозицією. Тому вирішили реорганізувати кабінет таким чином, щоб його очолив хтось, здатний “помирити своєю особою різні групи і кола”. Таких постатей виявилось три: професор Д.Багалій, І.Шраг та П.Дорошенко. Переговори з ними були доручені Д.Дорошенку. Він прибув до Чернігова і вислухав від свого співбесідника чимало нарікань на дії гетьманської влади: Шраг “почав з обуренням говорити про вчинки різних старост. Це ж саме говорив і Лизогубу – давні приятелі і сусіди на “ти”. Хід бесіди дав підставу гетьманському емісару повернути справу так, щоб запропонувати Шрагові високу посаду”, навіть розуміючи, настільки небезпечною є ця пропозиція: “При тодішньому стані здоров’я Іллі Людвиговича (саме незадовго перед тим з ним трапився легкий удар, але вже – другий), кликати його з тихого Чернігова, де він жив у своїй хаті, оточений всіма вигодами, а головню люблячим доглядом його дружини, – до Києва, де б йому на першій порі довелося жити в готелі, або десь у знайомих і взяти участь у гарячковій роботі день і ніч, це значило вимагати від нього піти на свідому жертву здоров’ям, коли не життям”, – так оцінював представник гетьмана перспективи для літньої хворої людини. Проте сам Шраг немовби й погоджувався, тільки заявив, що мусить переговорити попередньо з керівництвом партії, до якої належав. “Одначе, коли про мету мого приїзду довідалась його дружина, то категорично

⁴⁹² ДАЧО, ф.1081, оп. 1, спр. 50, арк. 1.

⁴⁹³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 331.

заявила, що взяти Іллю Людвиговича на таку роботу, як прем'єрство, це значить взяти його на неминучу й шкуру загибель <...>, і що коли я дійсно люблю Іллю Людвиговича, то не можу свідомо бажати йому такого скорого кінця". Її аргументи змусили Дорошенка відступитися ⁴⁹⁴. Насправді все виглядало не так добропристойно. З листа С.Єфремова до Шрага від 29 жовтня 1918 р. довідуємося, що останній таки образився на керівництво Національного союзу, яке затягло обговорення його кандидатури, а прем'єр-міністр Ф.Лизогуб "похопився витолкувати Вашу відповідь" як відмову. Сергій Олександрович вибачався перед своїм адресатом: "Але не прийміть, дорогий Ілля Людвиговичу, це за знак якогось зневажливого відношення: це просто безладдя" ⁴⁹⁵.

Незважаючи на погіршення здоров'я, Шраг продовжує тримати руку на пульсі громадського та політичного життя Чернігівщини. Варто відзначити, що й за доби революції Ілля Людвигович чимало робив для утвердження в практику громадського життя української мови. В його особистому фонді зберігаються два цікавих документи: Звернення Київського Тимчасового Краєвого Судового Комітету, обраного на першому з'їзді українських правників у червні 1917 р., із закликом "негайно ще до Установчих Зборів, оскільки це буде зараз можливо і в згоді з інтересами правосуддя, вживать по усіх судових закладах (інституціях) на Україні як на слові, так і на папері української мови" ⁴⁹⁶. Звичайно, для багатьох юристів перехід на нову мову став важкою повинністю. І.Шраг до них не відносився. У 1918 р., коли намітився відхід у цьому дразливому питанні, Чернігівська філія Українського Національного Союзу (УНС) заявила рішучий протест "проти шкідливої для держави і народу агітації ворожих української державі елементів проти визнання української мови єдиною державною мовою на Україні". Вимоги цього документа звучать напрочуд актуально й сьогодні: "Ми вимагаємо, щоб українська мова, як державна, була обов'язковою для всіх урядовців і для всіх урядових установ, щоб внутрішнє діловодство та зносили між державними установами одбувалися тільки одною мовою – мовою держави, мовою українською, щоб був визначений відомий час, на протязі якого всі уря-

⁴⁹⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 347 – 348.

⁴⁹⁵ Демченко Т., Онищенко В. "Знов море праці розстилається над нами...": Листи С.Єфремова до І.Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – 77.

⁴⁹⁶ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 52, арк. 1.

довці повинні засвоїти українську мову, і ця мова була б визнана для них обов'язковою”⁴⁹⁷. Ми вважаємо, що ці документи мали до Шрага не тільки формальне відношення: важко уявити, щоб його не обрали на з'їзд юристів, або Шраг нічого не знав про заснування філії УНС у місті, де зажив собі слави головного революціонера? Вона була утворена якраз на базі громади соціалістів-федералістів, один час обов'язки її голови виконував молодший син Шрага – Микола⁴⁹⁸. Розуміючи всі труднощі практичного втілення грандіозного проекту перетворення мови, призначеної й гнаної, у державну, він чітко усвідомлював, що поза цим утвердження української державності буде вельми проблематичним.

Привертає до себе увагу та обставина, що серед кореспонденції Шрага у 1918 р. стали переважати листи з проханням визволити із в'язниці, захистити від переслідувань. Відомий селянський діяч Чернігівщини Г.Одинець звертався до нього по допомогу⁴⁹⁹; один з керівників Чернігівської селянської спілки Т.Осадчий прагнув вибратися із путивльської тюрми⁵⁰⁰. А колишнього повітового комісара Остерщини П.Кривду-Соколенка запроторили у чернігівську в'язницю, і він теж звернувся до Шрага з проханням про допомогу, зазначивши у листі навіть номер камери, у якій опинився⁵⁰¹. Здається, клопотання спрацьовували лише в деяких випадках. Так, наприкінці вересня з-під арешту звільнили Т.Осадчого⁵⁰², але чернігівська філія УНС через пресу постійно привертала увагу до переслідувань діячів попереднього режиму.

Ці листи, з одного боку, засвідчують широкі зв'язки Шрага у владних колах, що не заважало йому несхвально ставитися до політики гетьманату в окремих питаннях, з іншого, його незмінне прагнення робити людям добро. На зверненні одного з прохачів щодо рекомендації на посаду у Києві, вже нетвердою рукою Іллі Людвиговича написано: “Засвідчую, що по відомостях, які я маю від віри гідних людей, Федір Онисимович Кибальчич був судовим слідчим, а далі товариш прокурора Стародубського окружного суду, добрий юрист, добрий робітник і взагалі

⁴⁹⁷ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 34, арк. 31.

⁴⁹⁸ ЧЗГ. – 1918. – 9 (22) ноября. – С.8.

⁴⁹⁹ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 63, арк. 5.

⁵⁰⁰ ЧІМ, інв. № Ал. 59-154 / 603.

⁵⁰¹ Там само, інв. № Ал. (59-180) / 603.

⁵⁰² ЧЗГ. –1918. – 11 октября (28 сентября) – С. 2.

⁵⁰³ ЧІМ, інв. № Ал. 59-2 / 603.

людина до великої праці цілком здатна; опріч того він брав участь в організації Української спілки українців на Стародубщині, і своєю діяльністю багато сприяв пробудженню української свідомості на півночі Чернігівщини. 5 березня [1]919”⁵⁰⁴. Це, мабуть, останній автограф Шрага, що дійшов до наших днів.

Не варто думати, що Шраг направо й наліво роздавав свої рекомендації і з нього в цьому плані можна було, як кажуть у народі, хоч мотузки сукать. Нічого подібного. У листі до Генерального Секретаря І.Стешенка від 16 липня 1917 р. він писав: “Нічого доброго за Сергія Андрієвського, інспектора Черн[ігівської] Реаль[ної], школи, сказати не можна; становити його на чолі якої-сь школи не можна вже через те, що він не українець; до того, як кажуть всі, що його знають, це кар’єрист, чиновник з вузькими поглядами; до якого погано ставляться і його товариши, і учні. Не міг раніше одповісти тому, що сам Андрієвського не знав, і мусів добувати за нього відомости від людей, які добре його знають”⁵⁰⁴. Отже, правий був С.Єфремов, коли відзначив м’яку в поведженні, “а мов криця та в ділах” тверду вдачу Іллі Людвиговича⁵⁰⁵.

Повалення гетьманського режиму, до якого у І.Шрага, поза всяким сумнівом, було двоїсте ставлення, сколихнули в душі старого демократа нові надії. Ф.Коломийченко, вітаючи свого старшого товариша з “славним поборюванням ворожих Україні сил”, запитує у Шрага, “коли будуть призначені губерніяльний і селянський з’їзди у Чернігові”⁵⁰⁶. Але не так сталося, як гадалося. Місто опинилося в руках більшовиків. Д.Дорошенко писав, що останні дні свого життя Шраг перебував під домашнім арештом⁵⁰⁷. Ці дані суттєво уточнює С.Єфремов, який, побувавши у Чернігові, записав до щоденника: “Дружина небіжчика Шрага”, – занотував він 9 червня 1925 р., – оповідала, <...> коли він уже лежав мало не в агонії, прийшли його арештовувати. Поводилися, звичайно, грубо. На силу на превелику пощастило вблагати, щоб не турбували навмирущого і його лишили “під хатнім арештом”. Так під арештом він і помер”⁵⁰⁸.

Смерть І.Шрага наступила 11 квітня 1919 р. Місцеві органи радянсь-

⁵⁰⁴ ІР НБУВ, ф. III, № 63 933.

⁵⁰⁵ Єфремов С. Людина гармонії. Некролог: Памяти І.Л.Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21 (травень). – С. 1427.

⁵⁰⁶ ЧІМ, інв. № Ал. 59-77 / 603, арк. 1.

⁵⁰⁷ Дорошенко Д. De Profundis. – С. 140.

⁵⁰⁸ Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 242.

кої влади не завадили по-людськи поховати відомого чернігівського діяча. Похорон відбувся 13 квітня на цвинтарі Вознесенської церкви. Повідомлення, некролог, опис похорону були вміщені в органі лівих есерів “Боротьба”. Автор некрологу М. Андрійко відзначив, що небіжчик “здавна став моральним громадянським авторитетом”, що в українських колах називали його “батьком Шрагом”⁵⁰⁹. Кореспондент перерахував 8 вінків з написами від осередків УПСФ, УСДРП, “Просвіти”, вчительської спілки, місцевого єврейства. Зворушливо виглядали вінки від молодого покоління: “Незабутньому вчителеві вдячне юнацтво” та “Любому дідусеві діти Чернігівської Української гімназії”⁵¹⁰. На жаль, не збереглися телеграми, листи з співчуттям родині покійного. В особовому фонді І. Шрага (Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського) знаходиться тільки співчуття від “зібрання уповноважених Центрального союзу кооперативів Чернігівщини”⁵¹¹ та не підписані вірші. Щирість почуттів анонімного автора, висловлена у рифмованих рядках “На вічну пам’ять І.Л.Шрага”, як нам здається, повністю надолужує його поетичну незграбність, а тому наведемо їх як доказ любові простого люду до покійного діяча:

*“В тяжкую годину
нас батько покинув,
в глибоку могилу
спочивать полинув.
Чи ти ще в повітрі
з пташками літаєш?
чи ти вже на небі
з богом розмовляєш?
Чи сказав ти богу
яка в нас руїна?
як стогне і плаче
Ненька Україна
12 квітня [1919 р.]”⁵¹².*

⁵⁰⁹ Андрійко М. (М.Могилянський) Ілля Людвигович Шраг: Некролог // Боротьба. – 1919. – 13 квітня. – С. 1.

⁵¹⁰ Боротьба: Орган Чернігівського Губ. Ком. Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів). – 1919. – 16 квітня. – С. 2.

⁵¹¹ ЧМ, інв. № Ал. 59-265 / 603, арк. 1.

⁵¹² ЧМ, інв. № Ал. 59-265 / 603, арк. 2.

Не пройшла непоміченою кончина члена Центральної Ради і для керівників УНР, держави, що переживала свої далеко не найкращі часи. У журналі засідань Кабінету Народних Міністрів від 3 травня 1919 р. під номером першим йшло питання: “Повідомлення міністра земельних справ про смерть І.Шрага”. Ухвалили: “Вшанувати пам’ять небіжчика вставанням, висловити співчуття з приводу його смерті і доручити комісії в складі п.п. І.Мазепи, М.Ковалевського і Л.Шрамченка виробити план вшанування пам’яті небіжчика”⁵¹³. Прем’єр-міністром тоді був Б.Мартос, І.Мазепа в його кабінеті виконував обов’язки міністра внутрішніх справ, М.Ковалевський, відповідно, земельних справ, а Л.Шрамченко – народного господарства. Троє останніх – наші земляки, а М.Ковалевський і Л.Шрамченко ще й добре знали небіжчика. Але вшанувати його пам’ять їм, мабуть, не пощастило, бо вже 5 травня уряд УНР змушений був евакуюватися з Рівного до Радивилова. З Києва надійшли (або збереглися) тільки телеграми співчуття від [Ю.?] Меженка і М.Жука⁵¹⁴. Багато соратників І.Шрага перебували у еміграції (Є.Чикаленко) або переховувалися (С.Єфремов). Проте в столиці також відгукнулися на смерть одного з провідних представників старої генерації українського руху: у Володимирському соборі його пам’ять була вшанована панахидою, на якій були присутні відомі українські діячі, друзі та добрі знайомі.

Численні документи, спогади сучасників, тогочасна преса засвідчують видатну роль, яку відіграв Ілля Шраг у розгортанні революційних подій на Чернігівщині. Його цілком справедливо можна вважати визначним лідером визвольних змагань у нашому краї.

⁵¹³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали: У 2-х томах, 3-х част. – К., 2006. – Т. 1 / Упор. В.Верстюк (голова) та ін. – С. 334 – 335.

⁵¹⁴ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 75, арк. 1.

Творчий спадок І.Шрага

Ми вже писали, що І.Шраг не був ні науковцем, ні літератором, ні журналістом. Сфера його інтересів обмежувалася практичною діяльністю в судочинстві та організаційних заходах у напівлегальній національній роботі. Але оскільки кадрів, які б володіли пером, постійно бракувало, то Іллі Людвиговичу доводилося частенько ставати автором публікацій, переважно краєзнавчого та українознавчого характеру.

Перша друкована праця тоді молодого юриста, як відомо, завдяки настирливості наукового керівника, з'явилася друком у престижному московському журналі у 1877 р., у чотирьох номерах (з березнево-квітневого по вереснево-жовтневий включно). Це була доопрацьована кандидатська дисертація на тему: “Крестьянские суды Владимирской и Московской губерний” з передмовою О.Кістяківського. Нам важко судити про її наукову цінність, проте складається враження, що автор дослідження потрудився на совість, бо навряд, щоб до друку взяли недосконалу й неактуальну роботу. Підбиваючи підсумки опрацьованих ним матеріалів, молодий автор схилився до думки, що “будь-який захід, спрямований на підвищення розумового, морального і економічного рівня селянського населення, буде сприяти і поліпшенню волосної юстиції: розвиток народної освіти, поліпшення економічного добробуту населення, можливо більший простір, наданий народній самодіяльності, безумовно поліпшить і волосні суди”⁵¹⁵. Можна припустити, що тема роботи і територіально, і національно виявилася дуже далекою від інтересів чернігівського адвоката і земця, а тому розвитку не одержала.

Наступні публікації І.Шрага з'являються аж через 15 років за кордоном в україномовному часописі “Правда”. Він пишався ними і вмістив інформацію про свій доробок в “Автобіографії”. Співробітництво з журналом галицьких народовців продовжувалося декілька років – з 1892 по 1895 включно. За цей час Шраг підготував вісім “Листів з Чернігівщини” і дві статті: “Українське письменство і Костомаров” та “Оборонець російського самодержавства”. Хотілося б підкреслити, що його перша

⁵¹⁵ Шраг И. Крестьянские суды Владимирской и Московской губерний // Юридический вестник. – 1877. – Кн. IX и X (сентябрь – октябрь). – С. 98 – 99.

історико-публіцистична спроба носить виразно полемічний характер: “Відповідь М.П. Драгоманову” – такий підзаголовок має стаття. Розпочинається вона інформацією про те, що в органі русько-української радикальної партії “Народ” (липень 1892 р.) була надрукована стаття М. Драгоманова під назвою “Препарація М.І. Костомарова в “Правді”, автор якої звинуватив М. Уманця (М. Комарова) – публікатора листа М. Костомарова до київських семінаристів у нібито принизливих для честі знаменитого історика попередніх заувагах. М. Драгоманов образу побачив у тому, що М. Комаров оцінив статті історика у журналах “Вестник Европы” і “Русская старина” з української проблематики як нещирі, бо їхній автор начебто прагнув заспокоїти росіян та уряд. М. Драгоманов далі твердить, що “в запалі партійної боротьби” не посоромилися використати добре ім’я та високу репутацію покійного історика.

Відтак Шраг взявся захищати М. Уманця та й висловлювання самого М. Костомарова від “перекручень” з боку Драгоманова⁵¹⁶.

На відміну від інших інтерпретаторів публіцистики М. Костомарова, які вишукували у його рядках “крамолу” або з точки зору нетолерантного ставлення до українства, або ж ворожості до російської влади, І. Шраг прагнув підкреслити, насамперед, вигідні для українського національно-визвольного руху місця, демонструючи доброзичливість і пієтет щодо прославленого автора. Вельми промовистим у цьому плані видається завершення статті Іллі Людвиговича. Навівши цитату М. Костомарова про зміну в ставленні “нової малоросійської інтелігенції” до рідної мови, він підкреслює, що через десять років ситуація явно почала змінюватися на краще: “Праці Українців, як у самій Україні, так ще більш за кордоном, у Галичині, де вони мають таку свободу, якої нема у нас, багато придбали материялу по тому спору про ширину української словесности, котрий д. М. Драгоманів вважає за пустіший із пустих; не для того, щоб про це сперечатись, писали ми сю замітку; нам бажалось тільки докласти до того, що сказав д. М. Уманець і виявити дійсний погляд такого українолюбця, як М.І. Костомарів; задля того ми приводили стільки цитат з його статей, щоб його власними словами вияснити, як дивився він на українську мову, які мети покладав він українолюбцям, і які надії мав на роз-

⁵¹⁶ Демченко Т.П., Капітова С.С. І.Шраг про М.Костомарова // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2003. – Вип. четвертий. – С. 108 – 109.

виток того письменства, для которого багато попрацював сам”⁵¹⁷.

Отож, ми можемо спостерігати, як притаманна Іллі Людвиговичу риза ретельно зважувати всі “за” і “проти” проявилася і в його публікації. Звичайно, прискіпливий читач може зауважити: навряд, щоб Шраг сказав щось принципово нове про М.Костомарова та й затяту полеміку, що точилася на сторінках нечисленної україномовної періодики. Це, без сумніву, так.

Але велич і складність, суперечливість і неординарність світоглядних конструкцій великого історика розкривається тільки тепер. Зокрема, контрверсійним було його ставлення і до визначення критерію істини в історії: “З точки зору історичної ми не визнаємо абсолютної правди. Для кожного у свій вік була своя правда і неправда, в один і той же час для одного то було правдою, що для іншого неправдою, якщо тільки один і інший щиро трималися переконань, котрі керували їхньою думкою та серцем”. В іншій полемічній статті М.Костомаров “висловився ще категоричніше”: “Патріотизм у науці історії великий недолік”⁵¹⁸. Проте Шраг не був професійним істориком, і, як переважна більшість тодішньої національно-свідомої інтелігенції, вбачав у історії засіб формування патріотичних, тобто українських переконань. По-друге, він не страждав і комплексом неповноцінності, тому спокійно писав на теми, які його цікавили, і могли викликали інтерес у читачів.

“Оборонець російського самодержавства” – це надрукована у трьох випусках часопису (за жовтень, листопад, грудень 1895 р.) своєрідна рецензія на книгу “одставного штабс-капітана російської гвардії д. Пороховщикова” під довгою назвою “Самодержавие на Святой Руси накануне XX в.: его расхищение, обезличение и восстановление”. Цей дивакуватий автор навіть не продавав свою книжку, а тільки розсилав усім тим, хто, на його думку, міг прислужитися ідеї відбудови російського самодержавства у його первісному, незіпсованому вигляді. Як вона потрапила до Шрага, не зрозуміло, але він ретельно її опрацював, щоб показати напрямок думок типового монархіста, критичного у своєму ставленні до прорахунків, вад та помилок імперської влади. Нічого особливо

⁵¹⁷ Черниговець. Українське письменство і М.І.Костомарів. (Відповідь М.П.Драгоманову) // Правда. – 1892. – (Вересень). – Т. ІХІV. – Вип. ХLІІІ. – С. 566.

⁵¹⁸ Чит. за: Ясь О. Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова // Україна модерна. – Київ – Львів, 2006. – Ч. 10. – С. 55.

цікавого у роздумах відставного штабс-капітана немає: зараз виходить чимало подібних бульварних видань з готовими рецептами порятунку Росії від всіх її справжніх, а ще більше уявних ворогів та повернення їй імперської величі.

Якщо з позицій сьогодення можна тільки зауважити, що в д. Пороховщикова знайшлося чимало послідовників уже в ХХІ ст., то тоді подібні писання, мабуть, були вдивовижу. Шраг висміяв надії автора рецензованої книжки на нового царя Миколи II, а його проекти порятунку самодержавства оцінив як гумористичну частину праці⁵¹⁹. Водночас він виступив послідовним захисником прав народів Росії. Зокрема, рецензент тонко підмітив, як простодушно Пороховщикова “видавав” секрети імперії, чесно визнавши, що інородцям не можна давати парламент, бо вони культурніші й вищі за великоросів й відокремляться від Росії. Шраг так прокоментував цей пасаж: “Ворог Російської імперії не міг би висловитися гостріше, ніж зробив се автор: для того, щоб затримати державний устрій, складений історією одного московського народу, історією, як правдиво він каже, неволі, для того, щоб тримати народи під кормигою держави російської, треба залишити у неволі навіть самих москалів. Держава російська тоді тільки існуватиме, коли всі народи і сам пануючий народ, будуть у неволі: досить якої-небудь волі, якого-небудь парламенту і російська держава зникне, вона розіб’ється на часті”⁵²⁰.

“Листи з Чернігівщини”, за винятком одного (відповідного часопису не вдалося розшукати в книгозбірнях Києва), були передруковані в збірнику документів і матеріалів, дотичних до постаті І.Шрага, і загалом доступні всім бажаючим з ними ознайомитися. Серед численних сюжетних ліній, що становлять їхній зміст, хотілося б виділити ту, котра пов’язана з перебуванням на посаді чернігівського губернатора О.Анастасьєва. Він приступив до виконання посадових обов’язків у квітні 1885 р., а в червні 1892 р. був увільнений з посади і призначений членом Державної ради⁵²¹. Імператор Олександр III продемонстрував йому своє монарше “благовоління”. Прихильність царя О.Анастасьєв здобував або “зразковою роз-

⁵¹⁹ Черниговець. Оборонець російського самодержавства // Правда. – 1895. – Т. XXVII – Вип. ХСII. – С. 636.

⁵²⁰ Там само. – Вип. ХС. – С. 605 – 606.

⁵²¹ Черниговские губернаторы и вице-губернаторы: Биобиблиографический справочник / Сост. А.В.Морозова, Н.М.Полетун; Предисл., приложения А.В.Морозовой. – Чернигов, 2006. – С. 18.

порядливістю” в ході придушення “безпорядків”, або ж економією “державних коштів при заготівлі одягу для арештантів”⁵²². У чому виявилось останнє, важко сказати, а з селянами містечка Гоголів Остерського повіту, у яких виникло непорозуміння з поміщиком під час розмежування землі, він розправився справді просто, швидко, в душі бравого воєнки, наказавши висікти різками з півсотні селян⁵²³. Як відомо, “попит” на таких відвертих служак, здатних без зайвих роздумів і будь-яких докорів сумління виконати найжорстокіший наказ начальства, був завжди високим, але особливо він зріс за доби політичної реакції 80 – 90-х рр. XIX ст.⁵²⁴

“Анастасьєвський” період в історії Чернігівщини, крім усього іншого, породив силу-силенну анекдотів про зловживання губернатора. Їх чимало навели у своїх мемуарах М.Кононенко та В.Хижняков⁵²⁵. Не утримався і Шраг, аби не розповісти галичанам про “гарне” життя під владою губернатора, котрий з цинізмом, який рівнявся хіба що його темноті, не соромився заявляти, що він “закону не хоче знати”⁵²⁶. Ще більше Шраг і його однодумці обурювалися діями двох повітових маршалів (предводителів дворянства) – глухівського П.Марковича (на посаді понад 20 років) та кролевецького К.Юркевича (на посаді майже 10 років)⁵²⁷, котрі, зачувши, що чернігівського губернатора введено до Державної ради, а, можливо, призначать ще й міністром внутрішніх справ, заходилися збирати гроші на образ Олександра Невського, щоб вручити його колишньому правителю Чернігівщини з подякою за все добро, що він зробив для дворянства. При цьому виходили з того, щоб “покористуватися” з такого поважного знайомства. З обуренням і огидою Шраг писав: “Нігде правди діти, чого другого, а хлопства і льокайства нам не бракує, і чи не більш усього, здається, хлопства мають ті, що іменують себе “благородним” станом, себто дворяне”⁵²⁸. Проте далеко не всі кинулися здобувати

⁵²² Черниговские губернаторы и вице-губернаторы: Библиографический справочник / Сост. А.В.Морозова, Н.М.Полетун; Предисл., приложения А.В.Морозовой. – Чернигов, 2006. – С. 22 – 23.

⁵²³ Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 90.

⁵²⁴ Ярмыш А. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков. – К., 1992. – С. 14 – 15.

⁵²⁵ Кононенко М. Спогади (1864 – 1922). – Полтава, 1998. – С. 137 – 140; Хижняков В.М. Указ. соч. – С. 137 – 140.

⁵²⁶ І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – С. 84.

⁵²⁷ Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 – 1893 гг. – Чернигов, 1893. – С.17, 9.

⁵²⁸ І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – С. 83.

прихильність царського вельможі, котрий якраз був у фаворі. Ілля Людвигович наводить розлогі цитати із листів якогось протестуючого представника чернігівського дворянства до П.Марковича та К.Юркевича, котрі виступили з вищеназваною ініціативою. Відчувається, що Шраг високо ставить громадянську мужність автора листів: “Сі листи зробили у нас великий ефект. А се доводить те, що як то не часто трапляється у нас почути правдиве слово, хоч у такій формі, в якій писані сі листи; їх у нас списують і читають, і ми дуже зацікавились, вони припали до вподоби. Знати у нас не викорінена ще цілком любов до вільного правдивого слова”⁵²⁹.

Варто наголосити, що історичну публіцистику необхідно час від часу перечитувати: тут натрапляєш на такі аналогії із сучасністю, що просто дух захоплює від дару передбачення і глибини розуміння ситуації, притаманних нашим попередникам. А ще вони шанували моральні приписи і прагнули дотримуватися їх. У своїх “Листах” Шраг постає не тільки зрілим громадянином, але й національно свідомою особистістю. Він глибоко розумів недосконалість імперської системи влади, але найбільшу ваду вбачав у відсутності політичної і національної свободи. Так, проаналізувавши у п’ятому листі основні статті нового “Городового положення”, публіцист навів докази того, як звузилося коло осіб, котрі мали право обирати гласних міської думи, – з 1500 до 300 виборців⁵³⁰, і прийшов до сумного висновку, що контрреформи 90-х рр. згубно вплинули на настрої громади, породили абсентеїзм і апатію в суспільстві. Національна політика Російської імперії теж стала об’єктом ретельного, хоча й не-безпристрасного аналізу. Описавши у подробицях свої митарства щодо проекту запровадження української мови у практику початкової школи (про що вже йшлося вище), Шраг з обуренням пише про постійну домінанту всіх російських видань: “Буцім-то російські українці мусять вважати себе щасливими, що з’єднані з “великим русским народом”, а Українці австрійські заслуговують усякого жалю, що не мають такого щастя”. Ще більший осуд викликають у нього люди чесні, освічені, як професор Ламанський, котрий в публічному виступі заявив про більше трьох мільйонів “несвободных русских”⁵³¹, маючи на увазі галичан.

⁵²⁹ І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – С. 88.

⁵³⁰ Там само. – С. 90.

⁵³¹ І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – С. 126.

Власне, мабуть, символічно, що такою сюжетною лінією – гострою критикою поглядів слов’янофілів – закінчується його дев’ятий і останній лист. Їхній зміст загалом далеко виходить за рамки окремої губернії. Вони дають чітке уявлення про ті зміни, що відбувалися в Росії упродовж короткого періоду часу – першої половини 90-х рр. XIX ст. На жаль, припинення видання часопису “Правда” перервало процес співробітництва Шрага з відносно вільною західноукраїнською періодикою.

Воно відновилося з редакцією “Записок НТШ”, але в зовсім іншій формі. Туди Шраг надсилав огляди видання “Земский сборник Черниговской губернии”. У нашому розпорядженні є тільки чотири таких публікацій, всі вони вміщені в розділі “Наукова хроніка” з 1897 по 1900 рік включно. Підписані ці огляди-рецензії однаково – “І.Ш.”. Ілля Людвигович ретельно поставився до взятого зобов’язання: він добросовісно відображав зміст друкованого органу Чернігівського губернського земства за попередній рік, але, відчувається, з особливим ентузіазмом відзначав появу на його сторінках українознавчих робіт. Так, в огляді за 1898 р. він виокремив три публікації д. (Григорія) Коваленка: “Земство і місто”, “Іван Котляревський” та “Євген Гребінка”. Шраг писав, що хибу Гребінки його чернігівський біограф вбачав у тому, що “він писав найбільше не властивою йому мовою російською, і коли-б не його твори українською мовою, то, на думку автора [Коваленка. – Т.Д.], Україна забула б свого щирого і доброго сина, як забула його російська публіка”⁵³².

У наступному огляді Шраг наводить ще один цікавий приклад нестихаючого інтересу до української минувшини, на цей раз історичної: “В дописі з Глухова подані звістки про panaхиду, яку відправлено по гетьману Петру Дорошенку 29 червня 1899 р., з поводу 200-ліття від часу його смерті, у с. Баничах Глухівського повіту, родиною П.Я.Дорошенка, потомка стриєчного брата гетьмана – Василя Дорошенка, що разом з иньшими родичами гетьмана оселився на лівому березі Дніпра і був до кінця XVII століття янпольським сотником”⁵³³. Такими суттєвими деталями автор дає зрозуміти, що Чернігівщина – це українська земля з власною історією і культурою. На сторінках його оглядів даються стислі ха-

⁵³² І.Ш. Земский сборник Черниговской губернии // Записки Наукового Товариства імени Шевченка / Під ред. М.Грушевського. –1899. – Кн. IV. – Т. XXX. – С. 23.

⁵³³ І.Ш. Земский сборник Черниговской губернии // Записки Наукового Товариства імени Шевченка / Під ред. М.Грушевського. –1900. – Кн. VI. – Т. XXXVIII. – С. 22.

рактеристики або, принаймні, згадуються праці Б.Грінченка, О. та С.Русових, О.Білозерського, В.Хижнякова, А.Верзилова, М.Рклицького, роботи земських лікарів тощо.

У даній роботі вже йшлося про статті І.Шрага у газеті “Рада”. Припускаємо, що їх було значно більше, ніж ми відшукали, бо відсутність покажчика з цього єдиного упродовж багатьох років українського щоденника дуже утруднює роботу по виявленню дописів. О.Іванченко в статті про першу щоденну українську газету, характеризуючи її авторський колектив, згадав і Шрага: “Активно працювали в газеті М.Грушевський, М.Вороний, Б.Грінченко і його дружина М.Грінченко (Загірня), В.Доманицький, Д.Дорошенко і В.Дорошенко, С.Єфремов, Гр.Коваленко., М.Комар, В.Леонтович, О.Лотоцький, В.Дурдуківський, В.Науменко, С.Русова і О.Русов, Є.Чикаленко, І.Шраг. Переважно це були співробітники “Ради”, які за свою роботу отримували заробітну плату”⁵³⁴. Припустити, що Шраг, знаючи надзвичайно скрутне матеріальне становище редакції, претендував на гонорар за свої дописи важко, але факт його співпраці з газетою – поза всяким сумнівом. Деякі великі публікації, як уже згадувана стаття про долю чернігівської “Просвіти”, привертала увагу громадськості. Ця стаття в підцензурному виданні написана дуже вміло: в ній подані тільки факти, майже без авторських коментарів, але саме компонування інформативних блоків з постійним нагадуванням про заборони і переслідування підводять читача до єдино можливого логічного висновку: “Просвіта” стала більмом на оці тому, що це – українське товариство. Нам не пощастило розшукати статті Шрага в “Южных записках” (російськомовної газети, що видавалася в Одесі з 1902 р.) через брак повного комплекту номерів у київських бібліотеках.

Листування Шрага з М.Грушевським засвідчує, що на нього покладали великі надії саме як на фахівця. У листі до історика від 23 травня 1895 р. у відповідь на очевидне запрошення адресата Ілля Людвигович писав: “Був би радий написати для “Часописі правничої”, але зовсім не знаю, що властиво їй треба? Напишіть, будь-ласка, хоч коротеньку програму того, що найбільш зацікавило б читачів “Часописі”. І далі Шраг просить надіслати хоча б декілька примірників журналу”⁵³⁵. Згодом він

⁵³⁴ Іванченко О. Високих дум святе горіння: До історії народження української незалежної преси // Вітчизна. – 2004. – № 1-2. – С. 156.

⁵³⁵ Наулко В.І., Семко Д.М. Назв. праця. – С. 239.

погоджується надсилати до “Записок НТШ” свої огляди, але просить “дарувати, коли зроблю се у вересні, бо тепер зовсім не маю вільного часу”. Проте і в жовтні, і в “падолисті” 1895 р. Шраг своїх обіцянок не виконав. 25 листопада (7 грудня за григоріанським календарем) він просив М.Грушевського: “не гніватися на мене за те, що я досі не виконав своєї обіцянки – другу половину жовтня і початок падолисту майже не був у Чернігові усе їздив – був трохи у Києві, був у Городні, був у Козельці і за для того не встиг нічого зробити”⁵³⁶. І далі з листів Шрага видно, що поява оглядів, про які йшлося вище, супроводжувалася такими ж покайнними листами. Автор перебував у постійному цейтноті. Знаючи коло його службових обов’язків і обов’язковість, М.Грушевський, мабуть, багато йому вибачав, але як редактор мусив нагадувати своїм авторам про термін подачі матеріалу.

Складається враження, що повністю здібності Шрага як публіциста і журналіста не були реалізовані. Почасти так сталося через його справді велику завантаженість, почасти через несприятливі політичні умови.

Плануючи на 1910 р. продовження тижневика “Село”, М.Грушевський звертається за допомогою до Шрага: “... проханне дуже велике: не оставте писати до “Села” по юридичним питанням, які виникають з сучасного життя – з поводу думських і міністерських проектів, законів, рішень, в деяких справах цікавих для селян, робітників і для України”⁵³⁷. Шраг відповів: “Охоче виконаю Ваше бажання, але не знаю, чи задовольню Вас: давно вже не писав нічого і боюся, що не буду здатний писати так, як того вимагає характер “Села”. Вам потрібні коротенькі статті на біжучі справи в тих обсягах, про які Ви пишете? Боюся, що не потраплю добре. В кожному разі, вельми прохаю Вас точніше визначити теми, які Ви вважаєте за найпотрібніші, і на які зараз треба щось подати”⁵³⁸. Із змісту цих двох листів випливає, що начебто Шраг щось уже подавав до цього видання, але перегляд комплекту газети за весь час її існування не виявив жодної його публікації, хоча, природно, можливий і такий варіант, що він використав невідомий нам псевдонім або не підписувався зовсім.

У роки першої російської революції Ілля Людвигович активно співро-

⁵³⁶ Наулко В.І., Семко Д.М. Назв. праця. – С. 239 – 240.

⁵³⁷ Нагорнева Н. Назв. праця. – С. 255.

⁵³⁸ Наулко В.І., Семко Д.М. Назв. праця. – С. 255.

бітничав із редакцією чернігівської російськомовної газети “Десна”, а після її заборони – із наступницею, яка називалася “Утренняя заря”. Обидві газети видавалися представниками місцевої поступової інтелігенції навесні-влітку 1906 р. Природно, що головною темою були вибори до Першої Державної думи та діяльність російського парламенту, на який покладалося так багато сподівань. Тому й не дивно, що прізвище Шрага постійно з’являлося на шпальтах газет. Нам вдалося виявити дві публікації за його підписом. Деякі номери газет вилучалися цензурою, отже, цілком можливо, їх було насправді більше. Ще “Десна” розпочала дискусію щодо національних фракцій у Думі. Доречно відзначити, що національне питання в ті часи, якщо судити з матеріалів цього видання, було аж надто затребуваним.

В одному з останніх номерів газети (вона припинила своє існування наприкінці травня) з’явилася стаття І.Шрага “До питання про національні групи в Дер[жавній] Думі”. Цю публікацію, з огляду на авторитет автора у даній проблематиці, можна розглядати як своєрідний підсумок тодішньої злоби дня. Шраг у властивій йому манері прагнув доказати, що національно-визвольний рух не суперечить ідеям демократії, які поділяла поступова громадськість. Він завершив свою працю словами, які, нам здається, і дотепер не втратили своєї актуальності: “Час визнати, що в оновленій демократичній Росії не повинно бути ні пануючого, ні підлеглих народів, що за всіма народами повинні бути визнані і забезпечені рівні права, що за ними не можна заперечувати і права прагнути до досягнення цього”⁵³⁹. Друга його замітка побачила світ уже в “Утренней заре”. В ній йдеться про перебування депутата Державної думи у м. Могильові. Шраг підкреслює сам характер прийому в цьому місті, де його “привітливо зустріли”⁵⁴⁰, що різко контрастувало із суцільними заборонами у рідному краї. До речі, хоча дві вищеназвані газети й недовго виходили, але вони багато писали про Шрага. Зокрема, історії його перебування у Могильові була присвячена ще одна стаття, в якій, між іншим, йшлося про те, що в місті його зустрічав С.В.Єзерський – товариш по давньому виступу студентів у С.-Петербурзькому університеті⁵⁴¹. Журналістів такі сюжети завжди приваблюють. Можна собі уявити, що відчули

⁵³⁹ Десна. – 1906. – 27 мая. – С. 1 – 2.

⁵⁴⁰ Утренняя заря. – 1906. – 24 июня. – С. 2.

⁵⁴¹ Там же. – 1906. – 7 июля. – С. 1.

колишні бунтівники, побачивши один одного майже через 40 років. На жаль, 16 липня вийшов останній номер газети. Редакція констатувала: “Чотири місяці пробули ми на своєму посту і зазнали маленьких радостей і торжества та великих невдач; посадили на лаву підсудних двох редакторів; почули “суд глупца и смех толпы холодный”; відчули утиски таємні і явні; “законні” і абсолютно незаконні – і ось йдемо з чистою совістю, бо, якщо ми й не встигли багато зробити, то не з своєї вини і всупереч нашому палкому бажанню і посильній праці”⁵⁴². Таким чином, під тиском влади припинила своє існування цікава опозиційна газета, і життя ліберально-демократичних кіл Чернігівщини знову опинилося в тіні.

Важко встановити факт співробітництва Іллі Людвиговича з редакцією тижневика “Черниговская земская неделя” (виходила в Чернігові з 1913 р.). Річ у тім, що вже в першому числі газети (15 березня 1913 р.) натрапляємо на публікацію “В законодавчих палатах”, продовження у №№ 5, 11, але підпис “Ш.” ускладнює встановлення особи автора. Є багато підстав думати, що це І.Шраг, проте стовідсоткової впевненості немає. Тим часом його псевдонім “Черніговець” засвідчений таким авторитетним знавцем, як О.Тулуб. Дослідник зафіксував два подібних псевдоніми – “Черніговець”, що належав І.Шрагу, і “Черниговец”, яким підписувався М.Вербицький⁵⁴³. Перший міг писатися і через “и”, але ніколи з “ятем”. Оскільки Шраг належав до неблагонадійних осіб, то цензура, вірогідно, з особливим завзяттям стежила за його публікаціями. У недатованому листі С.Лисенка з Одеси йдеться про те, що редакція місцевої газети отримала статтю чернігівця і обіцяє віддати її в цензуру. “Якщо вона проскочить непошкодженою через цей ненаситецький поріг, то, зрозуміло, і плановані Вами наступні статті будуть дуже бажані”⁵⁴⁴. Вияснити, чи човен перебрався через поріг ненаситної цензури, не вдалося. Окрім завантаженості роботою, і цю перешкоду варто враховувати як суттєве гальмо для всіх, хто пробував себе в журналістиці. І Шраг тут, звичайно, не виняток.

До Іллі Людвиговича часто зверталися за порадою щодо тих чи інших

⁵⁴² Утренняя заря. – 16 июля. – С. 1.

⁵⁴³ Тулуб О. Матеріяли до “Словника псевдонімів українських письменників” // Записки історично-філологічного відділу / За ред. А.Кримського. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 244.

⁵⁴⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-122 / 603.

друкованих видань. Очевидно, не останню роль зіграла та обставина, що в українських колах знали про його співробітництво з М.Грушевським. Редактор-видавець полтавського тижневика “Рідний край” М.Дмитрієв бідкався про долю свого видання: треба переводити часопис до Києва, а коштів не вистачає, та й шкода праці: “Невже покинути ту роботу, що велася 2 роки і ті зв’язки з читачем, що так складались при тяжких обставинах. Дуже прохаю поради. Може, хоч переробити у місячник, коли не спроможемося на щотижневик, випускаючи його книжечками, щоб кожна мала вартість сама по собі, давала матеріал, потрібний для виховання свідомих українців”⁵⁴⁵. На початку січня 1917 р. у Петрограді вирішено було заснувати видавниче товариство “Друкарь”. Скарбник товариства Гриць Голоскевич звертався до Шрага із запрошенням стати його пайовиком, щоб “затримати в українських руках нашу книжну продукцію; щоб не наживалися на нашій книжці чужі люде, але щоб чесний прибуток йшов в українські руки”⁵⁴⁶. Що й говорити, проблема не втратила своєї актуальності й сьогодні.

В умовах Української революції, як відомо, пошквалився процес видання фахової періодики українською мовою. У жовтні 1918 р. київське видавництво “Час” вирішило започаткувати новий журнал “Закон і Право”. Шрагові запропонували постійне співробітництво у журналі, який “виховував би поміж громадянством почуття законности та розуміння правових норм”⁵⁴⁷. Але знову ж таки: як не мало залишалось часу Шрагові, а гетьманська держава припинила своє існування ще швидше.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що попри брак вірогідних даних про загальну кількість друкованих праць Шрага, порівняно слабке їхнє вивчення вже зараз можна говорити про нього, як про оригінального публіциста з виразно українським обличчям. Логічно й переконливо він виявляв недоліки самодержавного поліцейсько-державного апарату, інформував громадськість про порушення законності і, як би сказали тепер, прав людини в імперії в цілому і в рідному краї зокрема, захищав права української людності й відстоював право народу на мову, вільний культурний розвиток.

⁵⁴⁵ ЧМ, інв. № Ал. 59-60 / 603, арк. 1.

⁵⁴⁶ Там само, інв. № Ал. 59-63 / 603.

⁵⁴⁷ Там само, інв. № Ал. 59-240 / 603, арк. 137.

Шраг в оточенні друзів та родинному колі

Родинне життя видатних осіб довгий час перебувало для нескромного ока істориків під свого роду забороною. Чомусь вважалося, що читачів повинні цікавити тільки громадсько-політичні зрізи їхньої діяльності. У кращому випадку відбувалися декількома сентиментально-компліментарними фразами. Можливо, тому історичні особи сприймалися як певні ілюстрації чи функції того чи іншого процесу, явища, події. Революціонери, реакціонери, герої воєн, корифеї культури, чії імена вписувалися в історичні аннали, виглядали в очах пересічної людини як комбінації прізвищ.

Спроби реконструювати життєвий шлях персоналії, звичайно, можуть виявити і щось таке, що не прикрашає людину, але разом з тим наблизить її до нас уже хоча б тим, що побачимо істоту з плоти і крові, з властивими їй людськими чеснотами та вадами.

Замолоду І.Шраг не вирізнявся надто ідеальними рисами, скажімо, він не цурався чоловічих компаній, дозволяв собі випити. Збереглися цікаві саме своєю житейською приземленістю листи його седнівського тезки Іллі Лизогуба, старшого сина А.Лизогуба, який не користувався повагою своїх сучасників, програючи в їхніх очах на тлі свого брата-революціонера (про своєрідний культ Дмитра, характерний для російської інтелігенції 80-х рр. XIX ст., вже йшлося на сторінках даного нарису). О.Кістяківський з осудом писав, що він “теж розтринькав значну частину статку, тільки не на пропаганду, а на приємне дворянське життя, <...> отримав рекомендацію в кандидати на віце-губернаторське місце”, тоді як молодшого брата повісили⁵⁴⁸. Зрештою із цього нащадка Лизогубів не вийшло впливового вельможі, він розорився і змушений був вирушити аж у Тифліс, де отримав посаду чиновника середньої руки. Його листи до Шрага, якого він, судячи з усього, любив, наповнені скаргами на дорожнечу і нудьгу закавказького життя, нещадних кредиторів, образами на молодшого брата – Федора. Є в них і теплі згадки про “старі добрі часи”. У листі від 22 серпня 1891 р. читаємо: “Завтра день твого народження, друже, поздравляю тебе і від щирого серця бажаю тобі всьо-

⁵⁴⁸ Кістяківський О.Ф. Назв. праця. – С. 484.

го, всього хорошого. Як гарно колись проводився цей день. Пам'ятаєш, багато років тому, Ніколаєвський ще був, гуляли ми в тебе і завершили поїздкою на Київський міст, де Ніколаєвський блискуче доказав, що Рига на Десні, а мій циліндр поплав до Кисва”⁵⁴⁹.

І.Лизогуб широко радів детальним відповідям свого чернігівського адресата, який, очевидно, виконував і певні доручення юридичного та фінансового характеру, пов'язані з боргами. Це листування відкриває ще одну грань вдачі Іллі Людвиговича: йому, звичайно ж, була відома, м'яко кажучи, небездоганна репутація Іллі Лизогуба, але він пам'ятав, що цей чоловік колись був другом дитинства, юності й не зрікався його. А можливо, все значно простіше: Шраг належав до тих нечисленних людей, які на все життя здатні зберегти дитячу дружбу.

З часом Шраг відмовився від невибагливих розваг. І становище зобов'язувало, й інтереси з'явилися нові. В його життя входять люди інтелектуально розвинуті, культурні, багаті естетично. І він теж змінюється, розвиває закладені від природи риси і набуває того привабливого вигляду, яким відверто милувався С.Єфремов: “Це була взагалі імпазантна, чарівна, особисто надзвичайно принадна людина. Висока, показна постань, могутий голос його й одкритий погляд немов сотворені були для трибуни; благородство вдачі й широкий розум та вміння поводитися за всяких обставин і з людьми всяких станів, та риса, яку можна назвати джентельменством у найкращому розумінні цього слова – притягали до нього людей”⁵⁵⁰. Ми вже наводили чимало прикладів, які підтверджують цю високу оцінку людських якостей Іллі Людвиговича. Його джентельменська вдача виявляється у повазі до людей, відданості й щирості похвтів до соратників.

Мабуть, буде доречним навести повністю текст його листа до О.Штенко від 4 серпня 1918 р. із співчуттям з приводу передчасної загибелі її чоловіка – Івана Матвійовича: “Високоповажна Оксана Михайлівно. Тяжко засмучений несподіваною та передчасною смертю незабутнього Івана Матвієвича, почуваю потребу висловити Вам свій пекучий жаль по втраті Вами дорогої та близької людини, а всією Україною – видатного та талановитого діяча, людини, яка була дорога всім, не тільки його родині;

⁵⁴⁹ ЧМ, інв. № Ал. 59-126 / 603, арк. 1.

⁵⁵⁰ Єфремов С. Людина гармонії. – С. 1427.

розумію Ваше горе, але певний, що до цього приєднуються всі, хто мав щастя знати Івана Матвієвича; я знав його за часів його студентства, і ще з того часу любив та шанував його: пошана моя ще збільшилась тоді, коли небіжчик все більше та більше виявляв свої великі розумові здібності, свою щирю любов до України, якій він віддав свій талант, свою працю, все своє життя. Тяжка його втрата: тепер, в тяжкий час, що перебуває Україна, не стало одного з найкращих її синів; будується Українська Держава, закладаються підвалини національної освіти, і нема того, чия праця так тепер потрібна!

Дозвольте мені, високоповажна Оксана Михайлівна, разом з жінкою і родиною висловити Вам і всій родині Вашій сердечне почуття в тяжкій Вашій втраті і прохаю вірити, що я цілком поділяю Ваше горе та сумую разом з Вами. Нехай пам'ять дорогого небіжчика посприє тому, щоб всі, хто його любив та шанував, ще з більшою силою, ще з більшою енергією присвятили себе праці на користь України, яку так любив і для якої так багато зробив незабутній Іван Матвієвич. З високим поважанням Ваш щирій І Шраг”⁵⁵¹.

У даному розділі йтиметься про найближче оточення Шрага у Чернігові. До цього кола, безперечно, належало подружжя Грінченків. Їх пов'язували дружні стосунки і після того, як вони виїхали з Чернігова. По смерті Бориса Дмитровича його вдова прагнула зібрати докупи листи покійного чоловіка, вшанувати його пам'ять. Так, у листі від 18 червня 1910 р. знаходимо прохання: “Якщо в Вас збереглися якісь листи од Бориса Дмитровича, то дуже була б Вам вдячна, якби Ви мені їх передали, бо може вони потрібні будуть задля життєпису”⁵⁵². Шраг відповів швидко. 25 червня того ж року він писав: “Високоповажна Марія Миколаївна. Я певний, що у мене єсть листи Бориса Дмитровича, але зараз не можу їх розшукати; як матиму вільний час, знайду і вишлю”⁵⁵³.

У листі від 11 липня М.Грінченко просила Іллю Людвиговича поділитися спогадами про читання рефератів у Чернігові на захист української мови. Вона скаржилася на “погану пам'ять” і висловлювала переконаність, що “опріч Вас ніхто цього не може зробити. Через те й сподіваюся, що

⁵⁵¹ ІР НБУВ, ф. III, № 63 935.

⁵⁵² ЧІМ, інв. № Ал. 59-38 / 603, арк. 3.

⁵⁵³ ІР НБУВ, ф. III, № 43 916.

⁵⁵⁴ ЧІМ, інв. № Ал. 59-38 / 603, арк. 2.

Ви не відмовитеся списати все, що пам'ятаєте”⁵⁵⁴. Вірогідно, ці, скажемо прямо, достатньо обтяжливі прохання були виконані.

По смерті Шрага М.Грінченко часто писала про нього, зокрема, у спогадах, вміщених у збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя”. Проте ім'я Шрага з'являлося і на сторінках публікацій, йому не присвячених. Так, у спогадах про І.Нечуя-Левицького мемуаристка послалася на розповіді І.Шрага, описуючи милі дивацтва письменника: “От, скажемо, говорить він Шрагові: – Чи чули, Карно вбито? А з того часу, як убито Карно, проминуло вже кілька тижнів, та Іван Семенович тільки тепер прочитав газету за той час і йому було це новиною”⁵⁵⁵.

Складається враження, що це прізвище для людей покоління подружжя Грінченків було дорогим як символ тодішнього, дореволюційного, українського руху і кола однодумців. Не секрет, що радянська влада не стала сприятливим середовищем для розвитку саме національно орієнтованих осередків громадського руху. З граничною відвертістю про це йдеться у спогадах М.Грінченко і А.Верзілова: “Якось дивно подіялося, що з смертю І.Л.Шрага [1919 р. – *Т.Д.*] остаточно вмерла, зникла мовби тінь тої старої Чернігівської Громади, та й зникли всі нові трансформовані й диференційовані партійні українські групи. І самих людей у Чернігові не стало: деякі померли, деякі повиїздили, а хто тут живе, ті стали в буквальному й точному розумінні сього слова безпартійними, бо Жовтнева революція так радикально змінила ґрунт і обставини соціально-політичного й культурного життя, що тим старим Громадам не було вже місця...”⁵⁵⁶.

Розповідь про чернігівське оточення І.Шрага буде неповною, якщо не згадати про його стосунки з М.Коцюбинським. Письменник та його родина відіграли велику роль у житті Шрага, а він, у свою чергу, став щирим другом, радником, соратником у громадських справах Михайла Михайловича. Так, в останньому томі його семитомника прізвище І.Шрага згадується 18 разів, хоча листів письменника до чернігівського приятеля вміщено тільки три. Зрештою, це й зрозуміло, бо вони мешкали в одному місті, і в постійному листовному контакті просто не було потреби. У виданому вже за доби незалежної України чотиритом-

⁵⁵⁵ Грінченкова М. Спогади про Івана Нечуй-Левицького // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 111.

⁵⁵⁶ Грінченкова М. і Верзілів А. Назв. праця. – С. 469.

нику листів до М.Коцюбинського прізвище Шрага зустрічається, згідно з іменним покажчиком, понад 90 разів!

Чимало адресатів Михайла Михайловича через нього передавали привіти Іллі Людвиговичу, а дехто (особливо це стосується тих осіб, які свого часу мешкали в Чернігові), сприймав їх як близьких, душевно споріднених людей. Так, Микола Чернявський у листі до М.Коцюбинського від 5 липня 1903 р. писав: “Я часто згадую Вас та Іллю Людвиговича. Тут немає і тіні таких людей”⁵⁵⁷. У широко відомому нарисі “Чернігів” Михайло Грушевський теж поставив прізвища двох провідних чернігівських українців поруч. Він, зокрема, писав: “Тепер живе в Чернігові славний український письменник Мих[айло] Коцюбинський, автор чудових повістей, славний український діяч Ілля Шраг, що був головою укр[аїнських] послів в першій Державній Думі і багато ще інших письменників наших”⁵⁵⁸. Таким чином, у свідомості української спільноти панувала думка, що видатного письменника і відомого юриста та громадського діяча зближувала спільна праця на ниві національної культури.

Очевидно, що основи таких спочатку ділових, а потім і приватно дружніх стосунків заклалися ще з самих перших місяців появи М.Коцюбинського у місті. Як відомо, Михайло Михайлович, одержавши в Чернігівській губернській земській управі посаду діловода, наприкінці лютого 1898 р. переїхав із Житомира до Чернігова⁵⁵⁹. Мабуть, невдовзі по тому відбувся і візит подружжя Коцюбинських до Шрагів. Пасербиця Іллі Людвиговича – Р.Ковалевська-Віхман – пригадувала свої перші враження. Їй було 12-13 років, і вона запам’ятала, що на їхній візитівці напис зроблено українською мовою: “Віра та Михайло”⁵⁶⁰. Рая Віхман була дівчинкою спостережливою, окрім того, за свідченням М.Грінченко, вона – одна з небагатьох дочок чернігівських інтелігентних родин, яка прагнула спілкуватися по-українськи і дружила з донькою Грінченків – Настею⁵⁶¹. Таким чином, на перший погляд, така незначна дрібничка, як виконаний українською мовою напис на візитній картці, в ті часи слугу-

⁵⁵⁷ Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та комент. В.Мазного. – Ніжин, 2003. – Т.4. – С. 277.

⁵⁵⁸ Грушевський М. Чернігів // Село. – 1910. – № 25. – С. 5 – 6.

⁵⁵⁹ Куп’янський Й.Я. Назв. праця. – С. 110.

⁵⁶⁰ ЧЛММК. – Інв. № А-7419.

⁵⁶¹ Грінченкова М. і Верзилів А. Назв. праця. – С. 475.

вала свого роду опізнавальним знаком, паролем для тих представників інтелігенції, які не соромилися свого походження, більше того, прагнули до конкретної праці на благо поневоленого народу.

Оселившись у Чернігові, М.Коцюбинський, як відзначає Сергій Єфремов, “міг не почувати себе, як досі, самотнім і як українець: була там громадка однодумців (І.Л.Шраг та інші), з якими так само можна було одводити душу в спільних змаганнях і в спільній праці...”⁵⁶². Ця точка зору знайшла свій розвиток і в сучасному літературознавстві. “Коло близьких Коцюбинському людей, – відзначає В.Панченко, – адвокат Ілля Шраг, літератори Володимир Самійленко, Борис Грінченко, Микола Чернявський”⁵⁶³.

У науковій літературі, мемуарах вже непогано з’ясовано, як пліч-о-пліч працювали члени цієї “громадки” в чернігівській “Громаді”, “Просвіті”. Але вони дружили і в приватному житті, сім’ями. Молодший син Шрага – Микола Ілліч – на схилі літ згадував у листі до доньки М.Коцюбинського – Ірини Михайлівни: “Знав Вашого батька тоді, коли був ще юнаком”. Він “стоїть перед моїми очима як живий і я добре пам’ятаю, як він бував у нас, як яскраво оповідав батькові про свої італійські враження”⁵⁶⁴.

Р.Ковалевська-Віхман теж підтвердила цю інформацію й додала, що майже щороку М.Коцюбинський приїздив у Седнів 20 липня на день Іллі – небесного патрона Іллі Людвиговича. Цього дня на батьківщині? Шрага збиралися численні гості⁵⁶⁵. Тривале і щире спілкування цих двох провідних постатей українства у Чернігові підтвердив у своїх спогадах і Гліб Лазаревський, який засвідчив, що саме у Шрага вперше побачив М.Коцюбинського⁵⁶⁶. У мемуарах Миколи Ковалевського вони виразно об’єднуються як люди одного кола⁵⁶⁷. У листі до І.Коцюбинської ще один відомий чернігівець, Юрій Меженко (Іванов) писав: “Я дуже радий, що хоч чим-небудь могу прислужитися музеєві Михайла Михай-

⁵⁶² Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К., 2002. – С. 233.

⁵⁶³ Панченко В. “Мені краще бути самотнім...”: Михайло Коцюбинський у листуванні з дружиною // День. – 2005. – 26 листопада. – С. 7.

⁵⁶⁴ ЧЛММК. – Інв. № А-7436.

⁵⁶⁵ ЧЛММК. – Інв. № А-7419.

⁵⁶⁶ Спогади про Михайла Коцюбинського. – С. 138.

⁵⁶⁷ Ковалевський М. Назв. праця. – С. 40.

ловича, з яким я хоч і не був особисто знайомий, але знав його добре, бо в нашій родині за нього не раз згадувалося і то завжди з глибокою пошаною. В дуже близькій і дорогій мені родині Шрагів я зустрічався раз чи два з Михайлом Михайловичем”⁵⁶⁸.

І ще один аспект цих тривалих стосунків хотілося б висвітлити. Коли Шраг був обраний до Державної думи Росії, він здобув достатньо велику популярність в країні, й, незважаючи на те, що Думу розігнали, а Шрагові загрожував арешт, М.Грушевський наполягав, щоб Михайло Михайлович написав його біографію для українського підцензурного видання. У лютому 1907 р. між ними велося жваве листування з цього приводу⁵⁶⁹, але нарис так і не побачив світ. С.Єфремов пояснював нехіть письменника тим, що рецензування, реферування, підготовка науково-популярних праць були “екскурсами в цілком непритаманну Коцюбинському сферу”. І Сергій Олександрович згадує ще один теж нереалізований намір створити “літературний портрет” Шрага, про що йшлося у 1906 р.⁵⁷⁰ А шкода! Поява публіцистичного твору про Іллю Людвиговича, написаного пером великого письменника, безумовно, змінила б ставлення до нього в майбутньому: навіть радянські гуманітарні науки, якщо не історіографія, то літературознавство, не змогли б так безцеремонно замовчувати постать із близького оточення М.Коцюбинського. Шраг провідував Михайла Михайловича в київській лікарні, про що хворий письменник згадував у листі до дружини⁵⁷¹. По його смерті дружні зв’язки з близькими друзями підтримувала Віра Устимівна. Збереглося її привітання з нагоди іменин, датоване 20 липня 1917 р. “Вельмишановний та дорогий Ілля Людвиговичу! Поздоровляю Вас та бажаю крім здоров’я здійснення всіх Ваших бажань. Сердечно вітаю всіх Ваших, а Лизавету Исааківну міцно-міцно цілую – завжди щиро до всіх Вас – В.К.”⁵⁷².

Три відомі листи М.Коцюбинського до Шрага позначені щирістю, невимушеністю людей, у яких немає секретів один від одного, які пов’язані давніми стосунками взаємної симпатії, більше того, є ідейними та політичними однодумцями. Михайло Михайлович писав своєму чернігівсь-

⁵⁶⁸ Цит. за: Стрішинець Н.В. Бібліографічна спадщина Юрія Меженка // [http://www.nbuv.gov.ua \(books\) 19/97 megen / L.htm](http://www.nbuv.gov.ua/books/19/97/megen/L.htm).

⁵⁶⁹ Куп’янський Й.Я. Назв. праця. – С. 271 – 273.

⁵⁷⁰ Єфремов С. Михайло Коцюбинський. – С. 256.

⁵⁷¹ Коцюбинський М. Твори. – Т. 7. – С. 268, 284.

⁵⁷² ЧЛММК. – Інв. № 165-А.

кому товаришу тільки під час лікування на Капрі – у червні 1909, липні 1910 та грудні 1911 рр. Його листи сповнені надії на одужання, радості від спілкування з російською інтелектуальною елітою, представники якої теж полюбляли лікуватися й відпочивати там. Але найбільше місця відведено описам принад острова – “чудес, краси і спокою”⁵⁷³. У листі від 13 липня 1910 р. письменник хвалився: “По обіді стаю рибалкою – і яких риб ми ловимо, якби ви знали! Тут риби, як квітки, і ми приносимо з собою цілі букети”⁵⁷⁴. І тільки в грудневому листі (1911 р.) вже домінує сум за домівкою⁵⁷⁵. У кожному з листів М.Коцюбинський передає щирі привіти родині Шрага і його дружині, а в одному згадує і його пасербицю: “Раїсі Іллінішні нічого не можу поки що сказати про коралі, бо ще не був у Неаполі”⁵⁷⁶. Ця мила дрібничка ясно свідчить, настільки близькими були сім’ї Шрагів і Коцюбинських, якщо Раїса попросила друга свого вітчима привезти з Італії прикраси. Тодішні правила етикету не дозволяли турбувати просто знайомих людей навіть незначними проханнями.

У листі І.Шрага до М.Коцюбинського від 23 липня 1910 р. нагадуємо і на згадки про те, хто із численної родини, де і як відпочивав того літа, й на звичні для Іллі Людвиговича скарги на надмірну завантаженість: “То судові справи вимагають того, щоб бути у Чернігові, то в тих же справах доводиться їздити. Був у Кролевці, Конотопі, 19-го липня (за старим стилем. – *Т.Д.*) маю їхати до Макошина, де доведеться перебути кілька днів – там великий складний судовий процес, який, певно, затягнеться”⁵⁷⁷.

Але Шраг не був би самим собою, якби замикався тільки у вузькому колі особистих клопотів та сімейних проблем. Як для його наділеного унікальним талантом друга завжди існував вихід у світ художніх образів та вершин естетики, так і Шрагові притаманна риса щиро відгукуватися на події громадського життя. Тому в цьому великому листі знаходимо згадку про поїздку до Києва, де адресант зустрів одеського українського діяча М.Комарова (Комара). Ставлення до цієї постаті дружньо-іронічне: давній знайомий і Шрага, і Коцюбинського, виявляється, “нітрохи не змінився, має все той же одеський “особый отпечаток” от і недавно оде-

⁵⁷³ Коцюбинський М. Твори. – Т. 6. – С. 130.

⁵⁷⁴ Коцюбинський М. Твори.. – Т. 7. – С. 48.

⁵⁷⁵ Там само. – С. 169.

⁵⁷⁶ Там само. – С. 48.

⁵⁷⁷ Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. 4. – С. 349.

сити “отлили пулю” на неослов’янському з’їзді в (нрзб.) опинився д[обродій] Луценко! Се нагадало мені, як одесити “рятували Україну”, беручи участь в арх[еологічному] з’їзді у Чернігові, тоді їх лаяли, та, треба, гадати, мало”⁵⁷⁸.

Ці натяки, далекі від розуміння невтаємниченими, легко розшифровувалися в колі однодумців. І.Шраг висловив своє негативне ставлення до так званого панславистського руху, який у Росії набув особливого піднесення напередодні Першої світової війни. Російські прибічники цієї політичної течії стояли на шовіністичних позиціях, що відштовхувало від неї українських діячів. Панславісти організували два конгреси своїх прибічників: у Празі (1908) і Софії (1910). Очевидно, що саме на останній потрапив і представник одеських українців І.Луценко.

Важко сказати, як реагував на ці репліки М.Коцюбинський, але українські діячі в цілому вороже поставилися до ідеї проведення першого з’їзду. М.Грушевський вбачав у підготовці до нього “трогательное еднодушие” “істинно польських та істинно руських людей”, а майбутній з’їзд оцінив як “тризну по прогресивних вільнолюбивих ідеях, які одушевляли кращих представників слов’янського відродження”⁵⁷⁹. І.Шраг, судячи з неприхованої іронії, що прозвучала в епістолі, повністю поділяв цю точку зору.

Немає повної впевненості, що всі послання дійшли до наших днів. У вже цитованому листі М.Шрага до І.Коцюбинської йшлося про те, що він у 30-х рр. “за згодою” своєї матері Єлизавети Ісаківни передав до чернігівського музею частину архівних матеріалів Іллі Людвиговича і “серед них щось коло десяти листів Михайла Михайловича до мого батька (переважно з Капрі). Не знаю, чи збереглися вони в музеї. Треба їх там пошукати”⁵⁸⁰.

Але і в цій невеликій за обсягом епістолярній спадщині відобразилися щирі почуття взаємної поваги, душевної близькості, щирості, які можуть створити не тільки добросусідські стосунки та людська симпатія, але, насамперед, спільні громадські інтереси. Документи, що походять з родинного кола Шрагів, а також спогади людей, які добре знали обох

⁵⁷⁸ Листи до Михайла Коцюбинського. – С. 349.

⁵⁷⁹ Грушевський М. Кінець польської інтриги // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів, 2005. – Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. – С. 51.

⁵⁸⁰ ЧЛММК. – Інв. № А-7436.

видатних українських діячів Чернігова, підтверджують цей висновок. І, нарешті, в єдиному, що дійшов до наших днів, великому листі І.Шрага до М.Коцюбинського знаходимо безумовні докази його піклування і любові до своєї численної родини.

Ілля Людвигович був одружений двічі. Про перший його шлюб відомо із запису на офіційному документі – свідоцтві за підписом ректора про виключення з університету: “Ілія Людвігов син Шрага 1869 червня 4 дня вступив у законний шлюб із смоленською міщанкою дівцею Євдокією Захаровою дочкою Козловського. Акт шлюбу записаний в метричну книгу Чернігівської губернії і повіту містечка Седнева Різдва Богородичної церкви <...>. Таїнство шлюбу справив священник Олександр Левицький”. Цей запис було зроблено на документі, датованому 15 червня 1870 р.⁵⁸¹

Отже, шлюб був оформлений трохи більше, ніж через два місяці по тому, як виключений із університету бунтівний студент прибув на батьківщину під нагляд поліції. Чи була це романтична пригода, чи юнацьке кохання, чи крок, вчинений із відчаю, сказати важко. Доводиться констатувати, що Євдокія Захарівна не залишила помітного сліду в житті нашого героя. Тільки один єдиний раз у листі до О.Кістяківського від листопада 1876 р. він спромігся передати своєму науковому керівнику вітання від дружини⁵⁸². Звичайно, що це формула простої ввічливості, але в контексті сюжету важливо наголосити, що більше подібних привітів не знайшлося. Щоправда, треба зазначити, що від доби 70-80-х рр. XIX ст. майже не залишилося і листів. Але все-таки контраст різкий, якщо порівняти із численними згадками кореспондентів Шрага та їхніми обов’язковими вітаннями другій дружині. Можна припустити, що в проміжку з 1876 по 1889 рр. Є.Шраг померла.

Поява в житті немолодого вже адвоката другої жінки романтична і загадкова, хоча, мабуть, роман розгортався на очах всього міста, і дав тодішнім пліткарям обох статей багату поживу для пересудів. Удруге Шраг одружився із Єлизаветою Ісааківною, вдовою присяжного повіреного Віхмана, яка мала від попереднього шлюбу трьох дітей. Із донесення жандармського полковника, яке ми цитували вище, можна зробити

⁵⁸¹ ЧІМ, інв. № Ал. 59-241 / 603, арк. 3.

⁵⁸² ІР НБУВ, ф. III, № 68 412.

висновок, що була вона з роду Мачеретів, єврейка, але хрещена, мати двох дорослих дітей⁵⁸³. Останнє твердження не зовсім відповідає дійсності: не менш поінформований Д.Дорошенко писав про старшого пасерба Шрага, отже, можна припустити, що на час одруження у Є.Віхман було двоє синів-підлітків і зовсім крихітна, 3-4 років, донька.

Мати Шрага – Параска Кирилівна, котра походила з дворянського роду Колодкевичів – нащадків Мусія Колодкевича, “знатного військового товариша”, який жив у XVII ст.⁵⁸⁴, була шокована цим шлюбом, тим паче, що її не повідомили про нього зарані. 17 травня 1889 р. вона написала сину обуреного, сповненого докорів і водночас жалісного листа: “Голубчику Іленька, прошу тебе не вимагай від мене знайомства з твоєю жінкою. Яку я не знаю і ніколи не чула про неї. Ти женився, це твоя справа. Щасливий і я рада. Жаль, що я не заслужила твоєї дружби, якби я була попереджена тобою і повір, що якби це був секрет, то я не стала б нікому передавати його. А то раптом як сніг на мою бідну голову: це мене вразило до того, що я по сю пору не прийду до тям”⁵⁸⁵. П.Шраг категорично відмовилася знайомитися з новою невісткою⁵⁸⁵.

Мотиви матері можна зрозуміти: син (правда, йому вже йшов 42-й рік, але для матері все одно дитина) не порадився, взяв удову з трьома дітьми. Що тут скажеш: Єлизавета Ісаївна повинна була мати величезний такт, щоб залагодити це непорозуміння, добитися визнання від родини коханого. Їй це вдалося: у наступних листах свекрухи вже не відчувається відкритої ворожнечі. Вона звертається до невістки зі словами: “мила і дорога Ліза”⁵⁸⁶, а після народження первістка подружжя – Володі – крига скресла остаточно. В останньому листі, датованому 3 вересня 1891 р., мати Шрага звертається до “молодих” – “Милі і дорогі діти”, наприкінці, цілує не тільки Володю, але й “Лізиних діток”⁵⁸⁷. Ми вже писали, що мати Шрага, вдова лікаря, померла 14 грудня 1891 р. Онучку Олену і молодшого онука Миколу вона вже не побачила.

З листів перед нами постає колоритна постать старосвітської не поміщиці, але й не селянки. Вона тяжко хворіла, над усе любила свого

⁵⁸³ Шевченко В., Демченко Т. Назв. праця. – С. 60.

⁵⁸⁴ Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський гербовник з рисунками Єгора Нарбута. – К., 1993. – С. 75.

⁵⁸⁵ ЧМ, інв. № Ал. 59-231 / 603, арк. 1.

⁵⁸⁶ Там само, арк. 2.

⁵⁸⁷ Там само, арк. 1.

Ілька (так по-народному інколи називала свого сина), свій Седнів, на який теж ображалася за гори, по яких важко було ходити її хворим ногам, але ж купалася влітку у Снові й ці процедури благодійно впливали на неї. “Тепер я оживаю, купаюся і плаваю, – писала вона у листі від 6 липня 1891 р., – і коли пливу, почуваю себе легко”⁵⁸⁸. Ця жінка ворогувала зі своєю рідною сестрою Феодосією, але любила й цінувала вже згадувану Уляну Миколаївну Колодкевич, яка доводилася їй, племінницею.

П’ять листів останньої, двоюрідної сестри Шрага, теж збереглися в його фонді. Його літня родичка мешкала в Седневі, судячи з тексту її послань, була бідовою, мала якись претензії до рідні, але з Шрагами дружила, користувалася юридичною допомогою кузена. У серпні 1913 р. Ілля Людвигович складав її тестамент. Все своє майно вона заповідала йому, а на випадок смерті його дітям: Володимирі, Олені й Миколі⁵⁸⁹.

З одруженням, народженням власних дітей у Шрага додалося турбот: уже згадуваний І.Лизогуб жартома писав у листі від 8 лютого 1898 р.: “Кажуть, у тебе тепер сім’я ледь не до двох дюжин доходить”⁵⁹⁰. Проте І.Шрага не обтяжувала, як нам здається, велика родина. Він одружився тому, що покохав свою майбутню дружину, бо якихось інших причин поза цим природним поясненням ми не знайшли. Всі його кореспонденти це добре знали, тому передавали їй вітання, розпитували про здоров’я, одне слово, виразно демонстрували свою прихильність до цієї жінки. Єлизавета Ісааківна була прекрасною господинею: з неприхованим почуттям заздрості І.Лизогуб писав дивною сумішшю українських і російських слів: “Молодец твоя жинка, что добрую хатку тебе устроила на твоей батьковщине; целую ее ручки”⁵⁹¹. Йдеться саме про седнівську спадщину, яку спільними зусиллями перетворили на замський будинок, де любило відпочивати численне сімейство Шрагів, влаштовували урочистості з нагоди родинних свят, приймали друзів.

З багатьох, правда, опосередкованих ознак, відчувається, що І.Шраг справді кохав свою дружину, а вона відповідала йому взаємністю. Збереглося декілька її листів до чоловіка. Одного з них написано 6 липня

⁵⁸⁸ ЧІМ, інв. № Ал. 59-231 / 603, арк. 9.

⁵⁸⁹ Там само, № Ал. 59-241 / 603, арк. 13.

⁵⁹⁰ Там само, № Ал. 59-126 / 603, арк. 4.

⁵⁹¹ Там само.

1906 р. до С.Петербурга, де І.Шраг засідав у Державній думі. Він засвідчує, що сім'я жила не так уже й розкішно: Є.Шраг дякує за 35 рублів, які переказав Ілля Людвигович, бо гроші скінчилися, а знімати з банківського рахунку, де “і так не багато залишилося”, їй не хотілося. Вона була стурбована поведінкою сина Володі, який, не попередивши матір, забарився на полюванні, ще більше її непокоїли нападки на чоловіка, вміщені на сторінках газети “Киевлянин”. Жінка, не відаючи, що Дума доживає останні дні, сподівалася на скорий приїзд Шрага і надіялася, щоб “цей приїзд був тільки для сім'ї, щоб ти нікуди не поспішав”⁵⁹². Водночас не можна стверджувати, що інтереси Є.Шраг зосереджувалися виключно довкола домашнього вогнища та родини. Вона не цуралася і громадської діяльності. Так, у період Першої світової війни жінка входила до Опікунської ради про бідних ІХ дільниці м. Чернігова⁵⁹³.

У родині Шрагів, таким чином, зростало шестеро дітей: Володимир, Олена і Микола – рідні діти Шрага, і троє від першого шлюбу дружини. Судячи зі спогадів людей, котрі часто бували у гостинній домівці, це була дружна сім'я. “Крім власних дітей, у Шрага жили пасинки... Ця молодь і її знайомі весь час сперечалися, декламували, співали, грали, наповнюючи галасом увесь будинок”, – і через багато років не забув Г.Лазаревський⁵⁹⁴.

На жаль, майже повністю відсутні дані про пасинків Шрага. Оскільки їхній батько був, як і І.Шраг, присяжним повіреним, то можна припустити, що принаймні один з синів успадкував батьківську професію. Серед помічників присяжних повірених у 1904 р. числився Лев Миколайович Віхман⁵⁹⁵. У період революції 1905 – 1907 рр. помічник присяжного повіреного Віхман (на жаль, у газеті не зазначені ініціали, але, правдоподібно, йдеться про одну і ту ж особу) брав участь у захисті селян, які розгромили маєтки Л.Мортоні і п. Капцевич⁵⁹⁶. Є також свідчення, що один з родичів М.Шрага по материній лінії перебував у Будапешті у 1919 р.⁵⁹⁷

Збереглося декілька листів до Шрага його прийомної дочки (вона сама

⁵⁹² ЦМД, інв. № Ал. 59-228 / 603, арк. 1.

⁵⁹³ ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 507.

⁵⁹⁴ Лазаревський Г. Назв. праця. – С. 217.

⁵⁹⁵ Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 17.

⁵⁹⁶ Утренняя заря. – 1906. – 13 июня. – С. 4; 1 июля. – С. 4.

⁵⁹⁷ Галаган М. Назв. праця. – С. 463.

так вважала) Раїси. Крізь призму цих послань можна уявити атмосферу, яка панувала у сім'ї Шрага. Для дівчини він був незаперечним авторитетом і любимим батьком. Щоб заслужити любов дітей, як відомо, треба самому любити їх. Один лист, писаний у Чернігові, коли Шраг засідав у Думі, особливо вражає: “У нас мені добре, троянди квітнуть, співає соловей, погода чудова. Пам’ятаєте, о шостій годині, після обіду Ви завжди виходили на терасу, такий великий, добрий, а Володя і Коля набридали Вам, висли на Вас і Ви говорили: “Годі бо вам, отто дурні діти”.

Тут же вона сповіщає, що дуже стала цікавитися громадськими і політичними справами, хотіла б належати до партії “безпартійних соціалістів”. У листі присутнє і почуття страху, яке оселилося в житті багатьох людей у роки революції і стало свого роду зворотною, непарадною її стороною. “Невже знову можливі жахи, погроми, кров?” – ставить вона риторичне запитання⁵⁹⁸, а з контексту листа видно, що вже й сама знає відповідь на нього. Ця ж тема розвивається і в листі від 30 вересня 1906 р., що прийшов до Чернігова з Києва. По-перше, Р.Віхман висловлює своє співчуття вітчиму: “Мені було страшенно неприємно за Вас. Я знаю, як Ви звикли до громадської діяльності і для Вас це було великою втратою, але з іншого боку це притягнення знак пошани і його треба носити з гордістю, до того ж яка тепер громадська діяльність у хуліганському земстві із здичавілими переляканими поміщиками. Хай поораторствують в ньому [прізвище закреслене. – Т.Д.] і К° – свині, які торжествують, – для них настав час”. Далі вона описує ситуацію в Києві, де панують чорносопенці, відкрито ведеться їхня пропаганда, а кияни з жахом очікують на погроми і різню⁵⁹⁹. Таким чином, ми бачимо, що старші діти в цій родині, якщо й не повністю поділяли погляди свого названого батька, то принаймні ставилися до них з великим розумінням.

До речі, І.Шраг прагнув їх прилучати й до української справи. З листів тієї ж Р.Віхман, які вона писала із Петербурга, дізнаємося, що там вона спілкувалася з Лотоцькими та Д.Дорошенком. Останній викликав у юної студентки почуття захоплення: “він здається мені людиною серйозною, діловитою і надзвичайно чесною. Я зустрічаюсь з ним дуже рідко, він, очевидно, дуже зайнятий, і не може часто бувати у мене, а його ніколи не

⁵⁹⁸ ЧІМ, інв. № Ал. 59-33 / 603, арк. 2.

⁵⁹⁹ Там само, інв. № Ал. 59-33 / 603, арк. 3.

застанеш вдома, та я й соромлюсь до нього заходити, боюсь завадити, адже він дуже багато, кажуть, працює”⁶⁰⁰.

Рідних дітей у Шрага було троє. Безумовно, він хотів дати їм українське виховання. Навряд, щоб дружина перешкождала цьому. У вітчизняній історії добре відомий подібний феномен: батько – українець, мати – єврейка, а всі п’ятеро дітей стали відомими діячами українського руху. О.Пріцак писав про родину Рудницьких: “А цей клан був унікальним. Матріархом його була небуденна жінка, якій українська нація повинна буде колись поставити пам’ятник вдячності. Ольга Рудницька, сама з роду Шпі’елів, <...> залишилася вдовою після ранньої смерти свого чоловіка нотаря Івана, <...> з п’ятьма дітьми. Хоч і неукраїнка, <...> з пієтизму до свого чоловіка виховала всіх своїх дітей свідомими українцями, дала їм усім вищу освіту. І так українська нація дістала “п’ятірне ‘роно” – п’ять талановитих провідників у різних ділянках життя”⁶⁰¹. Випадок Шрагів має, безперечно, схожі ознаки з цією знаменитою родиною.

Сімейне виховання не випадково вважається наріжним каменем формування особистості. Видатні педагоги та й сам Шраг (ми вже писали про це) вказували на значення рідної мови. Але настільки зростає її непроминальна цінність, коли слова вимовляють материнські чи батьківські уста! Збереглося досить переконливе свідчення-спогад М.Галагана, який любив бувати у родині Драгоманових саме тому, що тут лунало українське слово. Через багато років він писав: “Мільйони дітей родяться в умовах, які не вимагають від них такої роботи їхнього ума, яку мусіла зробити скалічена душа української дитини. То є діти пануючих націй, які від того часу, коли тільки іще починають спинатись на ноги та вимовляти перші слова, і до самої своєї старості живуть в умовах нормального зародження й розвитку свого національного почуття, ніхто їх не намагається покалічити і, навпаки, їм допомагають укріплятись в свідомості свого національного “я”. Але наші українські діти росли й виховувались в інших умовах; до них належав і я. Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки, нас калічили в школах різні “патріоти”, вбиваючи нам в голови “руссость”. Ті нечис-

⁶⁰⁰ ЧМ, інв. № Ал. 59-33 / 603, арк. 4.

⁶⁰¹ Пріцак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор”// У кн.: “Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.,1994. – Т. 1”. – С. XIV.

ленні щасливчики із українських дітей, які уродились в родинях національно свідомих батьків, не можуть, мабуть, належно оцінити, яке велике щастя вони мали в своїм житті, коли їм не довелося іти кривулястими доріжками й плутаними стежечками, шукаючи шляху до усвідомлення себе національно. Тому-то я в юнацтві так глибоко відчував необхідність бути в оточенні родинного життя української інтелігентної родини”⁶⁰².

Є прямі докази, що в родині Шрагів діти отримали значний заряд національного виховання, і не тільки вони, бо Ілля Людвигович не цурався чернігівської молоді. М.Ковалевський писав про своє враження від спілкування з ним: “Ніколи не забуду як Сергій Устименко [член гуртка української молоді. – *Т.Д.*] запровадив мене одного дня спочатку до старого Іллі Шрага... Постає Іллі Шрага і його щирість в розмові з нами молодими хлопцями зробила на мене величезне враження. Старий Шраг розмовляв з нами так, як з рівними і дорослими людьми, і нічим не показував, що він уважає нас ще за зовсім молодих і зелених хлопців. Він розпитував докладно про наше життя, про всякі епізоди і розмова прибирала такий захопливий характер, що непомітно йшов час; а на його столі лежали гори актів з різних судових процесів, які він мусів студіювати. Він терпеливо вислухував наші оповідання, давав поради, часто робив дотепні зауваження, і ми сміялися. Ця розмова із старим Шрагом сильно нас підбадьорила і ми побачили, що не тільки молодь прагне до чогось кращого, до визволення України, але що за нами є старша громада і то не тільки в Чернігові, а по всій Україні, яка має ту саму ціль, що й ми. Також зовнішній вигляд Іллі Шрага справляв на нас імпонуюче враження. Він був високий, кремезний, майже сивий, з довгими вусами і з великими глибокими очима”⁶⁰³.

Цей епізод показує не тільки ідейну близькість літнього адвоката з молодими українськими патріотами. М.Ковалевський відчув щирість і справжню, а не показну зацікавленість “старого Шрага” їхніми справами, і тому майже через 50 років зворушливо і психологічно достовірно відтворив історію свого спілкування з цією непересічною постаттю. Можна говорити певною мірою і про педагогічні здібності Іллі Людвиговича, якщо його так любили свої і поважали чужі діти. Щоправда, це не означало, що всі вони виростили українськими патріотами.

⁶⁰² Галаган М. Назв. праця. – С. 87.

⁶⁰³ Ковалевський М. Назв. праця. – С. 40.

Про старшого сина Володимира відомо не так уже й багато. У 1969 р. вийшло друком у російському сільськогосподарському видавництві (Москва) його дослідження: “Пойменные почвы, их мелиорация и сельскохозяйственное использование”. У передмові до нього вказано, що В.І.Шраг був видатним ґрунтознавцем і натуралістом, який свого часу об’їздив увесь СРСР. Про його життя інформація відсутня, за винятком одного факту: у 1930-х рр. він виступав організатором “великих радгоспів на півночі СРСР”, очолював службу ґрунтів Головопівнічморшляху⁶⁰⁴.

Про доньку І.Шрага Олену вже з’явилися перші публікації⁶⁰⁵. Вона народилася 26 липня 1892 р., навчалася на Вищих жіночих курсах у Москві. Знайомий і колега І.Шрага М. Черлунчакевич у листі до Іллі Людвиговича від 22 жовтня 1910 р. повідомляв, що до нього заходила Олена Іллівна, “яка з маленької дівчинки перетворилася в майже дорослу, красиву і розумну дівчину, яка прагне серйозних знань”. Від вечора, проведеного в колі студентів-чернігівців, у автора листа залишилися найкращі спогади: “Я відчув себе мовби в Україні”⁶⁰⁶. У єдиному, що дійшов до наших днів, вже оприлюдненому листі О.Шраг до батька, знаходимо інформацію про її знайомства в колах московських українців⁶⁰⁷. Із цього листа видно, що батько намагався долучити доньку до українського руху. У 1916 р. О.Шраг вийшла заміж за Василя Чуднівського⁶⁰⁸. Молоде подружжя виїхало до Росії, де чоловік проходив військову службу. У листі до П.Стебницького від 17 серпня 1916 р. І.Шраг просив свого давнього знайомого: “Рекомендую Вам свою дочку Олену Чудновську; вона вельми бажає з Вами познайомитися. Запоможіть їй, будь ласка, придбати собі знайомих поміж петерб[урзьких] українців, щоб вона в загалі мала змогу бути в ПТБі поміж своїх людей”⁶⁰⁹.

У роки революції її чоловік опинився серед активних борців за Українську незалежну державу. У червні 1920 р. В.Чуднівського затвердили

⁶⁰⁴ Зайдельман Ф.Р. Предисловие / В кн. “Шраг В.И. Пойменные почвы, их мелиорация и сельскохозяйственное использование. – М., 1969”. – С. 3 – 4.

⁶⁰⁵ Див.: Оніщенко О.В. З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 146 – 148.

⁶⁰⁶ ЧМ, інв. № Ал. 59-218 / 603, арк. 1.

⁶⁰⁷ І.І.Шраг. Документи і матеріали. – С. 142.

⁶⁰⁸ Оніщенко О.В. З когорти найперших. – С. 146.

⁶⁰⁹ “Тягне до участі у громадських справах...” – С. 66.

на посаді заступника міністра народного господарства уряду УНР доби Директорії ⁶¹⁰. Він перебував на ній і в грудні 1920 р. ⁶¹¹ На цей час уряд УНР змушений, як відомо, залишити Україну, вже знаходився в Тарнові (Польща). О.Чуднівська-Шраг з 1919 р. жила в рідному місті й працювала завідувачкою з радянського музею ⁶¹². Можна припустити, що її чоловік не захотів стати емігрантом і зумів повернутися на Батьківщину. Згідно з деякими даними, подружжя Чуднівських мешкало у Харкові, де Олена Іллівна принаймні у 1927–1928 рр. працювала у Музеї українського мистецтва ⁶¹³. Проте терору 1937 р. Чудновські не пережили.

Справу батька в його служінні Україні продовжив молодший син Микола (1894 – 1970). Про нього написано декілька статей ⁶¹⁴, можливо, що у Львові, де він провів майже 20 останніх років свого життя, теж є розвідки про нього, але нам вони не відомі. М.Шраг, як і батько, був членом Центральної Ради, незважаючи на молодість, виконував обов'язки заступника її Голови, входив до Малої ради. У 1919 р. його відправили за кордон як працівника дипломатичної місії УНР. Він повернувся до Радянської України, працював на відповідальних посадах у тодішній столиці УСРР – Харкові, був репресований – проходив у справі так званого Українського національного центру (1931 р.). Молодший син Шрага чудом вижив, єдиний з 50 осіб, заарештованих разом з ним. Йому вдалося реалізувати свій інтелектуальний потенціал і захистити докторську дисертацію з проблем економічної географії. У 1969 р. у московському видавництві “Экономика” вийшла його монографія “Промышленные комплексы. (Теоретические очерки)”. Науковий доробок Шрага зберіг своє науково-пізнавальне значення і сьогодні. Спеціалісти твердять: “У нашій країні було підготовлено низку оригінальних і змістовних робіт, в яких досліджено процеси виробничого комплексоутворення, розвинуто понятійний апарат, розроблено типологію виробничо-територіальних комп-

⁶¹⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів – Т. 2. – С. 81.

⁶¹¹ Там само. – Т. 2. – С. 357.

⁶¹² Оніщенко О.В. З когорти найперших. – С. 146 – 147.

⁶¹³ Див.: Білокін С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К, 2006. – С. 60

⁶¹⁴ Див.: Демченко Т., Курас Г. Тернистий життєвий шлях чернігівця М.Шрага, заступника голови Центральної Ради // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 8 – 14; Їх же. Батько і син Шраги // Молода нація: Альманах. – К., 2003. – № 1 (26). – С. 8 – 33; Їх же. Нетипова доля Миколи Шрага // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомч. збірник наук. праць. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 389 – 399.

лексів, розкрито структурні особливості їх (М.І.Шраг, 1969)”⁶¹⁵. Діти шанували батька і дослухалися до його порад. Так, у травні 1918 р. М.Шраг написав дуже різкого, навіть грубого листа А.Ніковському – тодішньому редакторові газети “Нова Рада”⁶¹⁶. Не вникаючи в суть конфлікту, не з’ясовуючи, хто був правий, а хто – ні, зауважимо, що час був лихий, нерви у людей часто здавали і те, що лист опинився у Чернігові, а не в Києві, очевидно, заслуга батька, який порадив синові змовчати, аби не нагнітати наруженість у стосунках між колишніми соратниками. М.Шраг не поривав зв’язків з містом своєї юнасті. У листі до археолога А.Середи від 27 липня 1954 р. він сповіщає про свій намір відвідати Чернігів⁶¹⁷.

Так на основі доступних джерел виглядають коло дружнього спілкування Іллі Людвиговича та його родина. За винятком тих, хто переслідував Шрага, так би мовити, через службову запопадливість, або чорносотенців та махрових російських шовіністів, котрі ненавиділи його як “мазепинця”, у нього не було особистих ворогів. Натомість дуже різні люди охоче з ним спілкувалися і знаходили в тому втіху. Шраг умів наводити лад і в своїй чималенькій сім’ї, яка трималася на надійних підвалинах взаємної любові, поваги, розуміння і доброзичливості.

⁶¹⁵ Балабанов Г.В., Горленко І.О., Пістун М.Д. Суспільна географія в Україні // Український географічний журнал. – 1996. – № 2. – С. 17.

⁶¹⁶ ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 32, арк. 1.

⁶¹⁷ ІР НБУВ, ф. 70, № 1069.

Післямова

Поставивши крапку в останньому реченні, відчуваєш, як багато ще можна було б розповісти про цю звичайну і водночас незвичайну людину, котра упродовж багатьох десятиліть формувала громадський клімат у Чернігові, стояла біля керма українського національно-визвольного руху, вписала яскраву сторінку в історію російського парламентаризму, земського руху, юридичної практики.

Доля обдарувала І.Шрага особистою привабливістю, вмінням знаходити спільну мову з представниками різних верств, що в поєднанні з блискучими здібностями і бурхливою енергією гарантувало йому непогану кар'єру, навіть при тому, що він не був дворянином (в одному з офіційних документів його прирівняли до “обер-офіцерських дітей”). Проте у другій половині ХІХ ст. останнє вже не було непереборною перешкодою на шляху кар'єрного росту молодого юриста. Шраг не став гнатися за великими грошима і тим паче високими чинами. Не спокусила його революційна романтика. Він добровільно обрав принципово інший шлях і то такий, що не гарантував прибутків, не обіцяв чинів, слави чи публічного визнання. Все те світило, як правило, тільки тим, хто опинявся у “общерусскому” таборі. Мудрий С.Єфремов не випадково з цього моменту розпочав перелік чеснот І.Шрага. Сергій Олександрович мало кому широко симпатизував, але якщо вже когось любив, то знаходив такі переконливі слова для характеристики, що вони й тепер западають у душу. У некролозі для “Книгаря” він наголосив: “і тим більша заслуга тих нечисленних діячів наших, котрі, можна сказати – наперекір стихіям, все таки на українському ґрунті встояли і лишалися на йому, хоча всі обставини тягли їх до того ширшого простору, що давало російське життя”⁶¹⁸.

Тож буде доречним виокремити як визначальну рису особистості Шрага його відданість українській справі. При тому варто підкреслити і притаманну йому здатність до компромісів, перемовин, залагодження найгостріших ситуацій “мирним” шляхом, без розриву особистих стосунків, скандальних вчинків і дошкульних образ, після яких налагодити нормальні взаємини дуже важко. Багато разів за своє довге життя Іллі Люд-

⁶¹⁸ Єфремов С. Людина гармонії. – С. 1424.

виговичу доводилося виступати в ролі арбітра, своєрідного третейського судді у надзвичайно гострих конфліктах, які спалахували в середовищі української інтелігенції. Він прагнув згладити гострі кути, але ніколи не поступався у принципових питаннях, і головне, попри навіть свою власну незгоду підтримував тих людей, з якими входив до однієї партії, товариства чи групи. Образно кажучи, можна зрозуміти, чому Шраг вступив до кадетської партії і пройшов до Першої Думи за її списком, але уявити його перебіжчиком до “Союза русских людей” так само неможливо, як і членом, скажімо, більшовицької організації. У першому випадку був тактичний хід, при якому не відбувалося розриву ні з ідеологічними постулатами українського руху, ні з однодумцями. Від кадетів можна відійти, не втративши себе, а чорносотенці засмоктували, як трясовина: повернення до порядних людей було практично неможливим.

Коли більшовизм ще не виявив своєї антидемократичної, ворожої і національному рухові, й інтелігенції суті, І.Шраг підтримував дружні зв'язки з деякими представниками РСДРП. Так, в одному з листів до нього М.Черлунчакевич, дякуючи за все добро, що він одержав від свого старшого товариша, зізнався, що “став тепер в очах своїх однодумців “націоналістом”, бо, ознайомившись із постановкою національного питання в Галичині і Холмщині”, проїнявся ненавистю до пригноблювачів слабшої народності⁶¹⁹. Отже, ці двоє таких різних людей, зустрічаючись, сперечалися, дискутували, і старому українському діячеві таки вдалося зачепити за живе молодого соціал-демократа. Проте таку ситуацію важко уявити, скажімо, у 1917 чи 1918 рр. Навряд, щоб більшовики революційного зразка прислухалися до думок літньої людини з чужого табору. Обставини його смерті свідчать про вороже ставлення до “буржуя” і “українського націоналіста.”

Між тим, Ілля Людвигович був зразковим представником модифікації якраз інтелігента-демократа, як вона витворилася на зламі XIX – XX ст. Не хочеться нікого ображати, але, здається, масово більше такої верстви в Україні не спостерігалось. Демократизм, як повага до людини, незалежно від її соціального становища, прагнення до реального забезпечення для всіх рівних прав у житті, а не на папері, захист прав та свобод громадянина, з національними правами включно, невтручання в

⁶¹⁹ ЧІМ, інв. № Ал. 59-218 / 603, арк 1.

особисте життя – усі ці речі для Шрага були не абстракцією, засобом здобуття популярності для просування угору по щаблях кар’єри громадського чи державного діяча, а невід’ємною складовою його світогляду та практичної діяльності.

Ми вже неодноразово вказували на важливу рису його вдачі – здатність знаходити спільну мову з селянами, не підігруючи їм, не перетворюючись на селянина, а навпаки, підтягуючи їх до свого інтелектуального рівня. Серед цитованих нами селянських листів переважали ті, що стосувалися громадських та політичних справ. Але збереглися й інші. Селянин Антон Федорович Калита із містечка Бориспіль Полтавської губернії у листі до Шрага від 9 жовтня (без зазначення року) дякує останньому за книжки, які Шраг, очевидно, вислав йому, і просить ще біографію Шевченка по Чалому. Це незвичайний селянин: він возить своїх “хлопців”, ймовірно, синів у Київ, де водить їх у театр до д. Кропивницького, знає ноти і отримує їх від д. Лисенка, спілкується з д. Науменком. Батько хвалиться, що знаходить собі “втіху з своїми хлоп’ятами, котрі дуже щиро приймають на душу можна сказати лекції, котрі я їм читаю: <...> слухають і заслухуються”. Він завдячував Шрагові та його соратникам і своїм прилученням до культури, і успіхами у вихованні дітей і добре усвідомлював це ⁶²⁰.

Отже, Шраг разом із своїми однодумцями прагнули підняти освітньо-культурний рівень не просто абстрактного народу, а конкретних його представників. Подібна робота зближувала вихідців з різних верств на українському ґрунті. Суярки, Тарасенки, Трухани, Хвости, Онацькі, Калити – це той потенціал української державності, який міг своєю силою, впливом у масах, особистим авторитетом забезпечити її стабільність, сталість і перспективу розвитку.

Водночас Шраг був людиною толерантною і зваженою. У його публічних виступах, друкованих працях, епістолярії не можна знайти жодного натяку на спробу принизити людей іншої національності, хоча він сам часто ставав об’єктом такої нестримної ворожнечі. Навіть у тих палких виступах у Думі, де він гнівно таврував російських можновладців та їхніх прислужників на місцях, немає нічого, що свідчило б про бажання образити людей, – швидше, це було обвинуваченням системи, яка по-

⁶²⁰ ЧИМ, інв. № Ал. 59-89 / 603.

роджувала і нагороджувала різних “усмирителей”. З іншого боку, Шрага важко уявити і таким собі непротивленцем злу. Як юрист він вважав, що кожний повинен відповідати за свої вчинки, тому й озвучив з трибуни Державної думи прізвище М.Лілеєва – міського голови Ніжина, котрий фактично сприяв своїми діями єврейському погрому у місті.

У Центральній Раді до думки І.Шрага як одного з останніх “могікан” цього високоморального покоління української інтелігенції прислухалися, а також цінували і його особисту участь у її діяльності, що виглядало і було насправді свідченням наступності й невмирущості національно-визвольного руху. У Чернігові він користувався значним авторитетом, навіть в очах задержуваних самостійників, котрі досить вороже оцінювали заходи УЦР та її представництв на місцях по запровадженню автономії, був легендарною постаттю, яка боронила мову і культуру ще в XIX ст.

Стосовно ж ідеологічного багажу Іллі Людвиговича, то не варто перейматися тим, що він був переконаним автономістом. Цю точку зору свого часу поділяли і М.Драгоманов, і М.Грушевський: цілі покоління українських інтелігентів сподівалися, що саме послідовне втілення автономістських засад забезпечить українському народові право на розбудову органів самоуправління, принесе омріяну свободу для розвитку рідної мови та культури. Об’єктивно оцінюючи діяльність Шрага, доречно наголосити, що він особисто багато зробив для того, щоб реалізувати теоретичні постулати на практиці. Цілком закономірно, що представники українських автономістів шукали контактів з однодумцями, які представляли інші нації Російської імперії. Участь Шрага у Союзі автономістів стала свідченням того, що він глибоко усвідомлював гостру потребу і співчував серйозності намірів інтелігенції поневолених народів демонтувати централістський фундамент держави, як головну перешкоду на шляху поступу.

Незважаючи на похилий вік й усталені переконання, Ілля Людвигович в умовах Української революції зумів піднятися над прихильністю до віджилої ідеології і встиг зробити багато корисного для утвердження незалежної української державності. Якщо це й не означало перехід до самостійницьких поглядів, то справило благотворний вплив на зміну ставлення чернігівської громадськості до нового дискурсу.

Найважливішим, на нашу думку, стало те, що він мовби освятив своїм

авторитетом всіма шанованого діяча старшого покоління проголошення УНР. Власне, виглядає так, що між цими двома підходами в тих умовах не було такої вже нездоланної перешкоди, бо автономісти ніколи й ніде не стверджували, що для них статус автономії у складі федеративної республіки – це кінцева мета їхніх устремлінь. Ця ідея завжди таїла в собі, нехай у латентному вигляді, плани повного звільнення, відокремлення, формування незалежної держави. Тому в Росії, як відомо, вороже поставилися до намірів Центральної Ради приступити до реалізації проголошених у Першому Універсалі заходів. Кроки українських владних структур по шляху закладання перших цеглин у фундамент нової державної будівлі були не завжди продуманими та успішними. Тим більше значення мали слова перестороги і критики, які лунали з табору поміркованих і значно досвідченіших, ніж, скажімо, есери, представників партії соціалістів-федералістів. Можна було б говорити про прямий і класичний конфлікт поколінь на прикладі родини Шрагів: батько очолював чернігівський осередок есефів, а син Микола грав не останню роль у керівництві УПСР, але, судячи з відомих нам документів, конфліктної ситуації не виникало. Син прислухався до порад батька, а той, у свою чергу, поважав вибір молодих.

Очевидно, що значною мірою своїми успіхами УНР завдячує саме однакості дій предстаників різних українських партій. Написавши на своїх знаменах головне гасло революційних дій: “Україна”, вони протиставили себе Росії. Ця держава, хоча й переживала не найкращі часи, але могутній потенціал та імперська ментальність населення перетворювали її на постійне джерело напруги або й прямої загрози для процесу державотворення в Україні. У такій небезпечній ситуації молоду республіку могло врятувати тільки об’єднання всіх сил, партій, рухів в єдиний потік – український. На жаль, цього не сталося. Але, здається, І.Шраг був одним з небагатьох, хто бачив цю небезпеку, що й привело його в табір прибічників Українського національного союзу – організації, опозиційної до гетьманської влади. Отже, упродовж довгого життя діяч пройшов шлях від Старої Київської громади до союзу на чолі з В.Винниченком, С.Петлюрою та М.Шаповалом.

Ілля Шраг був історичним оптимістом. За своє життя він зазнав багатьох розчарувань, у листах до друзів і однодумців писав про тяжкий настрій та гіркоту нездійснених сподівань. Що ж, кожна людина пережи-

ває такі болісні хвилини, і дивно було б, якби Шраг інакше реагував на невдачі, поразки, помилки. Але в цілому не можна не помітити в ньому ознак оптимізму. Мабуть, ця риса й вирізняє людей його калібру. Він вірив у народ, у перспективи його державного і культурного відродження. Виступаючи на засіданні з'їзду партії українських соціалістів-федералістів 11 квітня 1918 р., він – один з найстаріших її членів – сказав: “Ми зібралися в дуже важкий мент і, кінчаючи з'їзд, сподіваємося, що зберемося при кращих обставинах. Хоч темні хмари поняли небо, але гроза розрядить атмосферу. Ми, старі українці, сами іноді втрачали надію в тяжких хвилинах минулого. Тепер Україна воскресла і віримо: раз воскресла, “не вмере, не загине”, і серед інших народів здобуде собі місце, якого заслуговує. Народ, що воскрес, не вмірає, зацвіте і засяє Україна”⁶²¹. Мабуть, це був останній публічний виступ Шрага у Києві. Впадає у вічі його щире прагнення підбадьорити змучених невдачами товаришів по партії і не менш щира віра у прийдешню щасливу долю для рідної України та її народу.

Через 90 років по тому ці слова, як вони дійшли до нас зі сторінок тодішньої преси, можна трактувати як заповіт, залишений нам людиною, яка любила свій народ палкою, дієвою любов'ю справжнього сина і патріота. Хотілося б і завершити нарис словами С.Єфремова, який передбачав: “І напевне в пам'яті людській останеться він на довго, як зразок ідеального громадянина, невсипущого працівника та особисто прекрасної людини – щасливе поєднання внутрішнього благородства з околицями величчю”⁶²².

Ми вже писали, що шлях нащадків до Шрага був непростим і аж надто довгим. Могила його не збереглася, бо й Вознесенська церква, поблизу якої його поховали, теж свого часу була зруйнована. Не достояли до наших днів і седнівський та чернігівський будинки родини Шрагів. Зовсім недавно його ім'я було увіковічено в назві однієї з вулиць обласного центру, що розташована неподалік його колишньої оселі.

У листопадовому 2006 р. перейменуванні Ілля Людвигович потрапив у приємну компанію знакових постатей українського політичного, наукового та літературного життя: відомого письменника Івана Багряного,

⁶²¹ ЧЗГ. – 1918. – 18 (31) мая. – С. 9 – 10.

⁶²² Єфремов С. Людина гармонії. – С. 1427.

визначного історика та філософа В'ячеслава Липинського, провідного літературознавця, громадського та державного діяча УНР Сергія Єфремова і видатного педагога Софії Русової⁶²³. З двома останніми чернігівець був не просто добре знайомим, але, про що вже йшлося у даному нарисі, належав до українських товариств. Сподіваємося, що на цьому не закінчатся заходи по вшанування нашого видатного земляка:

У вересні 2007 р. у селищі Седнів було встановлено меморіальну дошку на честь видатного сина України і Чернігiщини. У привітному, затишному приміщенні Чернігiвського літературно-меморіального музею М.Коцюбинського пройшли Перші Шрагiвські наукові читання. Виступ кiївської дослідниці життя та діяльності Є.Чикаленка І.Старовойтенко на тему: "Євген Чикаленко та Ілля Шраг на спільній ниві громадського життя України" був вміщений у "Сiверянському літописі"⁶²⁴.

Сподіваємося, що на цьому не закінчатся заходи по вшануванню доброго імені нашого видатного земляка: Можливо, знайдуться у місті чи області меценати, які закладуть кошти на стипендію імені Іллі Шрага. Не хочеться вірити, що немає тепер людей, подібних І.Дуніну-Борковському. На ці гроші змогли б отримати повноцінну освіту здібні діти із малозабезпечених родин.

Безумовно, потребують подальшого, поглибленого і системного вивчення як обставини життєвого шляху І.Шрага, так і реалії тієї непростой доби, в якій він жив і діяв, особи, котрі склали його найближче оточення. Впровадження відповідної інформації в загальноукраїнський контекст дасть змогу повніше й переконливіше з'ясувати місце однієї з найяскравіших постатей вітчизняної історії, яких породила чернігiвська земля.

⁶²³ Миколаско В. Нарешті буде вулиця Софії Русової // Деснянська правда. – 2006. – 14 листопада. – С. 1.

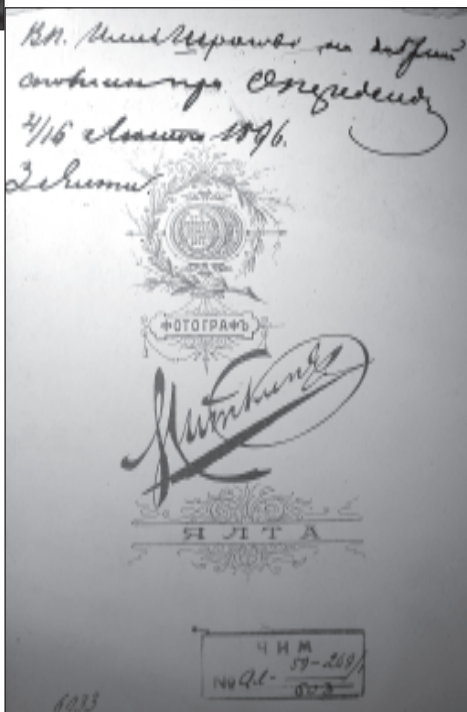
⁶²⁴ Див.: Сiверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 3 – 8.

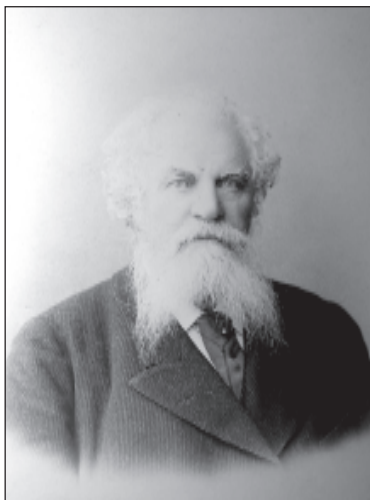
И.Л. Шраг. Фото 1884 г.

О.Я. Конис'кий.
Фото 1896 р.

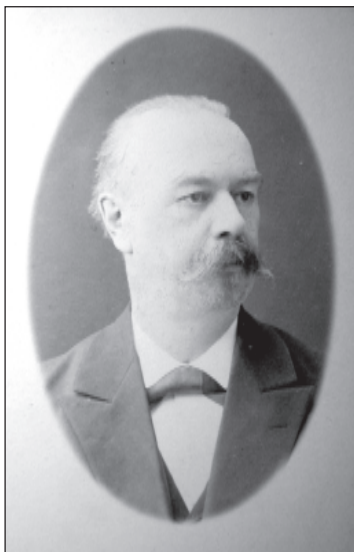
Дарчий напис
О.Я. Конис'кого
І.І. Шрагу.

Л.М. Жемчужников. Фото 1898 р.

Дарчий напис
Л.М. Жемчужникова
Л.Л. Шрагу.

І.Л. Шраг - депутат Державної Думи.

Портрет І.Л. Шрага.

І.Л. Шраг серед членів української делегації до С. Вітте.

Родина біля труни покійного І.Л.Шрага.

**Будинок І.Л. Шрага в Чернігові.
Акварель Л.Б. Могучова (1972 р.).**

І.Л. Шраг серед членів чернігівської "Громади".

Портрети подружжя Шрагів пензля художника М. Жука.

Чернігівський окружний суд.

Список джерел та літератури *

ШРАГ И. Крестьянские суды Владимирской и Московской губерний //Юридич. вестн. – 1877. – Кн. III и IV (март, апр.). – С. 11 – 48; Кн. V и VI (май, июнь). – С. 52 – 101; VII и VIII (июль, авг.). – С. 58 – 86; Кн. IX и X (сент., окт.). – С. 61 – 99.

ЧЕРНИГОВЕЦЬ. Українське письменство і М.І.Костомарів: (Відповідь М.П.Драгоманову) //Правда. – 1892. – (Верес.). – Т. IXIV. – Вип. XLIII. – С. 559 – 560.

Черниговець – псевдонім, яким користувався І.Л.Шраг.

ЧЕРНИГОВЕЦЬ. Оборонець російського самодержавства //Правда (Львів). – 1895. – Т. XXVII. – Вип. XC (жовт.) – С. 601 – 606; Вип. XCI (листоп.). – С. 617 – 620; Вип. XCII (груд.) – С. 633 – 640.

ДОКЛАД губернского гласного И.Шрага о допущении преподавания в народных школах на местном народном языке //Зем. сб. Чернигов. губ. – 1895. – № 1 – 3. – С. 720 – 731.

І.Ш. Земский сборник Черниговской губернии //Записки Наукового Товариства імени Шевченка /Під ред. М.Грушевського. – К., 1897. – Кн. V. – Т. XIX. – С. 25 – 32.

І.Ш. – криптонім, який використовував І.Л.Шраг.

І.Ш. Земский сборник Черниговской губернии //Записки Наукового Товариства імени Шевченка /Під ред. М.Грушевського. –К., 1898. – Кн. V. – Т. XXV. – С. 24 – 28.

І.Ш. Земский сборник Черниговской губернии //Записки Наукового Товариства імени Шевченка /Під ред. М.Грушевського. –К., 1899. – Кн. IV. – Т. XXX. – С. 21 – 24.

І.Ш. Земский сборник Черниговской губернии //Записки Наукового Товариства імени Шевченка /Під ред. М.Грушевського. – К., 1900. – Кн. VI. – Т. XXXVIII. – С. 18 – 25.

ШРАГ И. Александр Матвеевич Лазаревский: (Некролог) //Зем. сб. Чернигов. губ. – 1902. – № 11 (нояб.). – С. 145 – 160.

* Бібліографічний список підготувала завідувач відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В.Г.Короленка *Ірина Каганова*.

ШРАГ І.Л. Выступление в засѣданіи Государственной Думы 4 мая 1906 г. [по вопросу об амнистии полит. преступникам] //Государственная Дума: Стенограф. отчеты 1906 г. – СПб., 1906. – Т. I. – С. 231 – 232.

ШРАГ І.Л. Выступление в засѣданіи Государственной Думы 1 июня 1906 г. [по аграрному законопроекту] //Государственная Дума: Стенограф. отчеты 1906 г. – СПб., 1906. – Т. II. – С. 870 – 872.

ШРАГ І.Л. Выступление в засѣданіи Государственной Думы 29 июня 1906 г. [по поводу белостокских событий] //Государственная Дума: Стенограф. отчеты 1906 г. – СПб., 1906. – Т. II. – С. 1812 – 1815.

ШРАГ І. К вопросу о национальных группах в Госуд[арственной] Думе //Десна (Чернигов). – 1906. – 27 мая (9 июня). – С. 1 – 2.

ШРАГ І. На местах: Заметки депутата //Утренняя заря (Чернигов). – 1906. – 24 июня. – С.2.

ШРАГ І. О союзе автономистов //Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 64 – 68.

ШРАГ І. Посол до першої Думи М.Онацький: (Спомини члена першої Думи) //Рідний край. – 1907. – 7 трав. (мая). – Ч. 18. – С. 6.

ЧЕРНІГІВЕЦЬ. Доля спадщини О. Кониського //Рада. – 1910 – 30 нояб. (3 груд.). – С. 1 – 2.

Чернігівець – псевдонім, яким користувався І.Л.Шраг.

ЧЕРНІГІВЕЦЬ. Доля Чернігівської “Просвіти” //Рада. – 1912. – 28 февр. (12 берез.). – С. 2 – 3; Просвіта (Чернігів). – 1997. – 1 листоп.

ШРАГ І. Автобіографія //Наше минуле (Київ). – 1919. – № 1-2. – С. 124 – 140.

ЛИСТИ відомих чернігівців до Д.Яворницького /Вступ. ст., прим. С.Абросимової //Сіверян. літопис. – 1998. – № 3. – С. 111 – 116.

Публ. три листи І.Шрага.

ШРАГ І. Спомини про О.О. Русова /Підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Рахна //Сіверян. літопис (Чернігів). – 2004. – № 5-6. – С. 57 – 64.

“ТЯГНЕ до участі у громадських справах...”: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького (Передм., прим. та впоряд. Т.П.Демченко, В.І.Онищенко) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62 – 69.

БОЙКО В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.І. 1917 рік на Чернігівщині: Істор.-краєзн. нарис. – Чернігів: Сіверян. думка, 2003. – 128 с.

ВЕРСТЮК В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біограф. довід. – К., 1998. – 256 с.

С. 195 – 197: І.Л. Шраг.

ГРИНЧЕНКОВА М., Верзилів А. Чернігівська українська “Громада”: Спогади //Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали /Під. ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 463 – 487.

ГРУШЕВСЬКИЙ М. Чернігів: [Оцінка громад. діяльності І.Л.Шрага] //Село. – 1910. – 24 черв. – С. 25.

ДЕЛЕГАЦІЯ до царського уряду у справі скасування заборон на українську мову та літературу: [Фото. Петербург, 1905. На фото – І.Л. Шраг та ін. діячі] //Слово і час. – 1999. – № 6. – С. 13.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Капітова С.С. Автобіографія І. Шрага як джерело вивчення національно-визвольного руху в Україні //Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 50 – 55.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Капітова С.С. Ілля Шраг про селян-послів до Державних дум Росії: (До сторіччя заснування української парламентської фракції) //Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2006. – Вип. 8. – С. 65 – 72.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Капітова С.С. Про користь від сидіння у в’язниці або конспект з історії України //Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2004. – Вип. 5. – С. 94 – 101.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Капітова С.С. Шраг про М. Костомарова //Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2003.– Вип. 4. – С. 108 – 114.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Капітова С.С. Що читала українська інтелегенція або список книжок Шрага //Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2007. – Вип. 9. – С. 65 – 72.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Кулінська С.Ю. Вітальні адреси українським послам Першої Державної Думи як історичне джерело до вивчення революції 1905 – 1907 рр. в Україні //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С. 84 – 89.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Кулінська С.Ю. Зі степів Оренбурзьких – на Україну: Листи Якіма Самотнього до Іллі Шрага //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 110 – 118.

ДЕМЧЕНКО Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація: Альманах. – К., 2003. – № 1. – С. 8–33.

ДЕМЧЕНКО Т., Курас Г. “Батько Шраг” // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 302–309.

ДЕМЧЕНКО Т., Курас Г. Державотворча діяльність І. Шрага за доби Української революції (1917–1918 рр.) // Літ. Чернігів. – 2003. – № 1. – С. 101–110.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Курас Г.М. І.Л. Шраг – “славний український діяч” // Укр. істор. журн. – 1993. – № 10. – С. 95–102.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. До питання про місце І. Шрага в українському національно-визвольному русі // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 11. – С. 136–138.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. До питання про участь делегатів від Чернігівщини в роботі Першої Державної Думи // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 74–79.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. З історії боротьби за скасування Емського указу // Сіверян. літопис. – 1998. – № 2. – С. 10–12.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. З історії боротьби за скасування Емського указу // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1998. – С. 156–160.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. Земські діячі Чернігівщини у боротьбі за впровадження української мови в початковій школі // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1995. – Вип. 6. – С. 152–160.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. “Знов море праці розстилається перед нами...”: Листи С. Єфремова до І. Шрага // Літ. Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. Епістолярій фонду І. Шрага в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського як історичне джерело // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 115–117.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. І.Л. Шраг і українська культура // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. – К., 1992. – № 2. – С. 70–72.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. Ілля Шраг і українське відродження // Старожитності. – 1993. – № 43–44. – С. 9.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. Ілля Шрага та українська культура / //Літ. Чернігів. – 1993. – № 1. – С. 92 – 100.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова //Літ. Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 105 – 117.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага //Літ. Чернігів. – 1997. – № 10. – С. 82 – 86.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. На чолі української парламентської фракції: (До характеристики думської діяльності І. Шрага) //Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 149 – 156.

ДЕМЧЕНКО Т.П., Онищенко В.І. “Просвіта” у Чернігові (1906 – 1911 рр.) //Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 233 – 241.

ДЕМЧЕНКО Т., Саєнко Г. Зростав в українській стихії //Наш край (Чернігів). – 1998. – 15 серп.

ДОРОШЕНКО Д. Мої спомини про давнє-минуле. – Виннипег (Манітоба): Тризуб, 1949. – 167 с.

С. 45, 72, 81, 85, 86: І.Л. Шрага.

ДОРОШЕНКО Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920): В 4-х ч. – 2-е вид. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 544 с.

С. 47, 90, 157, 164, 167, 168, 183, 197, 198, 211, 331, 332, 346, 347, 350: І.Л. Шрага.

ДОРОШЕНКО Д. De Profundis. Пам’яті І.Л.Шрага, Ф.П.Матушевського й А.Г.Вязлова //Хліборобська Україна (Відень). – 1920 – 1921. – Зб. II, III, IV. – С. 140 – 145.

ЄФРЕМОВ С. Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. – К.: Наук. думка, 2002. – 760 с.

С. 233, 256, 736: І.Л. Шрага.

ЄФРЕМОВ С. Людина гармонії: Пам’яті І.Л.Шрага: (Некролог) //Книгарь. – 1919. – Ч. 21 (трав.). – С. 1423 – 1427.

ЄФРЕМОВ С. Пам’яті І.Л.Шрага //Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 123 – 124.

З.Д. И.Л. ШРАГ по материалам Черниговского жандармского управления //Просвещение (Чернигов). – 1919. – № 2. – С. 20 – 21.

ЗЕЛЕНСЬКА Л. І. ШРАГ – громадський діяч: (До 150 – річчя з дня народження І.Л.Шрага) //Чернігів. відом. – 1997. – 29 серп. – С.6.

ЗЕЛЕНСЬКА Л. Листи М.Грушевського до І.Шрага //Літ. Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 79 – 87.

І.Л. ШРАГ: Док. і матеріали /Упоряд.: В.М.Шевченко, Т.П. Демченко, В.І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.

ІЛЛЯ ШРАГ: (Посол до Держ. Думи от Чернігівщини) //Рідний край. – 1906. – № 16. – С. 12 – 13.

ІСАЇВ П. Недруковані листи Івана Франка та Іллі Шрага до Євгена Олесницького //Укр. історик (Нью-Йорк). – 1967. – № 1 – 2 (13 – 14). – С.81 – 83.

КАТРЕНКО А. Політична діяльність земців-лібералів України: (друга пол. 70-х – поч. 80-х рр. ХІХ ст.) //Київ. старовина. – 2001. – № 1. – С. 118 – 137.

С. 125 – 127: Листи І.Шрага до О.Ф.Кістяківського.

КІСТЯКІВСЬКИЙ О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1994. –

Т.1. (1874 – 1879). – 648 с.

С. 44, 212, 213, 380, 417, 419, 421, 423, 424, 428, 574, 579, 582, 583, 591, 601, 605: І.Л.Шраг.

Т.2. (1880 – 1885). – К., 1995. – 584 с.

С. 38, 53, 55: І.Л.Шраг.

КОВАЛЕВСЬКИЙ М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 717 с.

С. 30, 35, 36, 40, 66: І.Л.Шраг.

КОВАЛЕНКО Г. І.Л.Шраг: Святкування 25-літнього ювілею його суспільної діяльності //Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. 10. – Ч. II. – С. 214 – 217.

КОВАЛЕНКО О.Б., Гапієнко А.А. Участь І.Л. Шрага у краєзнавчому русі в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. //Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 219 – 220.

КОВАЛЕНКО О., Гапієнко А. Ілля Шраг і краєзнавчий рух на Чернігівщині //Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005. – К., 2004. – С. 114, 116.

КУП'ЯНСЬКИЙ Й.Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К.: Наук. думка, 1965. – 588 с.

С. 133, 190, 244, 271, 272, 273, 293, 308, 312, 314, 338, 392, 394, 407, 474, 527, 537, 550: І.Л. Шраг.

КУРАС Г. Батько Шраг //Чернігів. вісн. – 1990. – 19 лип. – С. 2.

КУРАС Г., Демченко Т. Арнольд Марголін та Ілля Шраг: Невідома сторінка українсько-єврейських взаємин //Свобода. – 2004. – 5 листоп.

КУРАС Г., Демченко Т. Друг єврейського народу [І.Л.Шраг] //Єврейские вести. – 1997. – №17-18.

ЛИСТИ Ганни Барвінок до Іллі Шрага /Передм. С.Короненко; публ. О. Єрмоленко, Н. Коцюбинської //Київ. – 2006. – № 10. – С. 137 – 163; № 11. – С. 122 – 151; № 12. – С. 129 – 140; 2007. – № 1. – С. 149 – 161; № 2. – С. 150 – 172; № 7-8. – С. 130 – 167; № 10. – С. 155 – 167; № 11. – С. 178 – 188.

ЛИСТИ до Михайла Коцюбинського: В 4-х т. /Упоряд. та коментарі В.Мазного. – Ніжин, 2003. – Т. 4. – 400 с.

С. 27, 37 – 38, 80, 83, 86 – 87, 92, 103 – 105, 114, 137, 148, 159 – 160, 182, 212, 238 – 239, 244, 257 – 259, 261, 266, 274, 276 – 277, 286, 288, 290, 304, 306, 309, 313, 315, 320, 322, 335, 347 – 351: І.Л. Шраг.

ЛОТОЦЬКИЙ О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – 289 с.

С. 178, 244 –245: І.Л.Шраг.

ЛОТОЦЬКИЙ О. Сторінки минулого. Ч. 2. – Варшава, 1933. – 485 с.

С. 254, 278, 280, 292: І.Л. Шраг.

МАХУН С. „Батько Шраг” //Зеркало недели. – 2004. – 10 – 16 апр. – С. 13.

М.М. (МОГИЛЯНСКИЙ) Илья Людвигович Шраг: (Некролог) //Просвещение (Чернигов). – 1919. – № 2 (апр.). – С. 19 – 20.

НАГОРНЄВА Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага //Укр. історик. – 1998. – № 1 – 4. – С. 253 – 259.

НАУЛКО В.І., Семко Д.М. Листи І.Л.Шрага до М.С.Грушевського // Вісн. Київ. славістичного ун – ту. Серія: історія. – 2005. – Вип. 23. – С. 236 – 266.

ОНІЩЕНКО О. Юридична діяльність І.Шрага //Сіверян. літопис. – 2000. – № 6. – С. 76 – 79.

ПРОВІДНИКИ духовності в Україні: [Довідник] /За ред. І.Ф.Кураса. – К., 2003. – 784 с.

С. 113 – 114: І.Л. Шраг.

РАХНО О. Листи Олександра Русова до Іллі Шрага //Сіверян. літопис. – 1999. – № 2. – С. 142 – 147.

РОМАНІКА М. Феномен „Великої Шраги” //Чернігів. вісн. – 1998. – 27 берез. – С. 6.

РУСОВА С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

С. 57, 62, 65, 125: І.Л. Шраг.

САПОН В. Призабуті стежки сіверянської Клію. – Чернігів: РВК «Десн. правда», 2003. – 56 с.

С. 11, 53: І.Л. Шраг.

САПОН В. Той знаменитий шрагівський обід //Десн. правда. – 1997. – 31 лип. – С. 3; Чернигов. неделя. – 1996. – 5 июля. – С. 8.

СПОГАДИ про Михайла Коцюбинського /Упоряд., післямова, та прим. М.М.Потупейка. – 2 вид., доп. – К.: Дніпро, 1989. – 278 с.

С. 46, 48, 60, 78, 86, 125, 138, 139, 195, 196, 223, 225, 226, 241, 261, 263: І.Л.Шраг.

СТАРОВОЙТЕНКО І. Євген Чикаленко та Ілля Шраг на спільній ниві громадського життя України //Сіверян. літопис. – 2007. – № 5. – С. 3 – 8.

СТРЕЛЬСЬКИЙ Г. Призабутий чернігівець... [І.Шраг] //Історичний календар, 97. – К., 1996. – С. 257 – 258.

УКРАЇНСЬКИЙ національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали /Упоряд.: В.Верстюк та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

С. 62-64, 175, 223, 242-244, 655, 947, 951: І.Л. Шраг.

ЧИКАЛЕНКО Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. – 504 с.

С. 300, 305, 310, 311, 312, 313, 316, 369, 370, 375, 383, 385, 386, 410, 411, 413, 414, 421, 422, 4277. 430, 443, 444: І.Л. Шраг.

ЧИКАЛЕНКО Є. Щоденник (1907 – 1917). У 2-х т.: Док.-художнє вид. – К.: Темпора, 2004. – Т.1. – 428 с.: іл.

С. 14, 24, 28, 83, 137, 139, 213, 251, 280, 305, 360: І.Шраг.

ЧУЕВ С. Украинский легион. – М.: Яуза, 2006. – 544 с.: фото. – («На стороне «Третьего рейха»).

С. 45 – 46: Чернігів. Українофіли та І.Л. Шраг (1915 р.).

ШЕВЧЕНКО В.М., Демченко Т.П. Українська зірка Іллі Шрага //Прогресивіта. – 1997. – 13 верес.

ШЕВЧЕНКО В.М., Демченко Т.П. Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові //Літ. Чернігів. – 1996. – № 8. – С. 52 – 66.

ШРАГ Ілля Людвигович (23. 8. 1847 – 11. 4. 1919) – громадський і політичний діяч, адвокат //Довідник з історії України. А – Я /2-е вид., доопр. і доп. – К., 2001. – С. 1095.

ШРАГ Ілля Людвигович (1847 – 1919) – адвокат і громадський діяч / /Особові фонди і архівні колекції, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області та його відділах в м. Ніжині та Прилуках. – Чернігів, 1999. – С. 7 – 8.

ШРАГ Ілля Людвигович (1847 – 1919) //Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 159 – 162.

Іменний покажчик

- Аджемов М.С. 115
Александрович 172
Алексій, архімандрит 99
Алмазов Ол. 11
Аммосов В. 172
Анастас'єв О. 35, 183
Андрієвська О. 61, 134, 138
Андрієвський В. 43, 137
Андрієвський Є. 27
Андрієвський С. 177
Андрійко М. (Див.: Могілянський М.) 178
Андрущенко І. 43
Антонович В. 17, 43, 58, 66, 130
Антонович Д. 57, 95
Арендар Г. 9
Аркас М. 128, 130, 132
Арцибашев М. 130
Астаф'єв Ол. 11
- Бабич О. 100, 117
Багалій Д. 174
Багряний І. 216
Базилевич (Базілевич) В. 131, 156, 157, 159
Бакуринський О. 57
Балабанов Г.В. 210
Балабанова, домовласниця, 53
Баран З. 94
Баранова А. 153
Барвінок Ганна (Див.: Куліш О.) 7, 68, 138
Барвінський О. 42
Барвінські 4,

Бархат, студент 156
Батий, хан 107
Белоусенко О. (Див.: Лотоцький О.) 119, 122, 123, 140
Беренштам В. 17, 58
Белоконський І. 33
Бжеський (Бржезький) Р. 148, 156, 157, 160, 161, 162
Бізанс А. 11
Біловодський Я. 40
Білозерський О. 187
Білокінь С. 10, 32, 209
Біляшівський М. 118, 122
Бобрінський В. 144
Богучарський В. 17
Бодуен де Куртене Ян 94, 113
Бойко В. 10, 155, 167, 172
Бокль Г.Т. 130
Болва Л. 9
Бреаль Л. 46
Булатов В. 11
Булдаков В. 151
Бурлака Г. 119
Бутич М. 12
Бутко С. 10

Варзар В. 28
Василенко М. 132
Василій, архімандрит 99
Васютінський, протоієрей 99
Вербицький 7
Вербицький Ф. 131
Вербицький-Антіохов М. (Миколайчик-Білокопитий) 17, 190
Веремієнко І. 129, 135
Верзілов (Верзиллов) А. 4, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 57, 155, 187, 195
Вернадський В. 22, 91

Верстюк В. 7, 77, 78, 140, 141, 142, 151, 154, 155, 158, 168, 179
Веселовський Б. 27, 28
Ветохіна В. 142
Винар Л. 119
Винниченко В. 95, 168, 170, 215
Висовень І. 65
Вільшанська О. 164
Вінавер М. 123, 124, 127
Вітте С. 78, 79, 88, 89
Віхман 201
Віхман Є. (Див.: Шраг Єлизавета) 202
Віхман Л. 204
Віхман Р. (Див.: Ковалевська-Віхман Р.) 196, 205
Вовк-Карачевський В. 129, 135
Вовк-Карачевський Г. 28, 35
Волковинський В. 12, 15, 16, 21, 85
Володимир, святий 24, 26
Володя (Див.: Шраг В.) 202, 204, 205
Вороний М. 145, 187
Воронін, церемоніймейстер 109
В'язлов А. 55, 118, 126, 170

Гаврик В. 170
Гайда Ф. 98
Галаган М. 148, 204, 206, 207
Галімський Н. 99, 134
Галкін Ол. 11
Гамсун Кнут 130
Ганжа Р. 172
Гейфман А. 108
Гер'є В. 107
Гермайзе О. 149
Герценштейн М. 109
Гете Й.В. 130

Глебов Г. 56
Гирич І. 93, 200
Глизь І. 12
Глібов Л. 17, 23
Глібови 128
Гнатюк В. 146
Гнатюк О. 146
Гоголь М. 5
Голіцин С., князь 22
Голоскевич Г. 191
Голубєв В. 110, 115
Гонта І. 131
Гонтар Н. 9
Горленко І. 210
Горобець В. 78, 141, 142
Горький Максим 130
Грабовецький А. 120, 122, 125
Грабовський С. 11
Градовський О. 130
Гребінка Є. 186
Гредескул Н. 123
Грень З. 146
Греков Ол. 11
Гриневич А., отець 135
Грицак Я. 54
Грінченки 43, 44, 52, 67, 194, 195, 196
Грінченко Б. 4, 44, 49, 50, 53, 57, 67, 77, 91, 95, 102, 117, 130, 137, 187, 197
Грінченко М. (Загірня) 43, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 67, 168, 187, 194
Грінченко Н. 67, 196
Грушевський М. 4, 6, 7, 13, 15, 23, 40, 43, 57, 65, 66, 83, 93, 95, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 130, 141, 143, 144, 154, 156, 158, 168, 169, 170, 186, 187, 188, 191, 196, 198, 200, 214
Губанов Т. 53

Губер Б. 11
Гужовський Я. 98, 100, 117
Гунчак Т. 76
Гусєв К. 113

Гелнер Е. 94
Грімм В. 46
Грімм Я. 46

Давидов Ю. 12
Данилевська Н. 20
Дашкевич Я. 93, 200
Дебагорій-Мокрієвич В. 45
Дельвіг С. 11
Дементьєв Н. 129
Демченко В. 26
Демченко П. 3
Демченко Т. 6, 7, 38, 57, 58, 60, 93, 137, 155, 175, 181, 202, 209
Дзюба О.М. 10
Діденко П. 156
Дістервег А. 46
Дмитренко А. 26
Дмитрієв М. 78, 103, 191
Доброва 131
Добровольський В. 12
Добровольський М. 12
Добровольський П., священик 12
Добровольський П. 131, 132, 136
Довгополов Н. 135
Долгово-Сабуров О. 56, 60
Долгоруков М., князь 49
Доманицький В. 58, 68, 187
Донченко С. 76, 98, 142, 143
Дорошенко Василь 186

Дорошенко Володимир 187
Дорошенко Д. 4, 55, 62, 71, 86, 102, 119, 120, 123, 150, 159, 160,
167, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 187, 202, 205
Дорошенко І. 17
Дорошенко П. 174, 186
Дорошенко П., гетьман 163, 166, 186
Драгоманов М. 66, 130, 181, 214
Драгоманова Л. 66
Драгоманови 206
Дроздов Й. 7
Дубасов Ф. 106, 107
Дубницький С. 64
Дудко В. 39
Дунін-Борковський І. 36, 217
Дурдуківський В. 58, 187
Дучинський А. 125
Дюбіни, сестри 25

Езерський В. 20
Елланський В. 149, 156
Елланський І., отець 153
Ерастов С. 168
Ернст Ф. 209

Єзерський В. (Див.: Езерський В.) 189
Єланський В. (Див.: Елланський В.) 149
Єлизавета Ісааківна (Див.: Шраг Єлизавета) 71, 198, 200, 201, 202,
203
Єрмоленко О. 9
Єфименко О. 129, 130
Єфремов С. 3, 8, 40, 53, 54, 58, 60, 61, 62, 66, 68, 72, 74, 75, 119,
139, 168, 170, 175, 177, 179, 187, 193, 197, 198, 211, 216, 217

Жарве А. 11

Жебуньов Л. 94, 95, 125
Жемчужніков Л. 14, 15, 16
Житецький П. 17
Житецькі 58
Жук А. 61
Жук М. 128, 130, 156, 179
Журавльова Т. 36

З.Д. 7
Забужко О. 78, 79
Загірня М. (Див.: Грінченко М.) 53
Зайдельман Ф. 208
Заньковецька М. 37, 138
Зілинський І. 139, 140
Зубченко Г. 120, 122, 125

І.Ш. (Див.: Шраг І.) 186
Іван, єпископ 172
Іванов І. 134
Іванов С. 143
Іванченко О. 187
Іконніков В. 114
Ілля, пророк 197
Ілько (Іленька) (Див.: Шраг І.) 202, 203
Імшенецький І. 98, 134
Ісаїв П. 104
Іскрицький М. 135, 159

Каганова І. 9
Кагарлик К. 105
Калита А. 213
Калити 213
Калінська О. 138
Каллаш Ф. 140

Камінер Б. 7, 81
Кануков Джам-Булат 11
Капітова С. 10, 181
Капкан Ю. 165
Каппелер А. 38
Капцевич М. і Н. (сестри) 204
Каракозов Д. 19
Кармазіна М. 77
Карно С. 195
Карпинський О. 28, 155, 156
Касьянов Г. 94
Катренко А. 25, 32, 33, 34, 45
Катренко Я. 45
Катрушек Н. 104
Керенський О. 156
Кесслер К. 20
Кибальчич Ф. 176
Кіпіані, студент, 20
Кістяківський О. 12, 24, 25, 26, 31, 33, 34, 41, 45, 180, 192, 201
Клен Юрій 11
Ковалевська-Віхман Р. (Див.: Віхман Р.) 196, 197, 199
Ковалевський М. 68, 69, 179, 197, 207
Коваленко 7
Коваленко Г. 44, 56, 57, 58, 59, 103, 130, 135, 186, 187
Коваленко О. 57
Ковбаса Т. 159
Кожухарь О. 142
Козловська Є. (Див.: Шраг Євдокія) 201
Кокошкін Ф. 113
Колесса О. 42
Коллард Ю. 57, 64
Колодкевич І. 12
Колодкевич Марія 13, 15
Колодкевич Микола 12, 13, 18, 21, 41

Колодкевич Мусій 202
Колодкевич У. 13, 15, 131, 203
Колодкевичі 11, 128, 202
Коломийченко Ф. 147, 177
Коля (Див.: Шраг М.) 205
Кольбе (Кольб) Г.Ф. 130
Комаров (Комар) М. 66, 187, 199
Комнін-Палеолог 11
Коник О. 99, 118
Кониський О. 4, 39, 40, 41, 43, 66
Коновал І. 155, 157, 159, 173
Коновалов 132
Кононенко М. 184
Кононенко П. 38
Конопко 7
Консидеран В. 19
Константинович М. 28, 31, 34, 45
Константиновичі, Микола і Митрофан, брати 17
Концевич А., священник 125
Короленко В. 9, 114
Короненко С. 68
Корш Ф. 51
Косач (Кривинюк) О. 78
Косач О. (Олена Пчілка) 78
Косачі 78
Костомаров М. 19, 20, 130, 181, 182
Костюченко І. 31
Котляревський І. 60, 61, 62, 186
Коцюбинська В. 137, 138, 198
Коцюбинська І. 197, 200
Коцюбинська Н. 9
Коцюбинський І. 9
Коцюбинський М. 7, 8, 44, 57, 61, 64, 65, 83, 86, 87, 107, 128, 130, 137, 138, 145, 146, 150, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 217

Коцюбинські 7, 196
Кравс А. 11
Крамаренко 154
Красовський Г. 57
Крашевський Ю.І. 130
Кривда-Соколенко П. 176
Крижанівський І. 158
Кримський А. 190
Кропивницький М. 37, 213
Кувшинська 132
Кудрявцев П. 11
Кулінська С. 10
Куліш О. 68, 131
Куліш П. 15, 119, 130, 131
Куп'янський Й. 6, 87, 136, 138, 196, 198
Курас Г. 6, 10, 209
Курас І. 77
Курданов А.Л. 9
Куриленко П. 100, 118
Кучер Р. 57

Л.Ж. (Див.: Жебуньов Л.) 95, 96
Лавриненко Д. (Лавріненко) 31, 34
Лавров П. (Див.: Тищенко Ю.) 65
Лагода І. 57
Лазаревський Г. 6, 70, 197, 214
Ламанський В. 185
Левенець Ю. 77
Левицька Ф. (Див.: Шкуркина-Левицька Ф., Шкуркіна) 138
Левицький М. 77, 95, 168
Левицький О., священник 201
Леонтович В. 66, 187
Леонтович І. 91
Леонтович О. 66

Леп'явко С. 10
Ледніцький А.Р. 114
Лизогуб А. 12, 14, 17, 41, 132, 192
Лизогуб Д. 12, 13, 18, 21, 34, 41, 192
Лизогуб Ілля 11, 41, 164
Лизогуб Ілля Андрійович 12, 192, 193, 203
Лизогуб Митя (Див.: Лизогуб Д.) 16
Лизогуб С. 17
Лизогуб Ф. 128, 174, 175, 182
Лизогуби 11, 14, 15, 128, 192
Липинський В. 217
Лисенки 4, 105
Лисенко А. 105
Лисенко М. 39, 40, 58, 66, 131, 137, 213
Лисенко С. 132, 190
Лисяк-Рудницький І. 206
Ліза (Див.: Шраг Єлизавета) 202
Лілеєв М. 111, 112, 135, 214
Ліндфорс О. 28, 30, 32, 36
Ліндфорс Ф. 11
Лінкольн А. 53
Ліхнякевич А. 137
Лобанови, подружжя Микола і Олімпіада 128
Локоть Т. 100, 118, 133
Лот, бібл. персонаж 20
Лотоцький О. 4, 41, 42, 56, 57, 58, 59, 62, 118, 119, 120, 122, 123,
140, 158, 187
Лотоцькі 58, 119, 205
Лугова О. 10
Лукомський В. 202
Луценко І. 200
Лучицький І. 142
Львов Г., князь 156

Мазепа І. 179
Мазний В. 196
Маклаков М. 139
Марголін А. 131
Маркович Д. 153
Маркович П. 184, 185
Мартос Б. 57, 179
Мартос І. 57
Масненко В. 119
Матушевський Ф. 55, 58, 135, 151
Мацієвич К. 57
Мачерети 202
Меженко Ю. (Іванов) 179, 197
Мельник К. 58
Миклашевський М. 100, 117
Микола ІІ, 74, 183
Миколаєнко В. 217
Миловидов Л. 31
Милорадович Г. 34, 35, 66, 70
Мишуга О. 137
Мілюков П. 83, 113, 114, 115, 116, 130, 143
Міндлін А. 88
Міхновський М. 61, 62, 64
Млиновецький Р. (Див.: Бжеський Р.) 157, 158, 161
Могілянський М. 107, 119, 127, 128, 131, 158, 172
Могілянський М.Я. 12
Могілянські 7
Модзалевський В. 159, 202
Молявка Є. 49, 57
Мопассан Гі де 130
Моргун О. 28
Мордовцев Д. 52
Мороз Д., 17, 20
Морозова Г.В. 85, 86, 183

Морозова Г.Г. 10
Мортон Л. 204
Москаленко М. 9
Муханов О. 28, 50, 58, 59, 65, 73, 74, 81, 98, 100, 103, 109, 117, 133

Нагорна Л. 77
Нагорнева Н. 7, 65, 169, 187
Назаренко Д. 125
Нарбут Є. 202
Наулко В. 7, 42, 66, 187, 188
Науменко В. 57, 58, 78, 138, 187, 213
Неплюев М. 32, 33, 34
Нерода В. 57
Нечаев С. 21
Нечуй-Левицький І. 66, 195
Нікітенко О. 104
Ніковський А. 210
Ніколаєв 7
Ніколаєвський 193
Ніконова І. 12, 15, 16, 21
Ніс С. 17, 39
Новицький І. 17
Нордау М. 47, 48

Обнінський В. 109, 141
Огородніков М. 102, 103
Одинець Г. 157, 176
Олександр II 19, 32
Олександр III 183
Олександр Михайлович, великий князь 136
Олександр Невський 184
Олесницький Є. 104
Ольденбург С. 51
Ольшанська 131

Омельяничук І. 99
Онацький Є. 160
Онацький М. 120, 121, 122, 125
Онацькі 213
Онищенко В. 7, 10, 93, 137, 175
Оніщенко О. 10, 66, 155, 208, 209
Оршаво-Орачевський Л. 133
Осадчий Т. 176
Осташко Т. 7, 148, 151
Остроносів Л. 100, 118
Отмарштайн Ю. 11

Павленко В. 156, 160, 161, 162
Павленко С. (Див.: Шелухин С.) 138
Павленко С. 10Павленко М.
Павлик М. 42
Павло, апостол 37
Палієнко М. 69
Панченко В. 197
Панчулідзев О. 23
Паньківський К. 42
Пелехів, солдат 156
Перовська Є. 15
Перовські 15
Песталоцці Й.Г. 46
Петлюра С. 95, 215
Петров (Див.: Колодкевич Микола) 13
Петрункевич І. 28, 32, 34, 36, 45, 102, 109, 121, 124
Пирогов М. 17
Піневич І., священник 132
Піневичі 128
Піснячевський В. 119, 121
Пісоцький А. 169
Пістун М. 210

Погодін О. 144
Покарнаєв 134
Полетун Н. 183
Половець В. 52
Понятовський Щ. 125
Попова К. 25
Попович М. 161
Порадін М. 172
Пороховщиков 182, 183
Потоцький І.А. 125
Потупейко М. 6
Приходько О. 149, 156, 157, 158
Пріцак О. 206
Прудон П.Ж. 19
Пруст Марсель 130
Пухтинський М. 57, 89, 98, 100
Пухтинські 7
Пчілка Олена (Косач О.) 43, 58, 78
П'ядик Ю. 63

Раїса, Раїса Іллівна (Див.: Віхман Р.) 199, 205
Рак, д-р 147
Рахно О. 44, 52, 66
Рачинський 48
Рашевський І. 44, 57, 81
Рильський Т. 58
Рисак К. 9
Рклицький М. 187
Родзянко М. 144
Родіонов М. 127, 133, 138, 139
Рождественський 21
Розумовський К. 15
Розумовські 15
Романови 136

Романчук Ю. 42
Рубінштейн 132
Рубісов (Рубис, Рубіс) М. 129, 135, 157, 158
Рудановський Л. 49
Руденко І. 40
Рудзинський В. 49
Рудін М. 57
Рудницька М. 11
Рудницька О. (Див.: Шпі'ель І.) 206
Рудницький І. 206
Рудницькі 206
Рудов М. 56
Русов О. 28, 43, 44, 45, 52, 125, 187
Русова С. 11, 28, 29, 32, 35, 39, 66, 84, 187, 217
Русови 43, 44, 119
Рябінін М. 11
Рябченко Л. 10
Рябченко П. 10

Савицький М. 136, 173
Савич М. 81
Савл, бібл. персонаж 37
Садовський Микола 138
Саєнко О. 159
Саєнко Ф. 159
Саксаганський Панас 138
Самійленко В. (Сивий) 40, 41, 43, 44, 49, 56, 197
Самойленко Г. 23, 43
Сапон В. 70
Сарбей В. 76, 126
Сац О. 7, 81
Свечин О. 86, 98, 100, 103, 117, 118, 127, 152
Святополк-Мірський П. 73
Северин 41

Седляр О. 146
Селюк В. 7, 81, 82
Селюк І. 57
Сембратович Р. 145
Семко Д. 7, 42, 66, 187, 188
Семпликевич Н. 131
Сергєєва С. 173
Середа А. 210
Сидельніков С. 124, 127
Смиренко В. 66
Ситий І. 9
Сінклер В. 11
Скоропадський Г. 144
Скоропадський П. 144, 173
Славинський М. 104
Слобожаніна Н. 10
Соколов П. 134
Соколовський М. 98
Сокольський І. (Калістрат) 62
Соловійова В. 148
Сологуб Ф. 130
Солонікова В.І. 9
Сольчаник Р. 76
Соневицький Л. 149
Сотникови 7
Сохань П. 93, 200
Стаднюк Г. 155, 157, 173
Старинець О. 98
Старицька Л. (Старицька-Черняхівська Л.) 58, 168
Старицька М. 58, 139
Старицький М. 58, 139
Старицькі 105
Старовойтенко І. 3, 4, 217
Старосольська У. 146

Старосольський В. 146
Старцев В. 113
Стахович М. 107
Стебницький П. 66, 92, 93, 97, 168, 170, 174, 208
Степанець Г.П. 9
Степанов В. 29
Стешенко І. 139, 177, 193, 194
Стешенко О. 193, 194
Столипін П. 127, 139
Стоянов О. 17
Стрельський Г. 7, 95
Стрішинець Н. 198
Струве П. 145
Студьонова Л.В. 9
Стус Д. 19
Стус В. 19
Суярки 213
Суярко С.Я. 10

Тарасенки 213
Тарасенко І. 100, 117, 118, 119, 121
Тарновський В. 4, 8, 9, 51, 52, 58, 178
Теліга О. 37
Теннісон Я. 115
Теремці 128
Тимошик М. 69, 142
Тимченко Б. 95
Тимченко Є. 44, 77, 95, 130
Тищенко Ю. (Лавров П., Сірій) 65, 149
Тищинський О. 39, 43
Ткач М. 20
Ткаченко Д. 64
Ткаченко О.В. 10
Ткачов П. 21

Толочко О. 78, 141, 142
Толстой Д., граф 29, 30, 65
Толстой Л. 12
Томашівський С. 57
Топчибашев М. 115
Точоний Н. 163
Трегубов 62
Тризна Д. 28, 49, 57
Трофименки, брати 172
Трубайчук А. 7, 95
Трухан М. 165, 166
Трухани 213
Тулуб О. 190
Турин 147
Тутолмін М. 19

Уайлд Оскар 130
Українка Леся (Л. Косач-Квітка) 65, 78
Українченко П. 64
Уманець 31
Уманець М. (див. Комаров М.) 181
Уманець Ф. 44, 51, 52
Устименко С. 207
Ушинський К. 46

Фронштейн 13
Федоренко І. 134
Феодосія, сестра П.Шраг 203
Франко І. 42, 104
Франко О. 12
Франс Анатоль 130
Францен Г. 18

Ханенко А. 23

Характерник (Див.: Бжеський Р.) 149, 157, 161, 163
Харченко В. 57
Хвост (Хвіст) В. 129, 132, 135
Хвости 213
Хвостов О. 64, 81, 85, 88, 107
Хижняков В. 7, 17, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 44, 49, 51, 65, 72, 73,
74, 82, 85, 98, 99, 133, 153, 184, 187
Хмельницький Б. 141
Ходот К. 27
Холмський А. 29, 30, 31, 33, 45
Хорунжий Ю. 169
Хруцький О. 174

Чайковський А. 145, 146
Чайченко (Див. Грінченко Б.) 40
Чаксте Я. 114
Чалий М. 213
Чарнолуський В. 49
Червінський П. 28
Черлюнчакевич М. 86, 134, 208, 212
Чернігівець (Див.: Шраг І.) 139, 144, 145, 182, 183, 190
Черниговець (Див.: Вербицький-Антыохов М.) 190
Чернявський М. 44, 83, 107, 196, 197
Черняхівський О. 58
Чижевський П. 118, 122, 125, 126, 141, 142
Чижова 7
Чикаленко Є. 41, 55, 62, 66, 67, 76, 77, 78, 97, 114, 140, 141, 142,
143, 166, 179, 187, 217
Чиркова О. 10
Чічерін Б. 130
Чубинський М. 173.
Чуднівська О. (див. Шраг Олена) 208, 209
Чуднівський В. 208
Чуднівські 209

Чупринка А. 105

Шамо І. 11

Шандра В. 12

Шаповал М. 77, 215

Шацилло К. 115

Шевелів Б. 13, 23

Шевельов (Шерех) Ю. 37, 164,

Шевченко В.Д. 5

Шевченко В.М. 7, 10, 57, 58, 60, 202

Шевченко Т. 14, 15, 19, 38, 42, 49, 52, 57, 59, 100, 130, 139, 143, 149, 213

Шекспір Вільям 130

Шелухин А. 62

Шелухин С. (Павленко С.) 174

Шемет В. 51, 94, 95, 118, 122, 125, 126

Шептицький А., митрополит 42, 147

Шершеневич Г. 113

Шишко, адвокат 65, 66

Шкуркіна-Левицька Ф. (Шкуркіна Ф.) 7, 137, 156

Шликевич А. 28

Шнейдер (Шевельов) В. 164

Шпі'елі 206

Шпі'ель І. 11

Шраг Володимир 208

Шраг Євдокія 201

Шраг Єлизавета 202, 204,

Шраг І. (Ілля Людвигович, Шраг, Шраг І.Л.) 3 - 217

Шраг Людвіг (батько), 14, 15, 163

Шраг Микола 156, 160, 165, 176, 197, 200, 209, 210, 215

Шраг Олена 10, 208

Шраг Парасковія (Шраг П.К.) (мати), 14, 15, 202

Шраги 14, 15, 146, 198, 203. 206, 207, 216

Шрамченко Л. 179

Штейнгель Ф. 118, 168

Шульгин О. 126, 160, 169, 170
Шухевич В. 42
Шухевич М. 146 - 148
Шухевич О., отець 146
Шухевич Р. 146
Шухевичі 146

Щербаківський В. 61

Юзефович М., 17
Юренєв П. 129
Юр (Юрій), святий 42
Юркевич К. 184, 185

Яворський В. 145
Якимович Б. 146
Якімюк М. 104
Якобій 91
Яковенко Н. 46
Ярмиш А. 184
Ясновська Л. 10
Ясь О. 182
Ячменіхин К. 137

Географічний покажчик

- Австро-Угорська імперія (Австро-Угорщина) 103, 145
Азов 158
Америка 52
Ангара, ріка 147
Антоновичі Чернігівського повіту, село 153
- Баку 103
Баничі Глухівського повіту, село 186
Березна, місто 105
Белосток, місто 110, 111
Білорусь 115
Борзеньський (Борзнянський) повіт, (Борзнянщина) 33, 35, 118, 154
Борзна 159
Бориспіль 213
Будапешт 204
Буковина 130
- Варнавин Костромської губ., місто 34
Варшава 141
Виблі Чернігівського повіту, село 134, 156
Виборг 123
Вінниця 153, 158
Вихвостів Городнянського повіту, село 64
Вільно (Вільнюс) 92, 141
Владивосток 147
Владимирська губ. 24, 180
Волинь 130
Воронеж Глухівського повіту, містечко 120
В'ятка, місто 105
- Гадяч 158

Галичина 5, 11, 38, 42, 44, 45, 91, 147, 156, 181, 212
Глухів 172, 186
Глухівський повіт (Глухівщина) 117, 159, 186
Гніздище Городнянського повіту, хутір 34
Гоголів Остерського повіту, село 105, 184
Голубичі Городнянського повіту, село 39
Городницький (Городнянський) повіт 33, 64
Городня, місто 102, 111, 112, 158, 188
Грем'яч Новгород-Сіверського повіту, містечко 64
Гродненська губ. 111
Гродно 111
Дарниця 105
Держанівка Ніжинського повіту, село 165
Десна 23
Дніпро 186
Дорпат (Тарту) 141
Дрезден 14

Європа 181
Єнісейськ 146, 147

Житомир 158, 196
Жукотки Чернігівського повіту, село 104

Замглай, болото 35
Замоскворіччя 172
Західна Україна (Підавстрійська Україна) 103, 145, 146
Золотоноша 158

Італія 199

Кавказ 92, 95, 111
Казань 91
Кам'янець-Подільський 103, 158
Капрі 150, 199, 200
Катеринослав 103, 158

Катеринославщина 144
Кезі Чернігівського повіту, село 153
Київ 4, 6, 17, 22, 23, 24, 54, 56, 59, 66, 77, 90, 103, 132, 140, 141,
143, 146, 147, 149, 155, 162, 164, 165, 173, 174, 179, 183, 188, 191, 193,
205, 210, 213, 216
Київська губернія 85
Київська обл. 105
Климіне, селище 146
Клинці Суразького повіту, місто 105
Козелець 93, 188
Конотоп 158, 199,
Константиноград 158
Косів, місто 104
Костромська губернія 34, 103
Красноярськ 147
Кременчук 158
Кролевець 199
Куликівський р-н 156
Курськ 147

Ланчин Надвірнянського повіту (Австро-Угорщина), село 5
Латвійська республіка 115
Литва 92
Лубни 89, 158
Львів 4, 34, 42, 147

Макишин Горднянського повіту, село 199
Малоросія (Малорусь) 94, 111, 130, 149
Мглинський повіт 33
Миколаїв 103
Михайлівський хутір (Хутір Михайлівський) 149
Могильов, місто 112, 189
Москва 24, 92, 96, 140, 158, 160, 170, 208
Московська губернія 24. 180

Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) 5, 52, 60, 75, 105, 139,
161

Надністрянська Україна 52, 60
Неаполь 199
Ніжин 40, 88, 98, 99, 111, 149, 214
Ніжинський повіт 33, 165
Німеччина 160, 164
Новгород-Сіверський повіт 64
Новий Биків, село 65
Новозибків, місто 111
Новоросія 130

Одеса 12, 29, 57, 158, 187, 190
Остер, місто 105
Остерський повіт (Остерщина) 33, 105, 176, 184

Переяслав 158
Петербург (Петроград), (Санкт-Петербург), Спб 5, 13, 18, 19, 20, 24,
50, 51, 52, 57, 84, 102, 117, 119, 121, 124, 125, 127, 128, 132, 156, 158,
169, 191, 204, 205, 208
Північна Буковина 105
Північний Кавказ 123
Північне Лівобережжя 43, 195
Поділля 130
Покуття 130
Полісся 130
Полтава 57, 60, 61, 64, 92, 104, 128, 135, 158
Полтавська губ. (Полтавщина) 787, 91, 97, 213
Польща 94, 95, 110, 111, 113, 114, 209
Прага 200

Радивилів 179
Радянська Україна 209
Рига 141, 193
Рівне 104, 179
Російська держава, (Російська імперія) 53, 69, 70, 72, 75, 76, 77, 93,
94, 103, 110, 116, 118, 141, 183, 185, 214

Росія 5, 14, 16, 20, 32, 42, 50, 52, 58, 65, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 83, 90, 91, 95, 102, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 114, 125, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 155, 160, 161, 162, 165, 174, 183, 198, 200, 208, 215

Саксонія 11

Седнів Чернігівського повіту, містечко 11, 14, 16, 18, 22, 39, 70, 71, 91, 128, 197, 201, 203, 217

Сибір 92, 132, 146

Сіверянський край 5

Слобідська Україна 130

Снов, ріка 203

Сосниця 158

Сосницький, повіт 33

Софія 200

СРСР 208

Станіслав 42

Стародубський повіт (Стародубщина) 133, 177

Суми 158

Суразький повіт 5, 105

Східна Галичина 105, 146

Тарнов (Польща), місто 209

Тернопіль 147

Тифліс 192

Україна, Україна-Руса 5, 9, 11, 15, 16, 37, 41, 44, 47, 48, 51, 57, 59, 62, 75, 77, 79, 83, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 108, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 122, 125, 130, 131, 141, 144, 145, 149, 152, 154, 155, 158, 160, 161, 162, 166, 167, 169, 171, 174, 175, 178, 181, 186, 193, 194, 200, 207, 208, 215, 216, 217

Українська Держава 174

Українська Республіка (УНР) 209

Умань 158

УСРР 209

Фінляндія 113, 114

Харків 57, 61, 92, 117, 158, 209

Херсонська губернія 104

Холмська губ. (Холмщина) 104, 105, 212

Червона Русь 130

Чернігів 4, 5, 7, 17, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 49, 52, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 68, 70, 71, 72, 76, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 93, 98, 99, 102, 104, 105, 107, 112, 124, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 145, 146, 148, 149, 150, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 163, 166, 170, 172, 173, 174, 177, 188, 190, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 204, 205, 207, 210, 214

Чернігівська губ. (Чернігівщина) 11, 32, 43, 45, 47, 64, 73, 85, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 111, 112, 128, 134, 135, 136, 144, 148, 149, 158, 166, 168, 171, 175, 183, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 186, 190, 201, 217

Чернігівська обл. 8

Чернігівський повіт 33, 104, 156

Чорноморщина 158

Щасливе Херсонської губ., село 104

Щорс, місто 6

Японія 72

ЗМІСТ

Вступ	3
Дитинство у Седневі: щаслива пора	11
Роки навчання: вибір шляху	17
Чернігів: пошук місця і шматка хліба	22
Українська доля І.Шрага	37
Заслужений ювілей	56
На вершині юридичної кар'єри	64
Переддень революції: нові сподівання	72
Шраг у революції 1905 – 1907 рр.: у рідному місті	80
У колі автономістів	90
Першодумець І.Шраг	97
На чолі української парламентської фракції	117
Після Думи: кара без злочину	127
Знову на громадській службі	133
Шраг у революції	151
Творчий спадок І.Шрага	180
Шраг в оточенні друзів та родинному колі	192
Післямова	211
Список джерел та літератури	226
Іменний покажчик	235
Географічний покажчик	257

Наукове видання

Демченко Тамара Павлівна

Батько Шраг

Редактори С.Я. Суярко, О.В. Ткаченко
Технічний редактор Г.В. Кухарець
Комп'ютерний набір Г.Г. Морозова
Комп'ютерна верстка В.М. Лісового
Коректор Г.Г. Морозова

Здано до набору 22.04.2008. Підписано до друку 22.05.2008.
Формат 60x84 1/16. Гарнітура Times New Roman Суг. Друк офсетний.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 16,5. Ум. фарбо-відб. 16,5. Обл.-вид. арк. 16,7.
Наклад 1000 прим. Зам. № 8784.

Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда».
14000, Чернігів, проспект Перемоги, 62.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 693 від 28.11.2001 р.